

Krimp en erfgoed in Noordwest-Europa

Verkenning van een uitdagend probleem

Krimp en erfgoed in Noordwest-Europa

Verkenning van een uitdagend probleem

Juli 2014

Amersfoort, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Auteurs

Annemarie de Graaf

Gert-Jan Hospers

Mélanie Péro

Hans Renes

Eva Stegmeijer

Met bijdrages van Martin Woestenburg en Peter Paul Witsen

Redactie

Hans Renes en Eva Stegmeijer

Vormgeving

Jeroen Schippers – WÆB, waeb.nl

Het onderzoek *Krimp en erfgoed in Noordwest-Europa; verkenning van een uitdagend probleem* vond plaats op titel van de Visie Erfgoed en Ruimte onder auspiciën van het Netwerk Erfgoed en Ruimte (www.netwerkerfgoedenruimte.nl). Van dit onderzoek is ook een (Nederlandse en Engelstalige) publieksuitgave verschenen onder de titel *Werven en verbinden, krimp en erfgoed in Europa* (zie: www.kiezenvoorkarakter.nl).

© Alles in deze uitgave mag worden gebruikt mits de bron wordt vermeld.

ISBN 9789057992339

Netwerk Erfgoed & Ruimte

Onderzoek & Onderwijs

WOORD VOORAF	<i>Cees van 't Veen</i>	5
1 INLEIDING	<i>Hans Renes en Eva Stegmeijer</i>	6
2 KRIMP EN ERFGOED	<i>Annemarie de Graaf, Gert-Jan Hospers, Hans Renes, Eva Stegmeijer, Martin Woestenburg</i>	10
2.1 Krimp en erfgoed, de stand in Nederland		10
2.2 De internationale context: krimp en erfgoed in Noordwest-Europa		16
2.2.1 Krimp en erfgoed in Manchester		17
2.2.2 Krimp en erfgoed in landelijk Cumbria		18
2.3 Interview: de visie van architect Floris Alkemade		20
2.4 De functies van erfgoed in krimpgebieden		26
2.5 Conclusie		28
3 HET MIJNGEBIED VAN NORD-PAS-DE-CALAIS, FRANKRIJK	<i>Mélanie Péro</i>	30
3.1 Historisch overzicht van de bevolkingskrimp		30
3.1.1 Bloei en krimp van de mijnindustrie		30
3.1.2 De huidige situatie: een verzachte krimp		30
3.1.3 Gebrek aan krimpbeleid		32
3.1.4 Mijnterrein 9/9bis, Oignies: erfgoed en herontwikkeling van een krimpende gemeente		32
3.2 De eerste fase: Erfgoedpioniers		35
3.2.1 Nasleep van de mijnindustrie en sloop		35
3.2.2 La Chaîne des Terrils		35
3.2.3 Culture Commune		37
3.2.4 Mijnterrein 11/19, Loos-en-Gohelle		38
3.3 De tweede fase: grote erfgoedprojecten aan het begin van de 21ste eeuw		41
3.3.1 De Conférence Permanente du Bassin Minier en de Mission Bassin Minier		41
3.3.2 Het Werelderfgoed label voor de Bassin Minier		43
3.3.3 Louvre-Lens / Euralens		45
3.4 Het beheer van de mijnwoonwijken		46
3.4.1 Krimp: geen leegstand, maar sociale vraagstukken		46
3.4.2 Geschiedenis van de mijnwoonwijken		47
3.4.3 Geen krimp, maar disbalans in de bevolkingssamenstelling		47
3.4.4 Erfgoed als uithangbord en kwaliteitstrekker		48
3.5 Conclusie		51
4 DESSAU EN OMGEVING, DUITSLAND	<i>Annemarie de Graaf, Gert-Jan Hospers</i>	52
4.1 Inleiding; krimp en erfgoed in Duitsland		52
4.2 Krimp en erfgoed in Dessau en omgeving		53
4.3 Krimp in Dessau en omgeving		54
4.4 Erfgoed in Dessau en omgeving: erfgoedstrategie Industrieel Tuinenrijk		56
4.5 Erfgoedprojecten; omgeving Dessau		58
4.5.1 Dessau-Wörlitzer Gartenreich		58
4.5.2 Schloss Oranienbaum		60
4.5.3 Ampelhaus In Oranienbaum		61

4.5.4	Ferropolis in Golpa Nord	62
4.5.5	AgfaMuseum in Bitterfeld-Wolfen	64
4.6	Interview: Philipp Oswalt	67
4.7	Conclusie	70
5	HET EMSLAND	Gert-Jan Hospers 72
5.1	Groei, maar vergrijzing en dorpsproblematiek	73
5.2	Omgang met krimp in het Emsland	74
5.3	Erfgoedstrategieën in het Emsland	74
5.3.1	Het project Tatort Dorfmitte	75
5.3.2	Het museum van Schloss Clemenswerth	76
5.3.3	De Meyer Werft in Papenburg	77
5.3.4	Het Töddenhaus Urschen in Beesten	78
5.3.5	De Johann-Alexander-Wisniewsky Stiftung	78
5.4	Conclusie	79
6	LIMOUSIN, FRANKRIJK	Mélanie Péro 80
6.1	Demografie en welkomstbeleid	80
6.2	Nieuwkomers en erfgoed op het Plateau de Millevaches	83
6.3	De Parcs Naturels Régionaux	87
6.4	Retrouvance® Millevaches	89
6.5	Erfgoedbeheer in krimpend Limousin	91
6.5.1	De gevestigde erfgoedorganisaties	91
6.5.2	La Fondation du Patrimoine	93
6.6	Gemeentelijke krimp & erfgoed strategieën	94
6.6.1	Ségur-le-Château	94
6.6.2	Saint-Yrieix-la-Perche	96
6.6.3	Chambon-sur-Voueize	98
6.7	Interview met Cécile Creuzon, burgemeester van Chambon-sur-Voueize	99
6.8	Conclusie	103
7	CONCLUSIES EN ADVIES	Hans Renes, Eva Stegmeijer & Peter Paul Witsen 104
7.1	De rol van erfgoed	104
7.2	Particulier initiatief	105
7.2.1	Oude mijn- en industriegebieden: de strategie van grote publiekstrekkingen	106
7.2.2	Kleinschalige projecten in rurale gebieden	107
7.3	Aanbevelingen	108
	LITERATUUR EN BRONNEN	110

Grote delen van Nederland krijgen te maken met demografische veranderingen. Er is een trek naar de stad: daar waar jonge gezinnen tot een aantal jaren geleden de stad ontvluchtten, vindt nu een omgekeerde beweging plaats. Economisch kansrijke groepen kiezen voor de stad. En gaan er niet meer weg. De contramal van die beweging is dat gebieden op afstand van de stedelijke regio's te maken krijgen met ontgroening en vergrijzing: met een afnemend aantal bewoners en daarmee samenhangend, minder bezoekers en investeerders. Dat heeft rechtstreekse consequenties voor de dynamiek, de leefbaarheid en de economische vitaliteit van die gebieden. In goed Nederlands: men heeft last van krimp.

Die krimp raakt ook het erfgoed. Als mensen en bedrijven wegtrekken, blijven lege gebouwen achter. Dat kan leiden tot verloedering, onveilige situaties en een groeiend gevoel van onbehagen. Een deel van het bedreigde vastgoed heeft waarde als erfgoed. Dat kan gaan om woningen, winkels en boerderijen, maar ook om gebouwen die ooit een centrale positie in de lokale gemeenschap innamen: kerken, scholen, fabrieken, raadhuisen. Het kan gaan om erkende monumenten, maar ook om gebouwen die door hun gebruik een plek in de harten van de plaatselijke inwoners hebben verworven.

Deze gebouwen hebben een bijzonder belang in termen van geschiedenis, betekenis of schoonheid. Bovendien zijn in zulke gebouwen vaak al de nodige publieke middelen gestopt om ze te restaureren en te behouden.

Krimp vraagt daarom ook de aandacht van ons als Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en van andere partijen die actief zijn in de erfgoedzorg. Die aandacht hoeft niet alleen een zorg te zijn. Cultureel erfgoed biedt ook kansen! Juist omdat deze gebouwen een bepaalde betekenis en schoonheid hebben, vormen ze ankerpunten voor de plaatselijke gemeenschap. Zeker als ze ook nog van een flink formaat zijn (denk aan kerken of scholen), vinden sommige partijen

het interessant om er nieuwe activiteiten te ondernemen. Erfgoed kan de bakermat vormen voor nieuw elan.

De werelden van krimp en erfgoed hebben elkaar dus iets te bieden. Wie echter naar het beleid kijkt, moet constateren dat beide werelden nog 'onbewust onbekwaam' ten opzichte van elkaar staan. In Nederland wordt nog niet gestuurd op de kansen en mogelijkheden van erfgoed in de omgang met krimp. En omgekeerd moet krimp nog een plek verwerven in het erfgoedbeleid.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft onderzoek laten doen naar situaties in andere Europese landen die met krimp te maken hebben: in Duitsland, Frankrijk en Engeland. Dit onderzoek vond plaats op titel van de Visie Erfgoed en Ruimte, onder auspiciën van het Netwerk Erfgoed en Ruimte. Uit gesprekken, praktijkbezoeken en studie van aanwezige documenten en beleidsstukken is duidelijk geworden dat er verschillen, maar ook overeenkomsten zijn in de wijzen waarop de relatie wordt gelegd tussen erfgoed en demografische of economische krimp.

Daarmee vormen de beschreven projecten en de strategieën waarin ze zijn ingebed, interessante en inspirerende voorbeelden voor een gesprek over de aanpak in Nederland.

Cees van 't Veen

directeur Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

1 Inleiding

HANS RENES EN EVA STEGMEIJER

Nog maar enkele jaren geleden ging iedere bestuurder in Nederland uit van groei. Een groeiende bevolking vroeg steeds weer om meer huizen, bedrijventerreinen en recreatiegebieden. Gemeenten voorzagen in die behoefte door landbouwgrond te kopen en te ontwikkelen tot bouwgrond en de winst uit die ontwikkeling vulde de gaten in de gemeentelijke begroting. Waarschuwingen dat de groei van de bevolking wel eens plaats zou kunnen maken voor stagnatie en zelfs krimp, zoals in delen van landen om ons heen al het geval was, werden genegeerd. In de jaren negentig en de eerste jaren van de eenentwintigste eeuw maakte Nederland zich vooral druk over stadsuitleg en gebiedsontwikkeling, wat resulteerde in de aanleg van gigantische (Vinex) woonwijken en 'verrommeling' van het landschap door de vele verstrooide bedrijventerreinen langs de hoofdwegen. Door de intergemeentelijke concurrentie (oftewel het gebrek aan daadwerkelijke afstemming van de nieuwbouw) bleef de speculatieve bouwproductie aanzwellen, wat sinds de financiële- en vastgoedcrisis pijnlijk duidelijk wordt in de hoge leegstandscijfers van bijvoorbeeld winkels en kantoren, niet alleen in de meer perifere landsdelen maar ook in de Randstad.

Krimp op het netvlies

De discussie over bevolkingskrimp kwam in Nederland pas op gang in de eerste maanden van 2006, met het verschijnen van het rapport 'Structurele bevolkingsdaling, een urgente nieuwe invalshoek voor beleidsmakers' (Derks et al., 2006) en andere publicaties van Wim Derks (2006), die vooral gebaseerd waren op onderzoek in Heerlen en omgeving. De discussie werd al snel opgepakt door het Ruimtelijk Planbureau, dat nog in hetzelfde jaar met een rapport over 'krimp en ruimte' op de proppen kwam (Van Dam et al., 2006). In het volgende jaar legde Van Schuppen (2007, p. 34) voor het eerst duidelijke verbanden met de toekomstige ontwikkeling van het Nederlandse landschap. Het drong maar langzaam door. Zo selecteerden in 2007 de lezers van de Volkskrant 77 belangrijke ruimtelijke thema's en zetten bevolkingskrimp op een niet al te prominente vierenvijftigste plaats (Zonderop & Gualthérie van Weezel, 2008, pp. 19-21).

Dreiging

Intussen is duidelijk geworden dat de economische en demografische ontwikkeling binnen ons land steeds meer gedifferentieerd raakt. Waar in sommige steden sprake is van hoge ruimtedruk, is gelijktijdig het groei cijfer van de bevolking in een aantal uithoeken van ons land al in de min geraakt en is bevolkingskrimp een belangrijk gespreksonderwerp geworden in bestuurlijk Nederland. Waar de bevolkingsaantallen al beginnen terug te lopen, is krimp van het aantal huishoudens nog altijd zeldzaam, maar ook deze terugloop zal in de

loop van de komende decennia op gaan treden. Werd de voortdurende groei en expansie van het stedelijke ruimtegebruik lange tijd als gevaar gezien voor natuur, landschap en open ruimte, ook krimp wordt vaak beschreven in negatieve termen en als risico. Een krimpende bevolking maakt het moeilijker om het draagvlak voor voorzieningen zoals scholen, winkels, kerken en cultuurhuizen op peil te houden; overigens allemaal zaken die zeker in dunbevolkte rurale gebieden toch al onder druk stonden. De laatste jaren is een deel van deze problemen nog versterkt door de economische recessie. De eerste reactie van veel gemeenten op krimpprognoses bestond vaak uit pogingen om krimp te bestrijden door te trachten nieuwe bewoners aan te trekken. De laatste jaren is het inzicht gegroeid dat krimp nauwelijks te bestrijden is en dat het veel beter is om het proces te begeleiden en in te zetten op behoud van de bestaande bevolking (Verwest & Van Dam, 2010).

De gevolgen van krimp voor erfgoed

Bevolkingskrimp wordt deels verklaard door de bevolkingssamenstelling, zoals vergrijzing van de bevolking (zie het volgende hoofdstuk). Selectieve krimp houdt echter ook verband met economische verschillen. Zowel binnen Nederland als op (inter)continentale schaal zien we bevolkingsbewegingen in de richting van de gebieden met de grootste welvaart en economische kansen, doorgaans de meer verstedelijkte regio's. In dat licht bezien zijn gebieden met bevolkingskrimp vaak tevens gebieden waar weinig vraag naar arbeid en naar vastgoed bestaat.

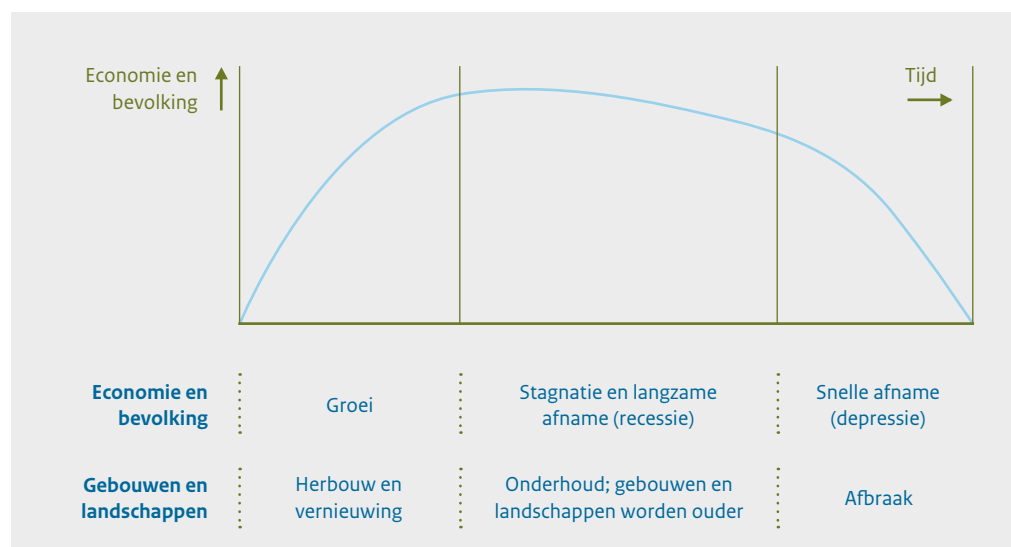
Dat heeft directe gevolgen voor erfgoed. Het valt op dat de discussie over krimp in de erfgoedwereld maar langzaam op gang komt. Toch heeft bevolkingskrimp potentieel grote gevolgen voor met name het gebouwde erfgoed. Daarbij gaat het aan de ene kant om mogelijke problemen bij de instandhouding (financiering en onderhoud) van historische gebouwen. Langdurige leegstand door functieverlies vormt een bedreiging voor gebouwen. En hoewel een lage ruimedruk gunstig lijkt voor natuur en historische landschappen, wordt ook hier het vinden van economische dragers bemoeilijkt, terwijl daar juist extra behoefte aan is nu de (rijks)overheid haar handen er qua bescherming en subsidie vanaf trekt.

Aan de andere kant hoeft een bepaalde mate van economische stagnatie helemaal niet ongunstig te zijn voor erfgoed. Waar economische groei en welvaart in het verleden samengingen met vernieuwing en sloop, leidde stagnatie vaak tot hergebruik en daarmee behoud. We zien dat ook in de huidige economische recessie: mensen stellen de aankoop van een nieuwe auto uit en lappen de oude op. In Cuba heeft dat vijftig jaar geduurd en komen nu toeristen af op de grote aantallen Amerikaanse auto's uit het midden van de vorige eeuw die daar nog steeds rondrijden. Evenzo zien

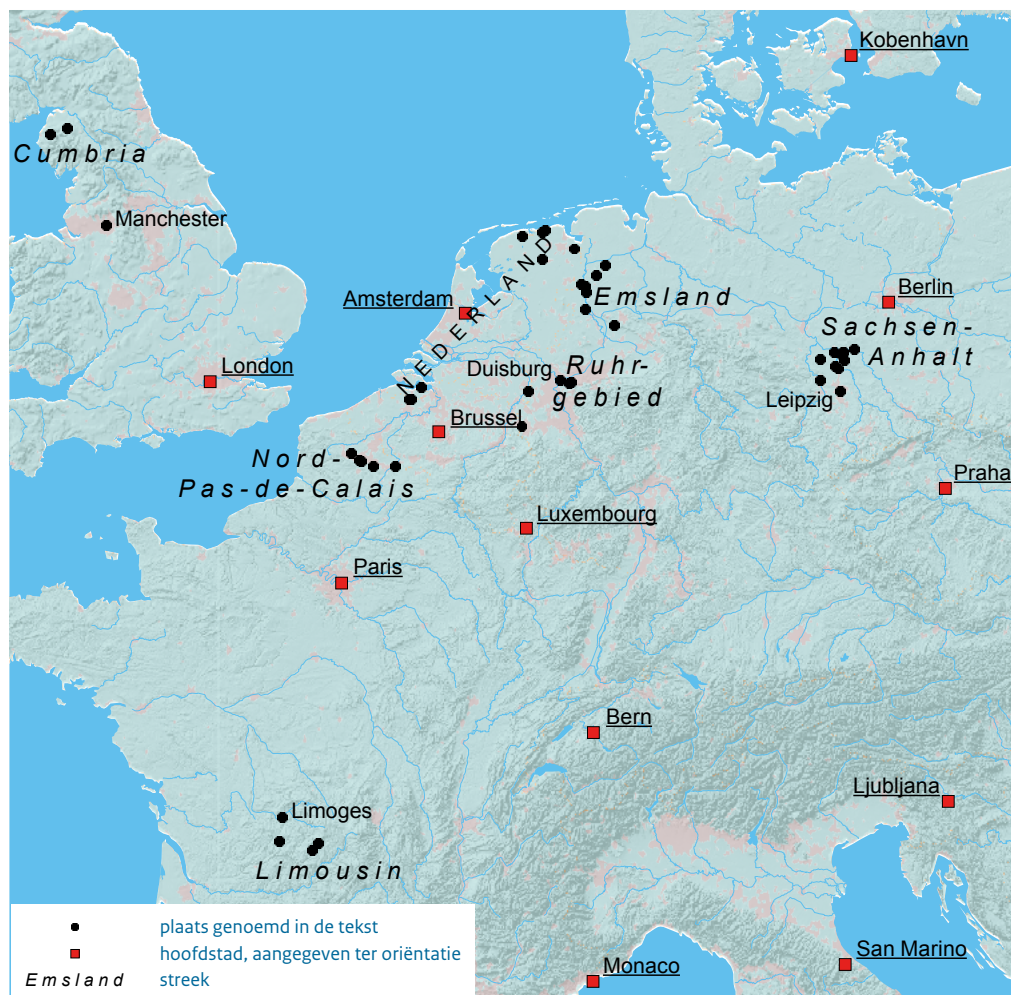
we dat mensen in een crisisperiode als de huidige de aanschaf van een nieuw huis uitstellen. In plaats daarvan knappen ze hun bestaande woning nog een keer op. Ook in het verleden zagen we dat in gebieden die economisch stagneerden; de bestaande bebouwing werd opgeknapt in plaats van vervangen. Steden kregen daarmee de kans om 'oud' te worden. Steden die dat in de vroegmoderne periode overkwam, werden in de negentiende eeuw de grote toeristische bestemmingen (denk aan Brugge en de Zuiderzeesteden). Er is hier wel een 'maar': als de economische en demografische problemen te groot worden en te lang aanhouden, stort de bebouwing letterlijk in. Onderstaande figuur vat deze processen samen.

Erfgoed als opsteker in tijden van krimp

Er is echter ook een andere kant aan de relatie tussen krimp en erfgoed. Historische gebouwen blijken bijvoorbeeld geschikt te zijn om startende bedrijven te huisvesten. Ze bieden inspiratie maar ook letterlijk grote, onorthodoxe ruimten aan (creatieve) bedrijvigheid. Historische landschappen kunnen samengaan met ecologische waarden maar ook met nieuwe economische dragers zoals energiewinning, recreatie en toerisme en kunnen worden gebruikt voor de profi-

Figuur 1.1
Een verband tussen economie en erfgoed.
Bron: Renes, 2011.

Figuur 1.2
De internationale studiegebieden.
Bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Menne Kosian.

lering van een gebied. In het algemeen kan erfgoed bijdragen aan een hogere kwaliteit van een omgeving en daarmee deel uitmaken van een strategie om bevolking vast te houden en misschien zelfs aan te trekken. Erfgoed kan een pijler zijn onder de lokale identiteit en trots van bewoners, hen binden en aanleiding vormen voor allerlei gezamenlijke initiatieven. We zien dat erfgoed zodoende zowel intern (binding) als extern gerichte (aantrekken bedrijvigheid en bezoekers, place marketing en branding) doelen kan dienen, zeker in krimpgebieden.

Krimp en erfgoed nader onderzocht

Krimp staat inmiddels hoog op de Nederlandse beleidsagenda en we zien ook langzamerhand de interesse in de gevolgen voor en de potentie van erfgoed in krimpgebieden groeien. Het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (OCW) bracht in 2012 de nota Kiezen voor karakter; visie erfgoed en ruimte uit, waarin krimp en herbestemming een van de vijf thema’s vormt. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) is

actief betrokken bij herbestemming en voerde enkele jaren geleden een verkenning uit naar de relatie tussen krimp en erfgoed in Noord-Friesland (Prins & Timmer, 2009, 2012; Woestenburg, 2011). Toch zijn deze discussies voor Nederland nog nieuw en bestaat een achterstand bij een aantal omringende landen. Voor Nederland valt dan ook veel te leren van ervaringen in het buitenland. Voor het Ministerie van OCW en voor de RCE was dit de aanleiding om opdracht te geven tot een verkennend onderzoek, waarvan de resultaten hier worden gepresenteerd.

Onderzoeksvraag

Het voorgaande heeft geleid tot de volgende onderzoeksvraag: hoe is de relatie tussen erfgoed en bevolkingskrimp in de ons omringende landen? Daarbij gaat het in de eerste plaats om de vraag wat erfgoed kan betekenen voor het tegengaan of mitigeren van krimp. In de tweede plaats is ook de vraag interessant wat krimp betekent voor erfgoed.

De studie richt zich op een aantal omringende landen, namelijk Duitsland, Frankrijk en Engeland. Dat zijn landen waarin veel van de omstandigheden en variabelen vergelijkbaar zijn met ons land, waardoor de verwachte leereffecten ook groter zijn. Tegelijk kent elk van die landen regio's waarin al lange tijd bevolkingskrimp plaatsvindt. In de voormalige DDR is bijvoorbeeld al kort na de politieke omwenteling van 1989 een proces van bevolkingskrimp op gang gekomen, vooral doordat mensen wegtrokken naar het westen van Duitsland. In Frankrijk stonden delen van het Massif Central al decennia geleden in de schoolboeken beschreven als voorbeeld van een leeglopende streek. In Engeland zien we in krimpgebieden van tijdens de de-industrialisatie en overgang naar post-Fordistische diensteneconomie inmiddels zelfs groei optreden. De ontwikkelingen en aldaar gevolgde strategie zijn dus uitermate interessant.

Door in een aantal van deze gebieden te kijken naar de relatie tussen krimp en erfgoed, hopen de auteurs ideeën aan te dragen voor het Nederlandse beleid. De studie richt zich dan ook in de eerste plaats op betrokkenen bij het ruimtelijke en erfgoedbeleid op nationale en regionale schaal in Nederland.

Opbouw van deze publicatie

Deze publicatie begint met een verkenning van de relatie tussen krimp en erfgoed zoals die op dit moment in Nederland wordt ervaren. Daarna gaan we in op ervaringen op dit terrein in Duitsland, Frankrijk en, in mindere mate, het Verenigd Koninkrijk. In elk land is een stedelijk en een landelijk krimpgebied gekozen (zie *figuur 1.2*). De landelijke regio's, het Emsland (D), Limousin (F) en Cumbria (GB), bieden aanknopingspunten voor beleid in Nederlandse regio's als Oost-Groningen (dat grenst aan het Emsland) en Zeeland. Van de stedelijke gebieden biedt vooral Nord-Pas-de-Calais (F), een voormalige steenkoolmijnstreek, overeenkomsten met Parkstad Limburg. De stedelijke regio's Dessau (D) en Manchester (GB) zijn voormalige industriegebieden waarvan in Nederland bijvoorbeeld Twente iets kan leren.

Behalve beschrijvingen van een aantal krimpregio's en de daar uitgezette beleidslijnen, willen we in dit rapport ook enkele conceptuele handvatten bieden voor de relatie tussen krimp en erfgoed. In paragraaf 2.4 worden vier functies besproken die erfgoed in krimpgebieden kan vervullen: erfgoed als uithangbord, als totempaal, als ontmoetingsplek en als voedingsbodem. Door de specifieke buitenlandse voorbeelden langs dit conceptuele kader te leggen, kunnen we meer algemene lessen trekken voor de Nederlandse situatie én voor het uitvoeringsprogramma van de Visie Erfgoed en Ruimte.

2 Krimp en erfgoed

ANNEMARIE DE GRAAF, GERT-JAN HOSPERS, HANS RENES, EVA STEGMEIJER, MARTIN WOESTENBURG

In dit hoofdstuk geven we een overzicht van de stand van de kennis over de relatie tussen krimp en erfgoed. In 2.1 ontrafelt Martin Woestenburg de huidige beelden die in ons land leven onder zowel krimp- als erfgoedexperts. Wat betekent krimp in de praktijk? Welke strategieën bestaan er om erfgoed in een krimpende realiteit te behouden door bijvoorbeeld hergebruik, wellicht zelfs in te zetten als bindend middel? Welke rol zou de erfgoedsector hierbij kunnen of zelfs moeten spelen? De onwennigheid met de opgave in Nederland, vooral vanuit erfgoedperspectief, vraagt om een verkenning van wat er omringende in landen gebeurt (2.2). Hoe wordt erfgoed ingezet, of ingenomen, in steden als Manchester waar de krimp al decennia terug aanving en inmiddels alweer sprake is van groei? Hierna volgt een uitgebreid interview met Floris Alkemade (2.3), een Nederlandse architect die zijn kennis van alle fasen van het bouwproces combineert met inzichten in stedelijke planning, juist ook in gebieden waar de zo ingeburgerde groeimodus plaatsgemaakt heeft voor luwte. Tot besluit (2.4) schetst Gert-Jan Hospers, bij wijze van (conceptueel) kader, vier functies die aan erfgoed kunnen worden toegekend: uithangbord, totempaal, ontmoetingsplek en voedingsbodem.

2.1 Krimp en erfgoed, de stand in Nederland¹

MARTIN WOESTENBURG

Het schrikbeeld van krimp kennen Nederlanders uit het buitenland. Verlaten dorpen en boerderijen, rijen dichtgetimmerde huizen, overgroeide wijngaarden en akkers, vervallen bedrijven-terreinen en fabrieken. Het zijn allemaal tekenen dat het leven uit een regio is verdwenen met de mensen die er ooit woonden. Wat betekent deze krimp voor het erfgoed in Nederland? Om dat te onderzoeken, is literatuur bestudeerd en zijn gesprekken gevoerd met Nederlandse krimp- en erfgoedexperts; mensen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, mensen met praktijkervaring in de krimpregio Parkstad en de provincies Limburg en Zeeland en Groningen, en onderzoekers en ontwerpers.

Krimp is dynamiek

De 21ste eeuw zal in de geschiedenis te boek staan als de eeuw waarin de bevolkingsgroei omslaat in bevolkingskrimp (Derks et al., 2006; Regioplan, 2009). Voor de wereld als geheel zal de bevolkingsgroei rond 2075 overgaan in krimp, in het werelddeel Europa daalt het aantal inwoners al structureel sinds 2004. Nederland groeit nu nog en bereikt rond 2038 haar top met zo'n 17,5 miljoen inwoners, daarna zal het inwoner-aantal gaan dalen.

De bevolking krimpt niet alleen, maar verandert ook van samenstelling. De Europese Commissie onderscheidt vier demografische ontwikkelingen die bepalend zijn voor de bevolkingssamenstelling en voor krimp: het aantal kinderen dat wordt geboren ligt onder vervangingsniveau, de bevolking vergrijsst, mensen leven langer en de migratie van buiten de Europese Unie stijgt (Europese Commissie, 2006). Hoewel dus de bevolking van Nederland als geheel naar verwachting pas over een kwart eeuw zal gaan krimpen, gebeurt dat nu al in Zuid-Limburg en Noordoost-Groningen (Planbureau, 2012). Ook de beroepsbevolking slinkt in krimpgebieden. Uit de jaarlijkse Regionale Arbeidsmarkt Informatie Limburg blijkt dat werkgevers in de provincie vanaf 2015 moeite gaan krijgen om geschikte werknemers te vinden.

Krimp is een dynamisch proces. In krimpgebieden neemt de bevolking in aantal af, het aandeel ouderen neemt toe, jongeren trekken weg (ontgroening), veel voorzieningen zijn niet meer te betalen door de afname van het draagvlak, de leefbaarheid wordt minder, er ontstaat leegstand, de beroepsbevolking neemt af door vergrijzing en migratie en zo worden er nog minder kinderen geboren. Ook ontstaat er een enorme arbeidsmigratie die door onderzoekers wel is getypeerd als 'de nieuwe grote volksverhuizing' (Berlin Institute, 2008). In Europa vullen migranten uit armere, Oost-Europese landen de demografische tekorten aan in de rijkere landen, binnen

¹ Deze paragraaf is gebaseerd op een artikel dat Martin Woestenburg schreef in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Het volledige artikel is op internet gepubliceerd: [Krimp en erfgoed Martin Woestenburg.pdf](#) (geraadpleegd 6-2-2013)

Nederland trekken vooral jongeren uit het noorden, oosten en zuiden naar de Randstad.

Krimp is daarom overal anders (Berlin Institute, 2008). In Oost-Europa zijn de gevolgen van krimp het grootst, in Scandinavië, de Alpenlanden en ook in Nederland lijkt het mee te vallen. Regio's rondom grote steden hebben weinig last van krimp, terwijl het platteland leeg loopt. Ook Nederland vormt wat de Sociaal-Economische Raad een 'demografisch tweestromenland' noemt (SER, 2009). In Limburg is de krimp het sterkst, vooral in het zuidoosten. Voor Heerlen wordt tot 2025 een krimp verwacht van tien procent. Provincies als Flevoland en Utrecht zullen voorlopig nog blijven groeien. In Groningen groeit de stad Groningen nog sterk, terwijl het noordoosten al krimpt. In Zeeland groeien regio's en steden als Kapelle, Tholen, Middelburg en Goes, terwijl voor Vlissingen, Terneuzen en Sluis krimp wordt verwacht.

Krimp is niet te bestrijden

Krimp staat inmiddels op de agenda van rijk, provincies en gemeenten. Het jaar 2006 was wat dat betreft een keerpunt. De rapporten van Wim Derks, Peter Hovens en Leo Klinkers (2006) en het toenmalige Ruimtelijk Planbureau (Van Dam et al., 2006) zetten de krimp in Nederland landelijk op de kaart. Tegelijkertijd ondernam de Europese Unie haar eerste initiatief tot een Europees beleid voor krimpgebieden (Europese Commissie, 2005). 2009 was een tweede belangrijk jaar. Het Topteam Krimp, bestaande uit de voormalige bestuurders Hans Dijkstal en Jan Mans, maakte toen in opdracht van de rijksoverheid analyses van de verschillende krimpregio's (Topteam Krimp, 2009abc). Daarnaast publiceerde de

rijksoverheid alleen en in samenwerking met gemeenten en provincies studies over krimp (Regioplan, 2009). De beroepsvereniging voor architecten BNA organiseerde ontwerpateliers over krimp (BNA, 2009).

Naast deze initiatieven, die 'sec' op krimp zijn gericht, zien we ook toenemende aandacht binnen de erfgoedsector. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) neemt deel aan de werkgroep Ruimte van het Nationale Netwerk Bevolkingvraagstukken, waarin rijk, provincies en gemeenten samenwerken. Binnen de RCE leverde Truus Veldhuis bijdragen aan de totstandkoming van het Provinciaal Actieplan Bevolkingsdaling van de provincie Groningen en maakten Lammert Prins en Peter Timmer voor de gemeente Holwerd als onderdeel van het 'Aanvalsplan Krimp Holwerd' een cultuurhistorische waardenanalyse (Prins & Timmer, 2006, 2009; Stuurgroep, 2010). "Je kunt in dorpen cruciale plekken aanwijzen, karakteristieke gebouwen (zie figuur) die lokaal belangrijk worden gevonden", vertelt Prins. "Als je daarin investeert, heb je de meeste kans op meerwaarde en nieuwe impulsen."

Over de relatie tussen krimp en erfgoed is nog weinig bekend. Krimp en erfgoed blijkt uit de gesprekken ook nog een onwennige combinatie. Krimpexperts weten vaak niet wat ze met het erfgoed moeten en vrezes overspannen verwachtingen van erfgoed als remedie. Bestrijden van krimp kan niet, het enige wat volgens Femke Verwest en haar collega's van het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) kan, is de krimp begeleiden (Planbureau, 2010). Er is behoefte aan een nadere uitwerking van de gevolgen van krimp voor het erfgoed, omdat het

Figuur 2.1

Boerderij Uilsmahorn in Holwerd.

Bron: Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2014.

beeld nu wel erg diffuus is en de situatie mogelijk uiteenloopt voor verschillende vormen van erfgoed; van kerken en kloosters tot boerderijen.

Samenwerking is essentieel

Het meeste werk aan krimp vindt plaats in de krimpregio's zelf. Daarom hebben we aan de ervaringsdeskundigen uit deze regio's gevraagd hoe men krimp aanpakt en welke rol erfgoed daarbij speelt. Stedenbouwkundige Christine Hahn van gemeente Heerlen verwoordt de krimp-opgave mooi: "Krimp is samen het verlies delen. Dat is moeilijk." Daarin zit zowel de tragiek als de strijdbaarheid die in krimpregio's zichtbaar is. Samenwerking is essentieel. In Groningen stimuleert de provincie gemeenten om samen te werken in regio's als de Eemsdelta. Hetzelfde gebeurt in Zeeland. Het idee erachter is dat krimp in de bredere ruimtelijke context die het betreft, beter is te begeleiden.

Coen Weusthuis begeleidt de ruimtelijke opgave die krimp oplevert in de regio Eemsdelta, een samenwerkingsverband tussen de gemeenten Delfzijl, Loppersum en Appingedam. "De regio heeft een kwantitatief vraagstuk, wat eventueel te ondervangen is door in kwaliteit te investeren. Eerst moeten we de problemen scherp krijgen, via een gemeenschappelijke analyse die door alle regionale partijen wordt onderschreven. Pas daarna komt de slag van het programma naar de ruimtelijke invulling." Hoewel erfgoed nu nog geen onderwerp is, zou het kwaliteit kunnen toevoegen aan die ruimtelijke programma's.

Stedenbouwkundigen René Roelofsen en Christine Hahn en monumentenambtenaar Fred Vondenhoff van de gemeente Heerlen werken al zes jaar in het samenwerkingsverband van Parkstad Limburg. "Je basisgegevens vallen weg met krimp", vertelt Roelofsen. "Alle geldstromen zijn op groei gebaseerd. En de kennis over krimp is heel beperkt." Een van de opgaven in Parkstad Limburg is de sloop van twaalfduizend woningen. Kennis daarover moeten de Heerlense ambtenaren vooral uit het buitenland halen. Erfgoed speelt ook in Heerlen geen centrale rol bij de aanpak van krimp. Wel is het een factor waar rekening mee gehouden wordt.

Zo is kasteel Hoensbroek een belangrijk centrum voor de herstructurering van de omliggende wijken en het zet men in op het toegankelijk maken van de beekdalen in de buurt.

In Zeeland blijkt het organiseren van zo'n gezamenlijke aanpak echter nog moeilijk. Daarbij speelt concurrentie in het aantrekken of behouden van inwoners een rol, zeker tussen de grotere kernen en het ommeland. "In Zeeuws Vlaanderen zijn drie gemeenten. Sluis loopt voorop, Terneuzen is vooral bezig met de stad zelf, en in Hulst gebeurt eigenlijk niets", vertelt planoloog Léon Kaagman van Provincie Zeeland. "Veel gemeenten ontkennen de krimp ook of leggen het probleem bij de burens. Zo is er van Vlissingen naar Middelburg sprake van wat je 'inwonerskannibalisme' zou kunnen noemen." Het cultuur-historisch aantrekkelijke Middelburg trekt met zijn werkgelegenheid en voorzieningen inwoners uit Vlissingen, terwijl samenwerking hier zo logisch zou zijn, met de korte afstanden en de natuurlijke begrenzing door het water.

Ruimtelijke gevolgen krimp zijn beperkt

Om zicht te krijgen op de gevolgen die krimp heeft op de monumenten, archeologie en het historische (cultuur)landschap, is inzicht nodig in de ruimtelijke gevolgen van krimp. Die zijn volgens onderzoekers van het PBL beperkt (Planbureau, 2010). De onderzoekers waarschuwen voor een fixatie op bevolkingsaantallen. Die zeggen weinig over de ruimtelijke ontwikkelingen. Welvaart en ruimtelijke ordening zijn daarvoor belangrijker. Krimp biedt zelfs kansen, in de vorm van een ontspannen woningmarkt, een lagere milieudruk, minder files en mogelijkheden voor natuurontwikkeling en landbouw.

Maar zijn dat ook kansen voor het erfgoed? Het zijn juist de cultuurhistorisch minder interessante steden, dorpen, kernen en buurten die het eerst van de krimp te lijden hebben. Cultuurhistorisch aantrekkelijke steden en dorpen als Middelburg, Appingedam en Hulst scoren qua krimp aanmerkelijk beter dan minder aantrekkelijke plaatsen in de omgeving, zoals Vlissingen, Delfzijl en Terneuzen. Houdt dit in dat erfgoed op lokaal niveau de intensiteit van regionale krimp kan verzachten?

En wat is de rol van het erfgoed bij de herontwikkeling van de cultuurhistorisch weinig interessante bebouwing van bijvoorbeeld Delfzijl?

Ook voor het cultuurlandschap speelt deze kwestie. Volgens een studie in opdracht van het Wereld Natuur Fonds zal de landbouw op het Europese platteland drie tot vier procent van het landoppervlak rondom 2030 verlaten hebben, een totaal areaal van 126.000 tot 168.000 vierkante kilometer (Institute, 2010). Volgens de studie liggen daar juist dankzij de krimp kansen. In het oosten van Europa voorzien de onderzoekers op vrijgekomen gronden een expansie van grootschalige, intensieve landbouw en in het rijkere westen en noorden zien ze juist ruimte voor natuurontwikkeling en 'verwildering'. De natuurorganisaties werken met subsidie van de Nederlandse Postcode Loterij, onder de slogan Rewilding Europe², aan de ontwikkeling van grootschalige wildernis en natuur. Voor de historische cultuurlandschappen kan zo'n expansie van intensieve landbouw en wildernis echter een bedreiging vormen.

Onduidelijk is ook nog welke rol erfgoed speelt bij de manier waarop krimp zich manifesteert in een gebied. Peter Timmer van de RCE benoemt de leegstand in de terpdorpen in Noord-Friesland, een gebied waar volgens hem de hoogste dichtheid ter wereld aan middeleeuwse kerken te vinden is. Collega Truus Veldhuis ziet in de Noord-Groningse wierdendorpen, die cultuurhistorisch minstens zo interessant zijn, echter nauwelijks zulke effecten van krimp. Timmer en Veldhuis zoeken de verklaring in de totaal verschillende culturen van de provincies Friesland en Groningen. Friesland is de provincie met eigenwijze en op zichzelf gerichte bewoners, van veel relatief autonoom opererende steden en dorpen – de elf steden. In Groningen heb je 'Stadje' en 'Ommelaanders', en is de stad Groningen het richtpunt voor de rest van de provincie. Daar is van oudsher de infrastructuur ook meer op de centrumstad gericht, waardoor dorpen beter in verbinding staan met die stad, zodat stedelingen er makkelijker kunnen forenzen tussen dorp en stad.

Krimp zit niet tussen de oren

Krimp is een belangrijke maatschappelijke opgave, maar directe aanknopingspunten of opgaven als het om erfgoed gaat, zijn nog niet goed zichtbaar. Er zijn vooral vragen over de rol van erfgoed bij krimp. Eén ding is in de krimpgebieden wel duidelijk: verloedering is onacceptabel. "Ze vinden vooral de dicht getimmerde huizen erg", vertelt Lammert Prins van de RCE, een van de uitvoerders van het al genoemde onderzoek in Holwerd. "Vanuit de praktijk van de leegstand zijn de monumenten voor ons een opgave, maar voor de bevolking is verloedering het grootste probleem." En daarbij gaat het niet alleen om de monumenten, maar om de leefbaarheid van het hele dorp.

Leegstand is dus alleen een optie als die netjes wordt begeleid. Daar kan een rol liggen voor de erfgoedzorg, met name voor de RCE, met de ervaring die de dienst heeft met herbestemming. "De vraag is of je direct alles moet ontwikkelen, of dat je kunt volstaan met inwateringsdoeken voor de kozijnen", vraagt herbestemmings-expert Machteld Linssen van de RCE zich af. "Dan kun je het later alsnog ontwikkelen." Daar zou bijvoorbeeld een subsidieregeling op kunnen worden afgestemd.

De erfgoedsector kan ook helpen in het historisch bewustzijn van krimp. Historisch onderzoek kan helpen om inzicht te krijgen in de langetermijn processen van groei en krimp. Krimp is van alle tijden. Zo was er de bevolkingskrimp van de late middeleeuwen in grote delen van Europa, veroorzaakt door een combinatie van epidemieën (de pest) en landbouwcrisis. Die leidde tot een verscherpte concurrentie tussen regio's, waarbij sommige gebieden zich redelijk handhaafden maar andere (bijvoorbeeld de middelgebergten van Centraal-Europa) leegliepen. Een later Nederlands voorbeeld van krimp biedt Enkhuizen, dat tussen 1650 en 1850 de bevolking met ruim driekwart zag teruglopen. De achterliggende oorzaak was de concurrentie tussen de steden in de Republiek, waarbij Amsterdam de grote winnaar was die vooral de steden in het Noorderkwartier van Holland leegzoog. Enkhuizen laat zien dat niet alleen groei, maar ook krimp een ruimtelijk

² Wereld Natuur Fonds, Wild Wonders of Europe en ARK Nature, Rewilding Europe, www.rewildingeurope.com

patroon laat zien. In het leeglopende Enkhuizen concentreerde de bevolking zich rond de havens en aan de doorgaande weg naar het westen, waarmee in feite de laatmiddeleeuwse plattegrond van de stad werd hersteld (Renes, 2011).

Een ander historisch voorbeeld van bevolkingskrimp is Ierland na 1840. Op dat moment had Ierland acht miljoen inwoners, net zoveel als Engeland. Op dit moment heeft Ierland vijf miljoen inwoners en Engeland vijftig. Het verschil valt niet te verklaren door de aardappelcrisis, maar vooral doordat Engeland industrialiseerde en Ierland niet.

We zien hieraan dat krimp hoort bij regio's die economisch achterop raken. Dat is tegenwoordig nog altijd zo. Schaalvergroting in de landbouw leidt overal in landelijke gebieden tot verminderde werkgelegenheid. Steden die in de negentiende eeuw zijn opgebouwd door mijnbouw en industrie, zien die 'traditionele' bedrijfstakken teruglopen. Maar het verschil tussen groei en krimp wordt niet uitgemaakt door de ontwikkeling van die oude activiteiten, maar door het succes in het creëren en aantrekken van nieuwe werkgelegenheid, waarbij locatie een rol speelt en nabijheid tot het verstedelijkte regio's als de Randstad en Brabantstad en een pre is. Het nieuwe aan de huidige krimp is dat we die willen bestrijden. Pas in de laatste anderhalve eeuw is het idee ontstaan dat je voor regio's die economisch achterblijven beleid kunt maken. Vanaf ongeveer 1860 legde de rijksoverheid spoorlijnen naar Limburg en Groningen aan en na de Tweede Wereldoorlog verhuisden overheidsdiensten als de PTT en het CBS naar respectievelijk Groningen en Heerlen. Economische allocatiepolitiek maakte deel uit van het rijksbeleid. Datzelfde geldt voor culturele voorzieningen. Dat paste in het idee van de maakbare samenleving. Politici en bestuurders kunnen daar ook nu maar moeilijk afstand van nemen, zelfs onder de laatste regeringen, die toch inzetten op puur marktdenken.

Vanuit historisch perspectief lijkt krimp daarom vooral een mentale opgave, het samen delen van het verlies. "Het probleem dat we krimp noemen zit voor een groot deel tussen onze oren", "groei

en krimp horen bij elkaar, maar door de onstuitende groei sinds de industriële revolutie zijn we dat vergeten" (Hospers, 2010). Typerend hiervoor is de Krimpscan die adviesbureau Berenschot in 2009 maakte van de krimpregio's (Berenschot, 2009). Daaruit blijkt dat de betrokken bestuurders en ambtenaren meestal hogere verwachtingen hebben van bijvoorbeeld voorzieningen, woningmarkt en werkgelegenheid dan ze feitelijk mogen aannemen op basis van de huidige situatie en de schattingen voor de situatie in 2025. De betrokkenen lijken nog steeds in groei te geloven.

Zelfs in de krimpregio's zit krimp nog niet tussen de oren. Volgens Léon Kaagman van de Provincie Zeeland is dat bij de ambtenaren – vooral de jonge – van provincie en gemeenten waar krimp optreedt meestal wel het geval, maar willen vooral de gemeentelijke bestuurders het nog niet inzien. Dat is ook wel logisch, want het is moeilijk aan kiezers te verkopen dat ze samen het verlies moeten delen. Op provinciaal niveau en bij steden en grotere plattelandsgemeenten is men zich meer bewust van krimp. De Provincie Zeeland is bezig met een bewustwordingscampagne, waarbij de uit het groeidenken voortkomende reflexen worden benoemd en weerlegd (Provincie Zeeland, 2009b, 2010). In Parkstad Limburg is krimp zelfs benoemd als de belangrijkste stedenbouwkundige opgave.

Ontwerpend onderzoek naar lokale vitaliteit

Met de krimp ontstaat een andere ruimtelijke ordening. Hoogleraar Planologie Gert de Roo van de Rijksuniversiteit Groningen anticipeerde al in 2006 op krimp met zijn concept Lila (Living In Leisure-rich Areas; De Roo & Hermans, 2006). Daarin wordt Noord-Nederland beschouwd als de rustige contramal van de drukke Randstad, met een economie die is gericht op een aantrekkelijke omgeving om in te wonen, te werken en te recreëren. De drie noordelijke provincies zouden zich moeten ontwikkelen als 'leisure-provincies', waarin cultuurhistorie in de vorm van monumenten, oude steden en cultuurlandschappen een belangrijk pluspunt is.

Volgens Theo Hoek ontwikkelt zich nu zelfs een nieuw ruimtelijk paradigma. De voormalig pro-

vinciaal bouwmeester van de provincie Groningen is nu bij erfgoedinstituut Libau bezig om een team samen te stellen dat noordelijke gemeenten kan helpen bij het bijsturen van ruimtelijke ontwikkelingen. “De huidige ruimtelijke ordening is afgestemd op groei”, vertelt hij. “Bij krimp moet je, in plaats van plannen maken, snappen hoe processen lopen en of je deze kunt regisseren. Wat we zoeken is de vitaliteit van een plek. Als die er is, kan dat een drager worden voor ruimtelijke ontwikkelingen.”

De aanpak van Hoek sluit goed aan bij de methode die de Nederlandse beroepsvereniging voor architecten BNA ontwikkelde tijdens een drietal ontwerpateliers over krimp (BNA, 2009). “Het gaat om waardecreatie”, vertelt Jan van Dijk die het Ontwerplab Krimp vanuit de BNA begeleidde. “Een gebouw moet ingebed zijn in een maatschappelijke, economische en cultuurhistorische context. Daarvoor moet je ontwerpend onderzoek doen. Dat is maatwerk.” Bij het ontwerpend onderzoek zette de BNA veel studenten in van universiteiten en hogescholen in de buurt van de krimpregio’s. “Belangrijk”, vindt Van Dijk, “want je bespaart er geld mee en je zorgt dat de jeugd zich bewust wordt van de krimpproblematiek en tapt uit haar specifieke regionale kennis”.

Het waardenstellend onderzoek in Holwerd sluit volgens Hoek en Van Dijk naadloos aan bij de nieuwe manier van ruimtelijke ordening die krimp vereist. Ook daar ging het niet alleen om de gebouwen, maar om de mensen die maken dat de gebouwen, dorpen en landschappen leven. In krimpgebieden gaat het volgens Hoek ook om het aantrekken van nieuwe mensen met creatieve ideeën. Hoek noemt als voorbeeld het initiatief van kunstenaar Anne Hilderink om in het voormalig klooster van Kloosterburen een woonwerkgemeenschap te stichten van ouders met gehandicapte kinderen, met voorzieningen als een bibliotheek, een peuterspeelzaal, een theeschenkerij, een kunstatelier en een bakkerij. Van Dijk benadrukt echter dat de aanpak van krimp vooral gericht moet zijn op de inwoners van de krimpregio’s. Bij deze nieuwe aanpak past volgens Van Dijk ook een samenwerking met andere disciplines en sectoren. In de ontwerp-

ateliers werkten ontwerpers samen met economen, maar daarbij zouden ook cultuurhistorici kunnen aanschuiven.

Geld met geld maken

Krimp is dus een verzameling van uiteenlopende maatschappelijke processen, met een resultaat dat er op verschillende schaalniveaus anders uitziet. De erfgoedsector heeft op die processen wel aangrijpingspunten maar slechts een beperkte invloed. Daarbij speelt de kwestie van financiering in tijden van krimp. De huidige subsidies voor erfgoed sluiten niet goed aan op dergelijke maatschappelijke kwesties en de economische realiteit. “De subsidies zijn volgend en objectgericht”, vindt Peter Nijhof van de RCE. In Groningen is de kanjersubsidie, voor de restauratie van rijksmonumenten, in zijn geheel naar de restauratie van de voormalige strokartonfabriek De Toekomst in Oldambt gegaan. Voor een project dat inspeelt op problemen die door krimp worden veroorzaakt, zoals dat in Kloosterburen, is geen geld. Terwijl daar nou juist met weinig geld veel kan worden bereikt, denkt Hoek.

“Je zou subsidies kunnen gebruiken om te sturen”, stelt Linssen. “Je moet kijken waar geldstromen elkaar kunnen versterken.” Prins en Timmer noemen als voorbeeld de koppeling tussen monumentenzorg en stadsvernieuwing. “De vier procent die was gereserveerd voor erfgoed, leverde daar elf procent meer aan investeringen op”, weet Timmer.

“Het gaat om *management of change*”, vindt Frank Strolenberg van de RCE. “De verandering is groot, snel en diep.” “Krimp is een kans als je het ziet als een brede ontwikkeling waar de cultuurhistorie een deel van vormt”, stelt Noorlander. “Je kunt het een kans maken door in te zetten op toekomstbestendig vormgeven.” De erfgoedsector zou allianties moeten zoeken en kennis uitwisselen op verschillende schaalniveaus, juist ook provinciaal en regionaal. De RCE moet op provinciaal en regionaal niveau ook zoeken naar nieuwe allianties. Tot nu toe zijn vooral gemeenten de gesprekspartners, maar voor krimp zijn het juist provincies en regio’s die de regie op zich nemen. Daarbij past ook het nadenken over het

anders organiseren van erfgoedsubsidies, op een manier die beter aansluit bij krimp. “Je moet geld met geld maken”, legt Linssen uit.

Kennis en instrumenten nodig

Er is in krimpregio's veel behoefte aan kennis over erfgoed. Dat kan de traditionele erfgoedkennis zijn, zoals de waardenanalyse die is gebruikt in het onderzoek in Holwerd, of de kennis die de rijksdienst heeft op het gebied van de herbesteding van bijvoorbeeld voormalige fabrieken, boerderijen en militaire terreinen. Die kennis kan aansluiten bij en gebruik maken van regionale initiatieven, zoals het onderzoek van provincie Zeeland naar de kleuren die staan voor het Zeeuwse DNA (Provincie Zeeland, 2009a). Zulke onderzoeken kunnen als input dienen voor krimpregio's om zich te profileren en om de bevolking bij de krimp te betrekken. Daarbij is er vooral behoefte aan nieuwe instrumenten, financieel en beleidsmatig, die dingen mogelijk maken in de krimpregio's. Veel genoemd is de financiële en projectmatige kennis bij de organisatie BOEi, die zich bezig houdt met de herbesteding van industrieel erfgoed.³ Er zijn ook nieuwe allianties denkbaar. Van Dijk noemt de onderwijsinstellingen die de BNA gebruikte voor het Ontwerplab Krimp. Van Dijk is tegenwoordig voorzitter van de Brabant Academy⁴, een provinciaal platform waar mensen uit het bedrijfsleven, het onderwijs en de overheid initiatieven ontplooiën om maatschappelijke kwesties, zoals de krimp, aan te pakken. Het gaat daarbij net als in de ontwerpateliers over samenwerking tussen verschillende disciplines en sectoren, van erfgoed tot economie. “De vraag is of je het lef hebt om verder te gaan dan je eigen grenzen”, stelt Van Dijk over de rol van de RCE. “Ben je daar als organisatie institutioneel voor geëquipeerd? Je ziet dat de zorg zich anders organiseert, bijvoorbeeld in zorgcoöperaties. Vanuit het erfgoed moet je komen tot een definitie van de maatschappelijke relevantie van erfgoed, en dat gaan kapitaliseren.”

2.2 De internationale context: krimp en erfgoed in Noordwest-Europa

HANS RENES EN EVA STEGMEIJER

Is bevolkingskrimp in de Nederlandse ruimtelijke ordening nog een nieuw thema, in een aantal omliggende landen is er al lange tijd aandacht voor. In het Verenigd Koninkrijk begon de Industriële Revolutie in de achttiende eeuw, wat leidde tot een verschuiving van het zwaartepunt van de bevolking van het zuidoosten van het land naar de steenkool- en ijzerertsgebieden in het midden en noorden van Engeland, het zuiden van Schotland en Noord-Ierland. In al deze stedelijke gebieden handhaafde de zware industrie zich, ondanks een geleidelijke veroudering, tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw. Vanaf die tijd leidde de structurele zwakte en het gebrek aan investeringen tot een snelle neergang. Daar kwam lange tijd weinig voor in de plaats: moderne industrie en de dienstensector concentreerden zich in Zuidoost-Engeland. Een vergelijkbare neergang maakten Wallonië, het Ruhrgebied en een aantal andere oude mijnbouw- en industriegebieden door.

Na de Wende van 1989 vond eenzelfde proces versneld plaats in het oosten van Duitsland, waar de oude industrie, na een halve eeuw vrijwel zonder investeringen, bijna van de ene op de andere dag instortte. Vrijwel alle genoemde gebieden maakten een kortere of langere periode van bevolkingsdaling door.

Het Verenigd Koninkrijk en Wallonië waren in de jaren zeventig de eerste gebieden waar de belangstelling voor industrieel erfgoed (men sprak toen van ‘industriële archeologie’) opkwam. Pas in de verbeterde conjunctuur van de jaren negentig kregen de pogingen tot behoud vaker succes en begon een grote golf van hergebruik en herontwikkeling van industriële gebouwen. Bekende voorbeelden zijn The Baltic in Newcastle upon Tyne, de Zeche Zollverein in Essen en de Witte Dame in Eindhoven.

Ook verschillende landelijke gebieden in het noordwesten van Europa hebben – veelal nog

³ www.boei.nl

⁴ www.brabantacademy.nl

langere – perioden van bevolkingsdaling door-gemaakt. Veel landbouwgebieden kenden hun hoogste bevolkingsdichtheid aan het eind van de negentiende eeuw. Sindsdien is er een voortdurende uitstoot van arbeidskrachten uit de landbouw. In sommige streken werd die ontwikkeling gecompenseerd door nieuwe economische activiteiten, zoals industrialisatie, recreatie en toerisme of suburbanisatie. Niet alle landelijke regio's bleken echter geschikt voor deze nieuwe economische dragers. Suburbanisatie blijft beperkt tot goed ontsloten gebieden, op overbrugbare afstand van de stedelijke centra, voor het dagelijkse forensenverkeer. Voor grootschalige ontwikkeling van toerisme dient een gebied te beschikken over attracties en, opnieuw, een goede ontsluiting.

Gebieden die op deze punten benadeeld waren, zagen vaak decennia lang een voortdurende daling van de bevolking. Voorbeelden zijn grote delen van Centraal-Frankrijk, de Pyreneeën, Noord-Scandinavië en diverse middelgebergten in het Verenigd Koninkrijk en in Midden-Europa.

In de tweede helft van de twintigste eeuw, de periode van de welvaartstaten, hebben Europese regeringen in verschillende mate geprobeerd regionale politiek te voeren. Veel landsbesturen probeerden de werkgelegenheid in mijnbouw en zware industrie te behouden door subsidies, maar op de lange termijn waren veel bedrijven in deze sectoren niet te redden. Daarnaast probeerden regeringen om vervangende werkgelegenheid aan te trekken, met een opvallend grote rol voor auto assemblage, een bedrijfstak die relatief veel laaggeschoolde arbeid bood en sindsdien een van de belangrijkste werkgevers vormt: in Nederland DAF (Born, aan de rand van de Mijnstreek in Zuid-Limburg), in België Ford (in Genk in de Kempische Mijnstreek) en in en om de Noord-Franse mijnstreek Renault, Peugeot-Citroën en Toyota. Ook deze vervangende industrie staat momenteel echter onder druk en een deel van de genoemde bedrijven wordt de laatste jaren alweer gesloten. De Nederlandse rijksoverheid verplaatste ten slotte overheidsbedrijven met hooggeschoolde arbeid naar probleemgebieden, bijvoorbeeld het Centraal Bureau voor Statistiek naar Heerlen.

Er zijn wel verschillen tussen landen. Zo blijkt uit de voorbeelden die in dit rapport worden behandeld, dat in Duitsland en Frankrijk nationale overheden een grote rol hebben gehad in de omvorming van de oude industriegebieden, terwijl in Groot-Brittannië lokale overheden en particulieren het voortouw namen. Ook in de visie van de overheden bestonden verschillen: waar de Britten vooral inzetten op toeristische ontwikkelingen, stond in Frankrijk juist cultuur centraal (Rautenberg, 2012). Opvallend is, dat een status van Werelderfgoed vaak deel uitmaakt van de conversie. Die status vormt zowel een kwaliteitskeurmerk voor toeristen als een bron van nieuw zelfvertrouwen voor het gebied zelf. Voorbeelden van oude mijnbouw en industrie die de laatste jaren op de Werelderfgoedlijst is geplaatst, vormen Zollverein in het Ruhrgebied, Blaenavon in Zuid-Wales en een aantal kolenmijnen in Noord-Frankrijk en in Wallonië.

In de volgende hoofdstukken gaan we nader in op gebieden in Frankrijk en Duitsland. Hieronder volgen alvast twee korte schetsen van krimp en erfgoed in twee Engelse gebieden: Manchester en Cumbria. Deze gebieden staan model voor de omgang met stadskrimp en plattelandskrimp in Engeland. De verschillende functies van erfgoed in krimpregio's worden er en passant in geïllustreerd. Het daarop volgende interview met architect Floris Alkemade gaat vooral in op de Zeche Zollverein in het Ruhrgebied, een van de spraakmakende voorbeelden van herontwikkeling van industrieel erfgoed.

2.2.1 Krimp en erfgoed in Manchester

GERT-JAN HOSPERS

In Engeland is de stad Manchester (zie figuur 2.2), die momenteel 450.000 inwoners telt, een mekka voor de herbestemming van industrieel erfgoed. Samen met de omliggende regio groeide de stad in de negentiende eeuw uit tot 's werelds grootste textielgebied. Door de opkomst van lage-lonenlanden kreeg Manchester vanaf de jaren zestig te maken met grootschalige werkloosheid, crisis en krimp. De teloorgang van de textiel liet diepe sporen na in het stedelijke weefsel. Leegstand en verpaupering plaatsten het gemeente-

bestuur voor dilemma's: moest ze herstructureren, slopen of nieuwbouw plegen? De wijk Castlefield, die in het industrialisatieproces van Manchester een belangrijke rol speelde, kreeg in 1982 de beschermde status van Urban Heritage Park. In veel arbeiderswijken koos de gemeente echter voor sloop. De bevolking moest vertrekken naar nieuwbouwwijken in de stad, de gemeenten eromheen of New Towns in de buurt (Oswalt & Rieniets, 2006). Door deze suburbanisatie werd Manchester een krimpstad te midden van een regio met een redelijk stabiel inwonertal. Zo daalde de bevolking van Manchester tussen 1981 en 2001 met 9,1 procent, terwijl het naburige Warrington er in die periode 15,3 procent extra inwoners bijkreeg.

Begin jaren tachtig woonden er in het centrum van Manchester niet meer dan duizend mensen. De bestuurlijke plannen voor sloop van het aanwezige industriële erfgoed lagen al klaar (Peck & Ward, 2002). Maar toen gebeurde er iets waar niemand echt rekening mee had gehouden: de leegstaande fabrieksgebouwen en pakhuizen vielen in de smaak bij specifieke groepen zoals creatieve geesten, Chinezen en homo's. De groeiende alternatieve muziek-scene – ook wel Manchester genoemd – vestigde zich in het gebied, gevolgd door platenmaatschappijen, studio's en andere creatieve bedrijven. Chinese zakenlieden uit HongKong en Londen zagen ook kansen en bouwden er één van Europa's grootste Chinatowns. Op zijn beurt werd de Engelse homogeneous gemeenschap aangetrokken door het tolerante karakter van Manchester. Rond Canal Street ontstond er zo een flamboyante Gay Village. Alles bij elkaar resulteerde het in een groeiende vraag naar woningen en voorzieningen in het stadscentrum. Het industriële erfgoed bleek daarvoor een goede voedingsbodem. Kantoorgebouwen en pakhuizen uit de industriële hoogtijdagen werden omgebouwd tot restaurants, cafés en fitness studio's, terwijl projectontwikkelaars veel geld verdienden aan de herontwikkeling van fabrieksgebouwen tot lofts, appartementen en hotels.

Het interessante aan de herbestemming van Manchesters industriële erfgoed is dat de gemeente er slechts zijdelings aan heeft bijgedra-

gen. De herleving van het centrum vanaf de jaren tachtig was grotendeels een autonoom proces waar de overheid op inspeelde (Mulder, 2010). De gemeente liet het gebeuren en maakte er slim gebruik van in de citymarketing. In de jaren negentig was het stadsbestuur veel actiever: samen met ontwikkelaars gaf ze de Salford Quays – een voormalig havengebied ten westen van de binnenstad – een grondige opknappbeurt. In het gebied verrezen nieuwe woningen, een winkelcentrum en twee musea. De gerevitaliseerde binnenstad en de aanleg van de Salford Quays hebben de reputatie van Manchester verbeterd. De Engelse media schrijven weer lovend over de voormalige industriestad en het aantal toeristen in Manchester blijft maar groeien. Ook het aantal inwoners neemt gestaag toe. Tussen 2000 en 2010 steeg de bevolking van de stad met maar liefst 16 procent. Manchester is de laatste jaren erg populair bij studenten, creatievelingen en starters op de arbeidsmarkt, ook van buiten de regio. Natuurlijk mag dat niet allemaal op het conto van het industriële verleden geschreven worden – de stad is bijvoorbeeld ook in trek bij buitenlandse migranten. Maar toch: bij de revival van Manchester heeft het erfgoed onmiskenbaar een rol gespeeld.

2.2.2 Krimp en erfgoed in landelijk Cumbria

GERT-JAN HOSPERS

Het Engelse platteland heeft al decennia lang te kampen met krimp. Een indicatie daarvoor is de enorme daling van het aantal pubs in het landelijk gebied. Jaarlijks sluiten honderden dorpskroegen hun deuren (Wainwright, 2011). Eigenlijk gaat de plattelandskrimp al terug tot de Industriële Revolutie: veel jongeren verhuizen naar de stad, vroeger om er te werken, nu ook om er te studeren. Weliswaar trekt het Engelse landelijk gebied vanaf de jaren zeventig nieuwkomers, maar deze 'neo-ruralen' werken en winkelen vaak in een naburige stad. Sommige van de nieuwe plattelanders komen bovendien alleen in het weekend of tijdens de vakanties. Zeker in gebieden met landschappelijk schoon leidt de vraag naar tweede woningen nogal eens tot een stijging van de huizenprijzen, wat de lokale bevolking

benadeelt. In de Yorkshire Dales – de landelijke regio ten westen van de middeleeuwse stad York – was dit zelfs aanleiding tot een rigoureuze maatregel: nieuwe huizen mogen slechts verkocht worden aan de bestaande inwoners. De *locals* mogen de woningen vervolgens niet doorverkopen aan buitenstaanders.

In het met 50.000 inwoners dunbevolkte Cumbria, gelegen in de noordwesthoek van Engeland (zie figuur 2.2), zetten dorpen hun erfgoed volop in om krimp te bestrijden. Krimp is hier niet zozeer een kwestie van absolute bevolkingsdaling, als wel van een veranderende bevolkingssamenstelling door vergrijzing, wat gepaard gaat met voorzieningenproblematiek. De meeste nieuwkomers zijn namelijk ouderen, die na hun pensioen rustig en ruim willen wonen. Ook toeristen komen graag naar Cumbria, meer dan 15 miljoen per jaar (Sykes, 2012). Ze worden vooral gelokt door het Lake District, een nationaal park midden in de regio. Ook een regionale held, de romantische dichter William Wordsworth (1770-1850), is een uithangbord voor Cumbria. Veel plaatsen spelen op de beroemdheid in, vooral Grasmere en de omliggende dorpen waar hij tijdens zijn leven heeft gewoond (zie figuur 2.3). Dankzij de grote toeristische afzetmarkt is het voorzieningenniveau in dit deel van Cumbria redelijk hoog. Wordsworth levert de plaatselijke middenstand veel geld op, maar de lokale bevolking wordt wel

Figuur 2.2
kaart van Cumbria en Manchester.
Bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Menne Kosian.

eens moe van al die toeristen. Niet voor niets wordt Grasmere tijdens de drukke zomermaanden wel Gras Vegas genoemd.

Ook Cockermouth, de geboorteplaats van Wordsworth, trekt veel bezoekers. Het plaatsje aan de rand van The Lake District is echter vooral interessant omdat het zich afficheert als Citta-slow (letterlijk: 'langzame stad'). Citta-slow komt voort uit de Slow Food-beweging en is een internationaal erkend keurmerk voor plattelandsgemeenten die natuur, cultuurhistorie, duurzaamheid en gastvrijheid een warm hart toedragen. In ruil voor deze erkenning verplichten de gemeenten zich om te investeren in hun erfgoed. Daarbij vormen niet kwantiteit en groei

Figuur 2.3
Dove Cottage, het huis van William Wordsworth nabij Grasmere in Engeland. Bron: commons.wikimedia.org

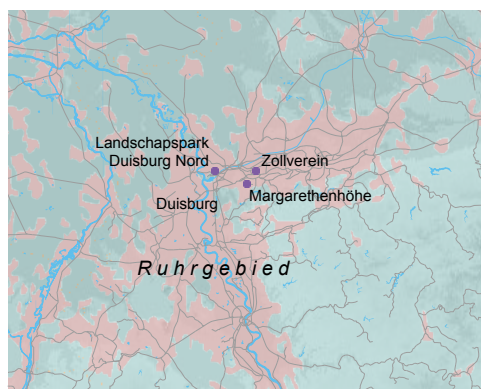
het uitgangspunt, maar de kwaliteit van leven (Knox & Mayer, 2009). In Cockermouth heeft deze Cittaslow-filosofie bijvoorbeeld geleid tot meer aandacht voor streekproducten (Buy Local Campaign), duurzaamheid (Plastic Bag Free Town) en cultureel erfgoed (zoals bewegwijzering met historisch verantwoorde bordjes).

In Cumbria vinden we ook het 250 inwoners tellende dorpje Hesketh Newmarket, dat in Engeland model staat voor de coöperatieve pub. Zo'n tien jaar geleden dreigde The Old Crown – een kroeg in karakteristieke Engelse stijl met een belangrijke ontmoetingsfunctie – te moeten sluiten. In plaats van lijdzaam toe te zien, besloot de lokale gemeenschap zelf aandelen te nemen in hun geliefde public house. Nu maakt The Old Crown (zie figuur 2.3) weer winst: het is een dorpscoöperatie met 148 aandeelhouders, onder wie toeristen die de kroeg tijdens hun vakantie toevallig aandeden (Haase et al., 2012). Intussen hebben tal van Engelse dorpen het voorbeeld van Hesketh Newmarket gevolgd en draaien steeds meer pubs op het sociale en financiële kapitaal van dorpsbewoners. Juist het feit dat dorpingen zelf geld hebben gestoken in de voorziening, zorgt ervoor dat ze gemotiveerd zijn om er gebruik van te maken. Op het Engelse platteland zijn de rollen omgekeerd: vroeger was de pub het hart van de gemeenschap, nu vormt de gemeenschap het hart van de pub.

2.3 INTERVIEW: de visie van architect Floris Alkemade

ANNEMARIE DE GRAAF

Architect Floris Alkemade was rond de eeuwwisseling in dienst van het Office for Metropolitan Architecture van Rem Koolhaas. Via dat bureau was hij betrokken bij de herontwikkeling van de Zeche Zollverein, een mijngebied bij Essen in het Ruhrgebied (zie figuur 2.4). Zollverein werd een van de meest spraakmakende projecten in de herontwikkeling van dat gebied. Hieronder laten we Alkemade aan het woord.

Figuur 2.4
Kaart van het Ruhrgebied met Zeche Zollverein. Bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Menne Kosian.

Krimp vraagt omdenken

Krimp is een fenomeen dat het westerse wereldbeeld de aankomende jaren steeds meer gaat bepalen. Het vraagt een ‘omdenken’. Alkemade: Planners zijn per definitie getraind om ‘groei’ vorm te geven, maar over de beweging ‘terug’ is nooit nagedacht. Nu het zich aandient, blijkt de vraag verrassend moeilijk te beantwoorden. Het is een bijzonder interessante opgave aan het worden waarbij eindelijk weer eens een fundamenteel beroep op onze creativiteit gedaan wordt.

Het simpelweg slopen van wat er teveel is, blijkt minder eenvoudig dan het lijkt en ontwijkt ook de mogelijkheid om op een veel intelligentere manier te reageren. Juist delen van ons erfgoed die op het eerste gezicht geen monumentale waarde vertegenwoordigen, zouden wellicht een sleutelrol kunnen spelen in de vernieuwing van wegwijnende gebieden.

Zeche Zollverein; Industrieel verleden en identiteit

Bij de herontwikkeling van de Zeche Zollverein hebben we er nadrukkelijk naar gezocht hoe we de elementen met een sterke identiteit uit het industrieel verleden opnieuw betekenis konden geven. We wilden de potentiële monumenten niet kwetsbaar maken door ze zonder nieuwe functie te laten. Uiteraard ontbraken de financiële middelen om het hele gebied van honderd hectare aan te pakken. We kozen er daarom voor om juist op de meest betekenisvolle plekken het nieuwe

gebruik duidelijk zichtbaar te maken door kleinere maar uiterst essentiële ingrepen. ‘Stedenbouwkundige accupunctuur’ noemen we dat. Op die manier kun je met relatief eenvoudige middelen een heel gebied van een nieuwe identiteit voorzien. Uiteraard verandert een dergelijke identiteit vooral door het veranderende gebruik dat de ingrepen mogelijk maken. In het gebied van de Zeche Zollverein hebben we dat ondermeer bereikt met de ombouw van de Kohlenwäsche: een gigantisch industrieel gebouw uit de jaren twintig, eigenlijk meer een machine dan een gebouw. Grotendeels betreft het een zorgvuldige restauratie die zich zo onzichtbaar mogelijk probeert te maken. Daarnaast hebben we er voor gekozen een aantal duidelijk nieuwe elementen toe te voegen. Deze zichtbare, reversibele elementen hebben alle te maken met het nieuwe gebruik; we tonende rol van de huidige generatie ten opzichte van die van vorige generaties.

Bij erfgoed overheerst in het algemeen de gedachte dat de huidige tijd en zijn ingrepen zo onzichtbaar mogelijk moeten blijven. Ik denk dat die houding heroverwogen moet worden. Uiteraard is het in een aantal gevallen goed om historische gebouwen als een soort tijds capsules te beschouwen waarin de tijd stil lijkt te staan, maar in het algemeen is een gelaagde geschiedenis waaraan ook onze eigen tijd een laag toevoegt, principieel juist en uiteindelijk ook waarachtiger en daarmee minder kwetsbaar. Het is een manier van denken die weerstand ontmoet: “Kom niet aan het gebouw”, maar die aan de andere kant toch vernieuwende impulsen geeft waardoor erfgoed dat ten dode opgeschreven is ineens weer betekenis en dynamiek krijgt.

Hierbij is het van belang goed te definiëren wat erfgoed eigenlijk is. We zijn natuurlijk gewend om een middeleeuws kasteel en mooie oude woonhuizen onze vanzelfsprekende waardering en aandacht te geven, maar het belang van erfgoed zit net zo goed in al die gebouwen en complexen die veel minder eenvoudig te koesteren zijn. Het gaat niet om mooi of lelijk. Het gaat om het herinterpreteren, het herprogrammeren en om ingrepen die onbruikbare, overbodig geworden gebouwen een nieuwe betekenis kunnen geven.

De Zeche Zollverein is wat dat betreft een emblematisch project. Oude, overbodig geworden industriegebouwen die op het punt stonden om gesloopt te worden moesten geïnterpreteerd worden als potentiële monumenten die de veranderende identiteit van het hele Ruhrgebied zowel konden vastleggen als ook ontwikkelen. Het startpunt was Unesco ervan te overtuigen dat de Zeche Zollverein werelderfgoed kon worden. Toen de mijn in 1985 sloot, was iedereen het erover eens dat het bijbehorende industriële complex maar zo snel mogelijk gesloopt moest worden: oud, vervallen, vervuild en zonder functie. Maar toen her en der in het Ruhrgebied voormalige industriecomplexen gesloopt werden, voltrok zich een mentale omwenteling. Het besef groeide dat de identiteit van het hele gebied in deze industriële complexen besloten lag. Vanuit die gedachtegang maakten we een masterplan voor de honderd hectare van de Zollverein waarmee we aan Unesco toonden wat de toekomstige ontwikkelingen konden zijn, hetgeen er uiteindelijk toe leidde dat Zollverein in 2002 werelderfgoed werd in plaats van een te slopen gebied. Nu is de monumentale waarde die aan deze industriegebouwen wordt toegekend min of meer vanzelfsprekend geworden. Het is goed te beseffen dat nog maar vijftien jaar voor deze omwenteling, in 1985, dit besef nog niet aanwezig was. Voorvechters zijn erg belangrijk geweest. In Essen was het een minister, die samen met belangengroepen ‘het pleit’ wist te winnen. Het is verrassend hoe zeer zaken die nu heel vanzelfsprekend zijn nog kortgeleden absoluut niet zo werden ervaren. Iedere generatie en iedere cultuur blijken telkens weer overtuigingen te hebben die, van enige afstand gezien, bijzonder tijdelijk zijn.

Voor de ontwikkeling van het Zollvereingebied was het Entwicklungsgesellschaft Zollverein opgericht door een kleine groep deskundigen van verschillende overheidsinstanties. De directeur, afkomstig van het Ministerie, heeft met Europees geld en contacten uit de stad Essen, de deelstaat Nordrhein-Westfalen en het Landschaftsverband Rheinland de hele organisatie op poten gezet. Op velerlei terrein zijn informatie, geld en programma’s bij elkaar gesleuteld en prijsvragen georganiseerd. Een soortgelijk consortium ken-

nen we in Nederland niet. Het meest vergelijkbaar is wellicht de ontwikkeling van het terrein van de Westergasfabriek in Amsterdam, maar dat is een private ontwikkeling en veel commerciëler van aanpak. Zeche Zollverein is vooral door overheden ontwikkeld.

Werelderfgoed

Unesco classificeert een gebied pas als werelderfgoed als er ook een goed plan voor de toekomstige ontwikkelingen is gemaakt. Ons eerste werk was daarom om voor het hele gebied, ongeveer honderd hectare, een masterplan te maken. Vervolgens hebben we ons beziggehouden met het ontwikkelen van programma's voor de gebouwen. Ons bureau OMA is samen met dat van Heinrich Böll uitverkozen om de oude Kohlenwäsche om te bouwen tot een museum en bezoekerscentrum (zie *figuur 2.5*). Daarvoor moest veel geld worden aangetrokken. Deels kwam dat uit het budget van het Ruhrmuseum in Essen dat een nieuwe locatie zocht. Omdat er ook culturele manifestaties in het gebouw georganiseerd zouden worden, kregen we ook geld van Europa. Met de verschillende geldstromen konden we het gebouw grondig restaureren en ook opnieuw programmeren.

Na het afronden van het masterplan hebben we een tweetal jaren van planontwikkeling en bijbehorende procedures doorlopen. Onderdeel daarvan was een fundamentele, voortdurende discussie met de Denkmalpflegers: de monumentenkundigen in Duitsland, zowel de mensen van de Unesco als van de stad en van de deelstaat.

Opvallend was dat de Unesco vanaf afstand opereerde en daardoor regelmatig niet op de hoogte was van de ontwikkelingen. Het goed uitleggen van onze plannen nam veel tijd. Veel oordelen bleken op misvattingen gebaseerd terwijl tegelijkertijd essentiële aspecten buiten beeld bleven. Toch vormt de Unesco-titel een garantie voor aandacht en bezoekers, dus wil iedereen graag de titel bemachtigen en later behouden.

Inzet van de studie was om een gebied dat altijd op productie was gericht in te richten voor nieuwe vormen van productie. In dit geval een transitie van mijnbouw naar design. Op die manier zou het gebied zijn bijzondere status behouden en kon ook nieuwe werkgelegenheid gegenereerd worden. We hadden de taak het gebied en de gebouwen te herprogrammeren en te thematiseren.

Daarbij was er ook ruimte voor kunst en educatie, door de relocatie van het museum van het Ruhrgebied in de Zeche Zollverein en het onderbrengen van een grote collectie kunstwerken van de Russische kunstenaar Kabakov in een grote fabriekshal. Ook kwam er een designschool die we plaatsten in de buurt van het al op het terrein aanwezige choreografische centrum.

Bijzonder was dat in de periode waarin het hele gebied nog herontwikkeld moest worden er al een zeer luxe restaurant op het terrein aanwezig was. Een ondernemer met lef had juist de context van de oude industriecomplexen gekozen om zich te vestigen. In plaats van op een peperdure plek in de binnenstad te gaan zitten, wilde de restaurateur zich juist associëren met de radicale en verassende context van een verlaten industriegebied. Het restaurant liep als een trein. Het belang van dergelijke initiatieven is niet te overschatten, ook dat is een vorm van 'stedelijke acu-

Figuur 2.5
Roltrap bij de omgebouwde
Kohlenwäsche van Zeche Zollverein.
Bron: commons.wikimedia.org

punctuur': een relatief kleine ingreep die een heel gebied van een nieuwe identiteit voorziet.

Ik vind dit boeiende materie, omdat het toont hoe groot de impact van goed gedoseerde, kleinere ingrepen kan zijn. Deze restaurateur was de eerste ondernemer. Daarna volgde het Red Dot Design Museum, ook een interessante actor, omdat het de wegbereider was voor het positioneren van het gebied als Designstandort, waarmee vervolgens weer een andere hal tot leven werd gebracht. Langzamerhand begon het gebied zich te vullen. Ook wij hadden voor ons bureau een plek in het gebied zelf veroverd met permanent mensen die ter plekke aan de planontwikkeling werkten.

Het gebied is waardevol door de vaak bizarre architectonische kwaliteit van de monumentale gebouwen. We hebben de Unesco kunnen overtuigen met een toekomstbeeld waarin de gebouwen in hun monumentale staat worden gerespecteerd en met een plan hoe het gebied zich kan ontwikkelen. Het feit dat de gebouwen opnieuw geprogrammeerd worden is voor de Unesco uiteraard geen probleem. Unesco begrijpt heel goed dat zo'n groot gebied als 'dood' monument geen enkele toekomstwaarde heeft. Er moet nieuw leven komen. Voor het restaureren en in stand houden van de oude complexen is veel geld nodig. Als je het niet weet te herprogrammeren op een manier waarop het ook geld opbrengt, zal een dergelijk gebied onherroepelijk verloren gaan.

Dat proces van verval was zichtbaar in de gebouwen. Alle gebouwen lekten, zij waren erg verval. Als er nog vijf jaar zou zijn gewacht, was Zollverein er niet meer geweest. Het is niet zo vanzelfsprekend dat zo'n groot gebied weer nieuwe kansen krijgt. Met specialisten hebben we alle gebouwen geïnventariseerd en geïdentificeerd. Er is alleen geld geïnvesteerd in die gebouwen die ook echt bijzondere kwaliteiten hadden. Daarbij hanteerden we zowel historische als architectonische motieven. De Unesco-status hielp goed om te voorkomen dat, door geldgebrek, heel veel gesloopt zou moeten worden.

Het monumentaal erfgoed met Unesco-status heeft gemaakt dat het Zollvereingebied het embleem voor de toekomst van het Ruhrgebied is geworden. Een heel ontoegankelijk gebied is een trekpleister geworden. Het gebied trekt nu veel bezoekers en heel veel toeristen. Er zijn bedrijfjes en andere zaken gestart die langzaam de gebouwen beginnen in te vullen.

Het plan is ontwikkeld op het moment dat de economie sterk was. Was de economie ijzersterk doorgestaan, dan zou het gebied er nu heel anders hebben uitgezien. Dan was met het industrieel erfgoed meer bereikt. Op dit moment vertraagt de ontwikkeling uiteraard maar dat vormt geen probleem. De essentie is dat het gebied er nog is. Niet in verval, maar beschermd en met status.

Internationaal perspectief

Ik gaf een tijd geleden een lezing in Lutherstadt Wittenberg. In dat gebied van Duitsland bevinden zich steden die sinds de Wende dertig procent van hun bevolking hebben verloren. Het zijn vooral de kansrijke, jonge mensen die vertrekken. Wat overblijft is een steeds ouder wordende groep die zich geconfronteerd ziet met een krimpende omgeving met steeds minder mogelijkheden en een uiterst sombere toekomstverwachting. Het is onwaarschijnlijk dat het daar ooit weer terugkomt op het eerdere niveau. In Oost-Duitsland worden daarom nu strategieën, zoals het terugtrekken naar de oude kernen, getest. Wellicht dat nieuwe technologieën een positieve invloed kunnen hebben. Internet maakt het bijvoorbeeld steeds minder belangrijk waar je in de wereld bent; er zijn mensen uit West-Duitsland die nu juist naar het oosten trekken en grootgrondbezitters worden, grote boerderijen kopen. Doorgegroeide hippiebewegingen die in Duitsland nooit hun oude idealen verloren lijken te hebben, zien nu soms in Oost-Duitsland nieuwe mogelijkheden. Maar dat zijn nog geen sturende trends. Het blijven marginale ontwikkelingen.

Toen ik daar was, hoorde ik in een taxi op de radio dat in het gebied de avond ervoor, voor het eerst, wolven waren gesignaleerd. Ik als Neder-

lander denk 'prachtig zo'n gebied' waar de natuur terrein veroverd. Maar de taxichauffeur wilde er niets van weten, voor hem was het gewoon een bewijs temeer: we verliezen het.

Daar zijn steden die sinds de middeleeuwen een gigantische betekenis en historie opgebouwd hebben, die nu in één generatie hun betekenis lijken te verliezen.

Het is natuurlijk totaal verrassend dat het systeem zo kwetsbaar is. Waar het gaat over het leeglopende platteland bestaat een fundamenteel verschil tussen Duitsland, Frankrijk en onze situatie in Nederland. In Nederland liggen de steden zo dicht bij elkaar dat de gebieden tussen de steden uiteindelijk net zo aantrekkelijk blijven als de stad zelf. Dat zie je in Nederland en ook in België. In Frankrijk is Parijs het zwaartepunt. Maar het platteland eromheen is zo groot dat het niet meer binnen een uur te bereizen is, daar zie je dat al die dorpen uitsterven.

Erfgoed antwoord op krimp?

Een nieuwe manier van denken wordt afgedwongen. Dat is een positief bijeffect van de huidige crisis. Want er was een periode waarin dingen uiteindelijk te gemakkelijk gingen en er geen noodzaak was tot heroverweging. Er was vraag en er was geld. Een stad als Dubai toont het uitvergroten van bestaande concepten. Geld speelt een veel minder beperkende rol; erg interessant zo'n periode van overvloed, maar ik denk dat de huidige periode van crisis veel meer creativiteit vraagt en daardoor uiteindelijk veel vernieuwender is.

Oost-Duitsland is een gebied met enorme problemen. Ik denk dat als men daar op een intelligente manier mee omgaat men de status kan verwerven van 'pioniers in een nieuwe ontwikkeling'. Het gaat om problemen waar we allemaal mee te maken kunnen gaan krijgen. Zij zijn de eersten die met deze vraag worstelen en de eersten die met nieuwe antwoorden zullen moeten komen. Als ze maar in staat zijn om te experimenteren. Als het onderzoeksveld, een onderzoeksgebied (letterlijk) wordt waar van alles kan worden uitgetest zodat het voorloopt op de

vraag die de rest van Europa, pas over een aantal jaren, gaat confronteren. Bij ons in Nederland speelt dat waarschijnlijk het eerst in Groningen en Zuid-Limburg. Ook met betrekking tot identiteit is het een interessant gebied, waar kennis wordt opgebouwd die heel essentieel kan zijn.

Hoe kan erfgoed worden onderhouden? Welke energie en vragen brengt het met zich mee? Ik doe onder andere een onderzoek voor een heel oud protestants kerkje. Vrij uitzonderlijk in een overwegend katholieke omgeving. Er is nog een zangkoor dat er oefent en er is af en toe een lezing, maar verder zie je dat niemand meer naar die kerk toegaat. Het kerkbestuur vraagt om advies. Ze willen de kerk aan de gemeente geven, maar of die daar zo blij mee is? Hoe moet het met de financiering? Er zijn allerlei mensen en organisaties die zich ermee bemoeien. Het fascinerende is dat iedereen zegt: "dat moet behouden blijven", maar niemand weet hoe. Daarmee is nu het nadenken begonnen. Het zijn vragen met betrekking tot erfgoed die steeds vaker opkomen: wat te doen met iets dat zijn functie en noodzaak verloren heeft maar dat je desondanks niet wilt missen.

Het vraagt om een manier van 'omdenken', die meer geïnitialiseerd moet worden.

Erfgoed is tot nu toe altijd iets geweest waar vooral heel veel geld in gaat en waar in feite heel weinig geld uit terug komt. Een dergelijke luxe zullen we ons steeds minder kunnen veroorloven. We moeten naar de vraag: "kan het geld gaan genereren?" We moeten van 'het op te lossen probleem' naar een benadering waarbij dit probleem een onderdeel wordt van de oplossing zelf. Dat vereist creativiteit.

Niet alleen architecten maar ook politici spelen een belangrijke rol. De noodzaak om strategische lange termijnvisies te ontwikkelen, lijkt zo langzamerhand uit het politieke discours te zijn verdwenen. Waar zijn politici met utopieën, met visie en met een verlangen dingen anders te doen. Een maatschappelijke visie...?

Als je bijvoorbeeld naar de geschiedenis van de uitbreidingswijken van Amsterdam kijkt, zie je

allemaal socialistische, idealistische wethouders, die ooit op zoek waren naar een praktische vertaling van hun idealen. Langzamerhand echter heeft de politiek zich helemaal teruggetrokken en is de planontwikkeling nagenoeg volledig naar ontwikkelaars gegaan, die vanuit marktdenken hun eigen agenda geformuleerd hebben. Ik denk dat het hoog tijd wordt dat de politici weer visies ontwikkelen en juist op deze vraag een standpunt nemen, maar daarbij natuurlijk ook architecten inschakelen. Bij OMA hebben we op een gegeven moment een gespiegeld bureau AMO opgericht dat zich met name op het strategisch nadenken en onderzoek richt. Voor je aan het antwoord begint eerst de vraag zelf onderzoeken: is deze vraag juist geformuleerd? Moet er misschien een heel andere vraag gesteld worden? Daarvoor is nodig: analyse, onderzoek, het integraal vergelijken van verschillende modellen, vraaggericht zijn om behoeften te achterhalen. Juist in het combineren van verschillende invloedssferen, zoals wetenschap en kunst, ligt vernieuwing besloten. Ik heb zojuist een prijsvraag gewonnen in Parijs Ardoines, een gebiedsontwikkeling rond een nieuw metrostation met daarin ook een prachtig oud spoorgebouw. Dat gaan we inzetten als generator voor nieuwe ontwikkelingen. Er hoeft dus niet te worden geïnvesteerd in een heel nieuw gebouw, maar juist wel in het overeind houden van het oude. Te vergelijken met wat de Caballero fabriek in Den Haag doet, of de Maassilo Rotterdam; het soort grote oude industrie-complexen die op relatief goedkope manier ruimte bieden en een heel dynamisch en experimenteel gebruik kunnen opnemen.

Op het moment dat je het weet in te zetten is erfgoed geen onderdeel van een probleem, maar wordt het juist een motor die experiment en dynamiek aan een gebied toevoegt. Niet te voorziene initiatieven die normaal doodbloeden kun-

nen zich, dankzij dit gebruik van het erfgoed, juist ontwikkelen en zo een hele wijk betekenis en een identiteit geven. Mobiliseer de initiatieven. Daar hoeft geen geld mee gemoeid te gaan.

Het is een zoektocht. Er zijn enorm veel mensen die van alles willen opzetten maar juist in hun opstartfase tegen onoverkomelijke blokkades oplopen en dan niet verder kunnen. Het is de kunst om gebiedsontwikkelingen zo te organiseren dat dit soort initiatieven veel gemakkelijker een plek vinden en een experimenteerfase kunnen doormaken zonder dat daar enorme investeringen mee gepaard gaan. Juist in die context kan zo'n bestaand, overbodig geworden gebouw dat je graag wilt behouden een sleutelrol vervullen. Er zijn maar weinig zaken zo stimulerend voor een creatief stedelijk leven als goedkope, beschikbare ruimte. Het mes snijdt aan twee kanten: je geeft bestaand erfgoed een nieuwe betekenis en je scheidt een conditie die extreem vruchtbaar is voor allerlei initiatieven. Zodra zo'n initiatief aanslaat, groeit het en zoekt het weer een andere plek. Een dynamiek van komende en gaande bedrijven die in een 'hogedrukpan' ook allerlei samenwerkingsverbanden aangaan.

Dat kan een rol van die categorie van het erfgoed zijn waarvan de instandhouding anders onmogelijk zou worden. Juist omdat het zo anders is, biedt het ook andere mogelijkheden. Dus niet inzetten op het beschermen van dode monumenten die vooral heel veel geld kosten maar inzetten op het herinterpreteren van de gebruiksmogelijkheden van oude vormen in onze eigen tijd. Niet die eenzijdige focus op de waarde van toerisme, maar een programmatische, directe aanpak zonder die verlamme vrees om ook de eigen tijd zichtbaar te maken: ons erfgoed als broedplaats van experiment en vernieuwing.

2.4 De functies van erfgoed in krimpgebieden

GERT-JAN HOSPERS

In krimpgebieden kan erfgoed van groot belang zijn, niet alleen voor buitenstaanders, maar zeker ook voor de inwoners. Erfgoed verwijst daarbij in algemene en brede zin naar ‘sporen uit het verleden die een betekenis hebben in het heden’ (Renes, 2011). Of het nu gaat om een beschermd natuurlandschap, een dialect of een historisch gebouw, ze hebben allemaal betekenis in een omgeving die vandaag te maken heeft met bevolkingsdaling. Hieronder werken we de verschillende functies van erfgoed in krimpgebieden verder uit, telkens aan de hand van een populariserende metafoor.

Erfgoed als UITHANGBORD

De meest voor de hand liggende functie van erfgoed in krimpregio's is die van uithangbord. In theorie schenkt erfgoed een streek, stad of dorp identiteit die – als ze goed wordt ingezet in de marketing – buitenstaanders kan verleiden tot een bezoek of tot een verhuizing. Erfgoed en toerisme liggen zelfs in elkaars verlengde, aldus de Engelse socioloog John Urry (1990). Volgens hem komt toerisme neer op *gazing at signs*: het staren naar markante kenmerken van een plek, zoals een kathedraal, landschap of andere attractie. Erfgoed is één van de signs (tekens) waarop de toeristen hun gaze (blik) richten. Uit onderzoek blijkt bijvoorbeeld dat mensen ‘oud’ sowieso als mooi ervaren. Hoe oud een monument is, maakt niet eens zoveel uit, zeker bij mensen die weinig historisch besef hebben (Coeterier, 2000). Wel is het van belang om het verleden zichtbaar, tast-

baar of beleefbaar te maken. Zo is in Limburg bezinningstoerisme in kloosters sterk in ontwikkeling. Daarbij gaat het om ‘toeristische activiteiten die leiden tot innerlijke rust en evenwicht’ en die een relatie leggen met ‘de zin van het leven’ (Niesten & Elshout, 2011). In kloosterdorp Steyl en Klooster Wittem kun je bijvoorbeeld terecht voor retraites, stilteweekenden en Zen-meditaties.

Erfgoed kan werken als een uithangbord, maar het punt is dat bijna elke regio zich ermee profileert, krimpgebied of niet. Voorbeeld: bij 85 procent van de Engelse steden staat op de voorkant van de VVV-folder een plaatje van historisch erfgoed, zoals een kasteel, kerk of brug (Landry, 2006). Dat in ons eigen land 46 procent van de gemeenten zich aanprijst met natuur, ruimte en recreatiemogelijkheden geeft ook te denken (Wouters & Boisen, 2010). In hoeverre zijn cultureel erfgoed en een mooi landschap nog uniek? Bovendien wordt het belang van erfgoed als vestigingsplaatsfactor - erfgoed zou bijdragen aan de woonkwaliteit en daarmee een attractiefactor voor verhuizers zijn - overschat. Mensen verhuizen niet zomaar – zeker niet naar een krimpgebied, ook al is het er nog zo authentiek of ongerept. Dat zien we bijvoorbeeld aan de Blauwestad, een wonen-aan-het-water-project in krimpgebied Oost-Groningen, dat zich profileert met de ligging te midden van natuurgebieden zoals de Tjamme en het Midwolderbos. In 2004 is het met veel bombarie opgezet om rustzoekers uit de Randstad te trekken. Van de 1500 kavels zijn er, tot de herbezinning van het project in 2010, maar zo'n 190 verkocht (Van Sluis, 2010). De helft van de kopers kwam niet uit de Randstad, maar gewoon uit de buurt. Als mensen al willen verhuizen, dan maken ze zelf wel uit waar ze naartoe gaan – erfgoed kan hoogstens als een

	<i>Erfgoed werft</i> (externe oriëntatie)	<i>Erfgoed bindt</i> (interne oriëntatie)
<i>Nadruk op sociaal-economische functie</i>	VOEDINGSBODEM	ONTMOETINGSPLAATS
<i>Nadruk op symbolfunctie</i>	UITHANGBORD	TOTEMPAAL

Tabel 2.1
De functies van erfgoed
in krimpgebieden.

trigger werken, die mensen ertoe verleidt om zich verder te verdiepen in het gebied.

Erfgoed als TOTEMPAAL

Gaat het bij erfgoed als uithangbord om buitenstaanders, bij erfgoed als totempaal staan de inwoners centraal. Lokaal erfgoed kan de bevolking van een gebied identiteit, houvast, trots en richting geven. Dat zijn waarden die juist in een krimpende omgeving van groot belang zijn. Een karakteristiek landschap, een markant gebouw of een streekproduct geeft mensen het gevoel 'thuis' te zijn en staat voor het collectieve geheugen, harmonie en geborgenheid (Henkel, 2012). Geografen spreken van een *sense of place* of zelfs *topophilia*: de liefde voor een plek (Tuan, 1974). En met plekken is het een beetje zoals met de liefde: moeilijk onder woorden te brengen, maar als je het ervaart, dan begrijp je wat ermee wordt bedoeld. De Italiaanse schrijver Calvino (2007) schrijft daarover: "Deze stad die niet uit je hoofd verdwijnt, is als een metalen constructie of een netwerk met vakjes waarin iedereen die dingen kan rangschikken die hij wil onthouden." Erfgoed kan een rol spelen bij het opbouwen en onderhouden van die metalen constructie – het helpt bij het verankeren van de identiteit. Zo staat Twente bij veel Tukkers voor het essenlandschap, midwinterhoornblazen en Grolsch.

Vooraf erfgoed in de gebouwde omgeving heeft nogal eens de functie van totempaal. In zijn onderzoek naar Amerikaanse steden ontdekte planoloog Kevin Lynch (1960) dat opvallende bouwwerken voor inwoners vaak dienen als oriëntatie- en referentiepunt. Zeker objecten die door hun afmetingen, architectuur, historische of culturele waarde in het oog springen – Lynch noemde ze *landmarks* – hebben identificerende werking en blijven gemakkelijk 'hangen' in ons brein. De krimpsteden Essen en Duisburg in het Duitse Ruhrgebied hebben verschillende van die monumenten waarmee de bevolking zich identificeert, zoals de Zeche Zollverein, Landschapspark Duisburg Nord en de arbeiderswijk Margarethenhöhe (zie ook hoofdstuk 2.3 en figuur 2.4). Het zijn niet alleen trekpleisters voor toeristen, maar zeker ook identiteitsdragers voor de inwoners zelf (Hospers & Timmerman, 2010). De

totempaalfunctie van erfgoed houdt dan ook een belangrijke waarschuwing in: pas altijd op met sloop in krimpgebieden! Want met het slopen van het materiële erfgoed, worden uiteindelijk ook de aan het object toebehorende immateriële waarden (verhalen, herinneringen en emoties) vernietigd. Als de erfgoedobjecten of elementen ervan niet meer zichtbaar zijn, is men welhaast gedwongen z'n toevlucht nemen tot verhalen en geluidsopnames van oud-inwoners. Dat is bijvoorbeeld in Heerlen gebeurd, waar het fysieke mijnverleden grotendeels verdwenen is.

Erfgoed als ONTMOETINGSPLEK

Groei duwt mensen naar elkaar toe en scheidt zo dichtheid en drukte; in deze zin 'verbindt' groei. Krimp daarentegen scheidt afstand tussen mensen, maakt de ruimte groter: in dit opzicht 'ontbindt' krimp (Hospers & Reverda, 2012). Minder mensen in een gebied, waar er voorheen meer woonden, betekent dat hier en daar stukjes wegvallen uit het mozaïek van het stads- of dorpsleven. Hierdoor worden de fysieke en sociale afstanden tussen mensen groter. In krimpgebieden dienen er dan ook voldoende plekken te zijn waar mensen elkaar kunnen blijven ontmoeten. Dat geldt in de eerste plaats voor de openbare ruimte. Die moet uitnodigend zijn, uitgaan van de menselijke maat en sociale interactie mogelijk maken (Gehl, 2010). Het probleem is dat zulke plekken in ons land schaarser worden. Toen de auto zijn intrede deed, zijn we namelijk plekken gaan (ver)bouwen vanuit het perspectief van de automobilist. Het gevolg zien we in tal van steden en dorpen: te grote pleinen, te lange straten, te hoge gebouwen en te weinig variatie in het straatbeeld. In krimpomgevingen is het van belang om terug te keren naar 'de plek op ooghoogte' (Hospers, 2013).

Vroeger, in de middeleeuwen, werd de openbare ruimte automatisch op menselijke maat aangelegd – denk aan de compactheid van pleinen in Hanzesteden als Deventer, Zutphen en Doesburg. De kans dat je er als inwoner een bekende tegenkomt is groot. Krimpsteden en -dorpen die zulke historische elementen nog hebben, doen er goed aan om ze te koesteren en er zo veel mogelijk sociale activiteiten te concentreren: het zijn

immers ‘natuurlijke’ ontmoetingsplekken. Historische gebouwen kunnen ook een belangrijke rol spelen in het samenbrengen van mensen, al dan niet in verenigingsverband. Natuurlijk kan een toevallig leegstand gebouw zo’n functie ook vervullen, maar cultureel erfgoed heeft als troef dat het tevens dienst doet als uithangbord en totempaal. Neem het dorp Ossensisse in Zeeuws-Vlaanderen dat niet meer dan 400 inwoners telt (Out, 2011). De dorpingen hebben ruime huizen en wonen er met plezier. Winkels zijn er niet, net zo min als een school. Wel hechten de dorpingen sterk aan het dorps huis als ontmoetingsplek. De Ossensissers hebben het pand dan ook eigenhandig geïsoleerd en dragen bij aan het onderhoud ervan.

Erfgoed als VOEDINGSBODEM

Wie had ooit gedacht dat de Oost-Duitse krimpstad Leipzig rond 2000 de ‘place to be’ zou worden voor creatief Duitsland? Na de Duitse eenwording in 1990 verloor de stad binnen enkele jaren enkele tienduizenden inwoners. De leegstand die ontstond bleek na enige tijd ook voordelen te hebben: creatieve geesten uit heel Duitsland zagen het als een ideale broedplaats, waar ze vrijuit konden experimenteren (Steets, 2008). Leipzig ging weer groeien, mede dankzij de komst van designers, kunstenaars en artiesten. Interessant is dat deze ‘culturepreneurs’ bij de verkoop van hun producten inspeelden op het verleden van Leipzig als beurzenstad. Naast de traditionele Buchmesse kwamen er ook beurzen zoals de PopUp-Messe voor de muziekbranche en de Games Convention voor de computersector. De krimp en groei van Leipzig is een voorbeeld van de functie van lokaal erfgoed als voedingsbodem voor nieuwe activiteiten. De Amerikaanse stadsfilosofe Jane Jacobs was ervan overtuigd dat nieuwbouw alleen al vanwege hoge overheadkosten onaantrekkelijk was voor creatieve bedrijvigheid. In haar *The Death and Life of Great American Cities* (1960) schreef ze zonder enige aarzeling: “Nieuwe ideeën moeten van oude gebouwen gebruikmaken”. Recente studies bevestigen het positieve effect dat de aanwezigheid van erfgoed kan hebben op de ontwikkeling van creatieve bedrijvigheid in steden (Lazrak et al., 2011).

Wat dat betreft is de gedachte van de Duitse stedenbouwer Sulzer nog niet zo gek. In een interview met *Der Spiegel* (2006) merkte hij op: “Krimp... Ik kan het woord eigenlijk niet meer horen. Zo relevant vind ik het niet dat er een paar huizen leeg staan. Laten we liever vooruitkijken en niet meteen alles slopen – dat kan altijd nog.” Sulzer pleitte er daarom voor om niet meer te spreken van *shrinking cities*, maar van *waiting cities*, dus steden die ‘wachten’ totdat hun verborgen waarden ontdekt worden. In een langetermijnproces als krimp is het inderdaad van belang om niet overhaast en ondoordacht te handelen. Vanuit dit perspectief heeft de bouwcrisis in ons land ook voordelen – ook al wegen die niet op tegen de nadelen. Gemeenten, ontwikkelaars en bouwers worden gedwongen om te wachten, omdat ze simpelweg het geld niet hebben om erfgoed te (her)ontwikkelen of af te breken. Zo ontstaan er ‘pauzelandenschappen’ (Bomas, 2011) die nu nog braak liggen, maar waarvoor in de toekomst ongetwijfeld een invulling gevonden wordt (zie ook 2.1).

2.5 Conclusie

HANS RENES EN EVA STEGMEIJER

De bovengenoemde vier functies van erfgoed kunnen we enerzijds verdelen naar hun gerichtheid op de bewoners van het gebied of juist op (potentiële) bezoekers/vestigings van elders (de bindende respectievelijk de wervende kracht van erfgoed), en anderzijds naar de relatie met hergebruik of een andere nieuwe beheervorm (zoals een lokale coöperatie).

Dat levert het onderstaande schema op, dat een kader biedt voor de rest van deze studie en de actiemodaliteiten (hoe kunnen we erfgoed behouden en inzetten in krimpgebieden) structureert. Waar de functie van uithangbord zich vooral richt op mensen van elders, vormt de totempaal een baken voor lokale identiteit. En waar de voedingsbodem wordt gebruikt door een creatieve klasse die vooral (maar niet uitsluitend!) bestaat uit mensen van elders, is de

ontmoetingsplek juist van belang voor de lokale bevolking.

Deze functies zijn te vertalen naar een handelingsperspectief. Om vrijgekomen erfgoed een nieuwe sociaal-economische functie te geven, is veelal een lokale initiatiefnemer nodig, reden waarom deze erfgoedfuncties vaak voortkomen

uit bottom-up initiatieven. Erfgoedfuncties waarbij de symboolwaarde voorop staat, kunnen deel uitmaken van een overheidsgestuurde top-down strategie. De overheid (of een andere regionale of nationale organisatie) kan dit erfgoed inzetten als uithangbord of totempaal. Er is niet per definitie een nieuw gebruik aan verbonden, maar wel een adequaat beheer.

3 Het mijngebied van Nord-Pas-de-Calais, Frankrijk

MÉLANIE PÉRO

Bijna drie eeuwen lang vormde het mijngebied van Nord-Pas-de-Calais (zie figuur 3.0) het hart van de Franse energiewinning. De mijnbedrijven hebben het gebied ontwikkeld en gevormd en de bevolking op paternalistische wijze van werk en leefomgeving voorzien. Toen in 1990 het laatste mijnterrein werd gesloten, stond het gebied op een keerpunt in haar geschiedenis. Na drie decennia van afbouw was de glorie van de industriële monocultuur definitief voorbij. Wat resteerde, was een verwoest landschap met het slechte imago van een 'pays noir', groot-schalige werkloosheid en zwakke gemeenten. Naarmate de mijnterreinen sloten, ontvolkte het gebied en werden delen van de infrastructuur gesloopt. Sloop was zowel het gevolg van het verval van bedrijvigheid als van de toen geldende politieke wil om deze pijnlijke fase achter te laten en aan een nieuw hoofdstuk te beginnen, hoewel onduidelijk was welk. Twintig jaar later blijkt het erfgoed een grote rol te spelen in de herontwikkeling van het mijngebied: in 2012 is aan delen van het mijngebied de status van werelderfgoed toegekend en is het Louvre-Lens museum geopend. Wat is de strategie achter deze grootschalige erfgoedprojecten en hoe heeft dit krimpende gebied het zover gebracht?

3.1 Historisch overzicht van de bevolkingskrimp

3.1.1 Bloei en krimp van de mijnindustrie

Toen de mijnbouw ontstond, was Nord-Pas-de-Calais een agrarisch gebied. In de achttiende eeuw waren de eerste arbeiders lokale dorpeelingen, snel gevolgd door landarbeiders die ondergronds meer konden verdienen. In iets minder dan een eeuw is de bevolking van het mijngebied verviervoudigd, waarbij kleine dorpen uitgroeiden tot steden, met soms meer dan 10.000 inwoners die zich vestigden in door de mijncompagnies gebouwde woonwijken. Tijdens de Eerste Wereldoorlog is het mijngebied compleet verwoest, waardoor er vrijwel geen sporen van vóór die tijd resteren. Na de wereldoorlogen werden op grote schaal immigranten ingezet, om de plek in te nemen van de duizenden overleden mijnarbeiders en voor de 'kolenslag'; het snel herstellen van de mijnindustrie voor de wederopbouw van het land. Zo telde het mijngebied in 1945 bijna 88.000 Poolse arbeiders.

Al snel kwam de mijnindustrie echter onder druk te staan door internationale concurrentie en de opkomst van olie in de jaren vijftig. Eind jaren zestig ontstond het plan om de regionale mijnindustrie geleidelijk te sluiten. De eerste mijnen sloten begin jaren zeventig, de laatste in 1990. De economische krimp ging samen met bevol-

kingskrimp (zie figuur 3.1). De immigranten werden simpelweg naar hun geboorteland teruggestuurd. Daarnaast vertrokken vooral de jongeren, op zoek naar werk elders. In de meest geïndustrialiseerde gemeenten kromp de bevolking het sterkst. Het resultaat was een bevolkingsdaling van 4,2 procent, van 1.250.000 naar 1.200.000 inwoners, tussen 1975 en 2006.

3.1.2 De huidige situatie: een verzachte krimp

In de afgelopen jaren is de krimp afgezwakt. Zoals Vincent Froger, Directeur d'études bij de Mission Bassin Minier (zie 3.3), het verwoordt: "Sinds het einde van de jaren zestig tot nu is de bevolking gedaald, in eerste instantie in het hele gebied. Nu begint de situatie aan de randen te veranderen, hoewel het kerngebied het minder goed blijft doen. Met de centrale steden gaat het

Figuur 3.0
Kaart van Nord-Pas-de-Calais.
Bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Menne Kosian.

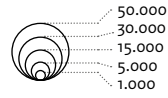
Evolution de la population (taux de variation)

Belgique: par commune
France: par commune

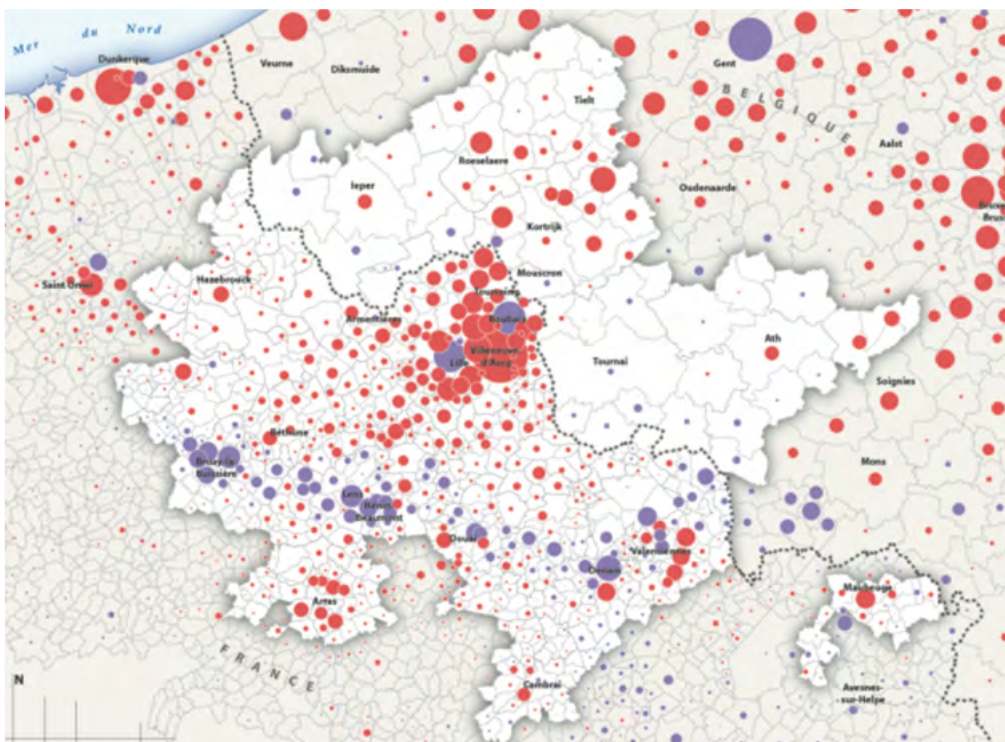
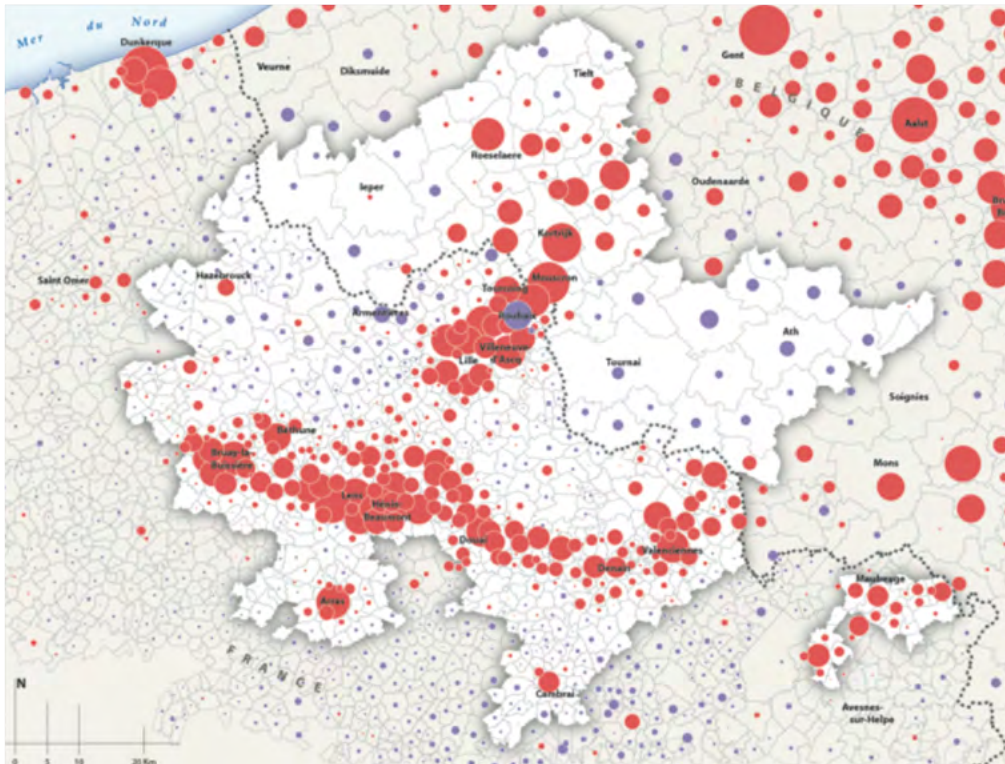
- Positif
- Négatif

Evolution de la population (en nombre d'habitants)

Belgique: par commune
France: par commune

..... Frontière / Landsgrens

Figuur 3.1
Bevolkingsontwikkeling van het Rijnssel Metropolitain Gebied. Het mijngebied valt op door een sterke groei in 1901-1962 en bevolkingskrimp in 1992-2006. Bron: ADULM, INSEE & MBM, 2012.

redelijk, dankzij het voorzieningenaanbod. De bevolkingsdaling is daar licht of nihil en in een aantal steden stijgt het aantal inwoners zelfs weer. Maar deze centrale steden zijn maar klein: Valenciennes en Douai tellen elk 42.000 inwoners, Lens 35.000 en Béthune 25.000. Het gebied om Lens telt 250.000 inwoners, wat de bescheiden omvang van de centrale stad goed illustreert. De middelgrote industriële steden van tien tot vijftien duizend inwoners blijven krimpen, hoewel minder dan voorheen.”

Hoewel het mijngebied binnen Frankrijk nog steeds een negatief migratiesaldo kent, blijkt dit binnen de metropolitane regio Rijssel positief te zijn. Er vestigen zich dus meer bewoners van Rijssel in het mijngebied, dan er vertrekken naar elders in de regio. Volgens Froger ligt “de ontwikkelingskansen van het mijngebied in het woningaanbod van Rijssel, dat niet voldoet aan wat door jonge huishoudens wordt verwacht”. De randen van het mijngebied profiteren hiervan en trekken deze nieuwe bewoners aan met betaalbare eengezinswoningen, goede verbindingen met de regionale hoofdstad en een veranderend imago van ‘pays noir’ tot werelderfgoed. De vraag is hoelang deze trend zich zal voortzetten en of deze nieuwe inwoners, die meestal in Rijssel werken, op termijn ook in het gebied zullen blijven. Daarnaast is het de vraag of uiteindelijk ook het hart van het mijngebied van de ‘stuwende werking van Rijssel’ zal profiteren. Rijssel en het mijngebied concurreren fel met elkaar om de bevolking. Als Rijssel haar woningaanbod succesvol aanpast, zoals men van plan is, zal het mijngebied opnieuw voor een groot probleem komen te staan.

3.1.3 Gebrek aan krimpbeleid

Op de vraag of er beleid op het gebied van krimp in het mijngebied wordt uitgevoerd, is het antwoord van Froger ondubbelzinnig: “Er wordt absoluut geen enkel beleid gevoerd om bevolkingskrimp aan te pakken. Een Franse gemeente zal nooit erkennen dat haar bevolking daalt, dit feit accepteren en beleid voeren voor deze geleidelijk teruggang. Nooit. Ik vind het heel dapper van Nederland om zo’n aanpak af te wegen.” Toch is er in 1987 wel een Franse poging geweest

in de vorm van het Lacaze rapport, een ministerieel onderzoek naar de herontwikkeling van het mijngebied. Daarin werd de aanbeveling gedaan om de economische krimp te accepteren en de ruimtelijke ordening aan de nieuwe situatie aan te passen door dertig duizend in plaats van de geplande dertien duizend woningen te slopen. Het zou namelijk onmogelijk zijn om de 220.000 banen die sinds 1950 verdwenen zijn te vervangen. Dit ging in tegen de toenmalige bestrijdende aanpak, die gericht was op het bevorderen van vervangende industrieën (vooral de automobielindustrie) en het renoveren van woningen om de bevolkingsomvang te stabiliseren. Het rapport kreeg echter zoveel tegenstand, dat er weinig van de aanbevelingen terecht is gekomen.

Ook tegenwoordig nog blijven de meeste burgemeesters passief op groei rekenen. Zo gaat het streekplan van de regio Douai bijvoorbeeld uit van een bevolkingsgroei van tien procent over de komende tien tot vijftien jaar, hoewel wetenschappelijk is aangetoond dat dit totaal onrealistisch is (Mission Bassin Minier en INSEE, het Franse CBS). De gemeenten met ongeveer tien duizend inwoners zullen wat actiever optreden om hun staatsfinanciering niet gehalveerd te zien. Die is namelijk gebaseerd op het aantal inwoners, met een belangrijke grens bij tien duizend. Een stadje als Oignies zweeft sinds 2008 rond die grens en wordt daarmee bedreigd door een financieel gat.

3.1.4 Mijnterrein 9/9bis, Oignies: erfgoed en herontwikkeling van een krimpende gemeente

Van mijnterrein tot cultureel en economisch centrum

Mijnterrein 9/9bis in Oignies is een van de vier bewaarde schachten in het gebied en vormt met alle exploitatiegebouwen, de steenberg 110 en de tuinwoningwijk Declercq een compleet ensemble (zie figuur 3.2). Het mijnterrein is in de jaren dertig door de Compagnie des Mines de Dourges gebouwd in neo-regionale stijl van bakstenen en beton en is in 1990 als laatste van het mijngebied gesloten. Dankzij de inspanning van een vereniging van voormalige mijnarbeiders werd het

mijnterrein in 1993 als beschermd monument aangewezen⁶. En zo van de geplande sloop gered. Sinds 2012 staat mijnterrein 9/9bis op de werelderfgoed lijst.

De vereniging vestigde zich als eerste op het mijnterrein, later gevolgd door andere organisaties. In 2002 kocht de Communauté d'Agglomération Hénin-Carvin, een intergemeentelijke samenwerking, het mijnterrein van de mijncompagnie om het te herbestemmen. In 2006 werd het herbestemmingsproject goedgekeurd en begon de uitvoering die op dit moment nog volop bezig is.

Het herbestemmingsplan heeft als doel om vanuit het industrieel erfgoed – dat als getuige van de geschiedenis moet worden bewaard en het kenmerk van het terrein vormt – de stad uit te breiden en zowel economisch als sociaal te revitaliseren. Het mijnterrein zelf moet een muziekcentrum worden voor amateurs en professionals en moet daarnaast bedrijven en zakelijk toerisme gaan huisvesten. Een centraal plein moet een ontmoetingsplek worden en ook een café-restaurant en een dienstenpunt (verkoop van tabak, pers, geldautomaat, souvenirs et cetera) zijn voorzien. Tussen het mijnterrein en de mijnwoonwijk moeten 35 duurzame huizen worden gebouwd en iets verderop moet een bedrijventerrein komen. Achter het mijnterrein ligt een park dat voor recreatie en evenementen zal worden ingericht.

De locatie is nu al via een directe verbinding met de snelweg A1 goed ontsloten en ligt direct aan de rand van het stadje. Het is daarom zowel voor de eigen bevolking als voor externe bezoekers goed bereikbaar.

Het mijnterrein in gebruik

Op een regenachtige dag in november was het moeilijk om in te schatten hoe het terrein door mensen wordt gebruikt; er was zo goed als niemand. Wat een contrast met de 2.500 mensen die op het mijnterrein in de jaren 1950 werkten! Desondanks leeft het terrein wel. De weg tussen het oude douchegebouw en de schachten wordt regelmatig bereden. Daarnaast laten mensen er hun honden uit, vanuit de mijnwoonwijk over het terrein naar het bos. In de mooie maanden kleurt het reeds ingerichte centrale plein groen door het hoge gras tegen het douchegebouw. Mensen lunchen, rusten of kletsen dan op de over het plein verspreide vierkante steenblokken die als brede banken dienen. Af en toe worden er buitenevenementen georganiseerd, zoals het jaarlijkse blaasorkestfestival Les Rutilants, die steeds veel mensen trekken.

Er werd mij echter ook verteld dat er soms sprake is van overlast en vandalisme. Daarom zijn er onopvallende camera's op het terrein geplaatst, zijn de ramen van bescherming voorzien en is er sprake van een mogelijke (gedeeltelijke) afsluiting van het terrein, dat momenteel voor iedereen toegankelijk is.

Het terrein is nu nog in ontwikkeling, waardoor het er niet zeer aangenaam toeven is. In de toekomst is het de bedoeling om het mijnterrein aan de bevolking van Oignies terug te geven: Terwijl de kinderen er muzikles volgen, kunnen ouders of vriendjes gebruik maken van het middenplein. Ook zullen er concerten worden georganiseerd. Daarnaast verwacht men dat de bedrijvigheid en het zakelijk toerisme zullen toenemen. Volgens het persdossier “zal mijnterrein 9/9bis ongetwijfeld zijn faam aan de grote concerthal, het kleine toneel, het café-concert en de club gaan danken.”

Figuur 3.2

Mijnterrein 9/9bis, Oignies.

Bron: Hubert Bouvet

© Région Nord-Pas de Calais - Inventaire général 2012.

⁶ De gebouwen aan de noordoostkant van het mijnterrein (administratieve gebouwen, douchegebouw, betaalggebouw, ateliers...) zijn in 1992 beschermd als Monument Inscrit à l'Inventaire Supplémentaire des Monuments Historiques, het lagere beschermingsniveau; in 1994 is aan de gebouwen aan de zuidwestkant (machinegebouw met machines, schachttorens, ...) een hogere beschermingsstatus toegekend van Monument Historique. Dit verschil is terug te zien in de herbestemming van de minder beschermde gebouwen, waar meer mogelijk is en de nog niet herontwikkelde gebouwen met de hoogste beschermingsstatus.

De omgang met erfgoed

Nog maar de helft van het mijnterrein is herontwikkeld, maar het is al duidelijk dat het proces met respect voor het erfgoed verloopt. De erfgoedwaarde vormt het uitgangspunt van het project. De eerste blik op de mooie en grandioze mijnterrein is adembenemend. Het is moeilijk voorstelbaar dat mensen hier zo hard hebben gewerkt dat ze dagelijks hun leven opnieuw op het spel zetten voor hun broodwinning. Over het algemeen is het ontwerp een minimalistisch van stijl, hetgeen de erfgoedwaarde naar voren brengt, zoals op het centrale plein. 's Avonds worden de monumenten verlicht.

Het voormalige machinegebouw is het eerst zichtbaar vanaf de weg. Op de voorgevel is 'Puits g' en 'Puits gbis' te lezen. Hoewel het niet meer in gebruik is en wacht op herbesteding, verkeert het in goede staat. Het gebouw is wind- en waterdicht gemaakt, ondanks een paar kapotte ramen. Alle machines bevinden zich nog steeds in het gebouw en maken deel uit van het beschermde monument. De bedoeling is om dit gebouw als muziekcafé, restaurant en feestzaal te herontwikkelen; functies waarmee het gebouw ongetwijfeld nieuw leven zal worden ingeblazen. Het is echter een moeilijk proces, omdat de machines moeten worden bewaard en omdat er vanwege het werelderfgoed label belang gehecht wordt aan de integriteit en authenticiteit van het erfgoed.

Naast het machinegebouw staan de schachten zelf. Deze worden voorlopig ook minimaal in stand gehouden en verkeren in iets minder goede staat. Er is geen herbestedingsplan voor deze gebouwen, maar ze zullen worden onderhouden ten behoeve van de erfgoedwaarde van het industriële ensemble. Ook worden deze indrukwekkende gebouwen wel gebruikt als toneeldecor.

Daartegenover bevindt zich het voormalige administratiegebouw, dat tegenwoordig de Mission Bassin Minier (zie 3.3) en een lokale Tv-zender huisvest en dat in de toekomst ook voor seminars zal worden gebruikt. Het voormalige administratiegebouw en het douchegebouw zijn aan de buitenkant amper aangetast, op het dak na.

Verder op het terrein zijn meer opvallende en ingrijpende projecten uitgevoerd. Twee kleine ateliergebouwen met minder erfgoedwaarde zijn door een moderne en contrasterende nieuwbouw met elkaar verbonden. De nieuwbouw heeft een spiegelende muur waarin het oude gebouw reflecteert, wat de verbinding van oud en nieuw bevordert en een gevoel van eenheid geeft. In het object is het kantoor van het Rijssel Metropolitain Gebied gevestigd.

Aan de rand van het terrein wordt de concerthall en muziekcentrum Métaphone gebouwd. Dit nieuwe, moderne en innovatieve gebouw (de structuur moet zelf als muziekinstrument gelden) moet het pronkstuk worden van het herontwikkelde mijnterrein. Het is niet te hoog, waardoor het niet storend is naast het erfgoedensemble, maar is vanuit de straat wel goed zichtbaar door de oranje kleuren en de positie in de as van het hoofdplein. Het bouwterrein is tijdelijk omgeven door een hek, dat vrolijk en kleurrijk met steenbergen is beschilderd.

Zo speelt erfgoed op mijnterrein 9/gbis de hoofdrol in de herontwikkeling en worden de kenmerkende gebouwen minimalistisch herbested of respectvol bewaard. Desondanks is er ook ruimte voor nieuwbouw en innovatie, met het oog naar de toekomst.

Mijnterrein 9/gbis in het kader van krimp

Het herontwikkelingsplan is een groot en ambitieus project dat te groot is voor de gemeente Oignies. Dit stadje telde aan het begin van de eenentwintigste eeuw ongeveer tien duizend inwoners maar het inwonertal is in 2009 onder deze belangrijke financiële grens gekomen, waardoor de gemeente de helft van haar financiële staatssteun dreigt te verliezen. Het herontwikkelingsproject, dat mogelijk gemaakt wordt door een intergemeentelijke samenwerking en gelden van hogere overheden en van de EU, wordt gezien als een grote kans om nieuwe bewoners aan te trekken via imago- en werkgelegenheid en het culturele aanbod. Het project is nog in ontwikkeling, wat duidelijk zichtbaar is, en zal zich nog moeten bewijzen (is er een markt voor een grote concerthall?). De ligging is zeker gunstig:

naast de snelweg, direct aan de rand van het stadje, dichtbij een logistiek centrum en een woonwijk en in een dichtbevolkt gebied (Nord-Pas-de-Calais was in 2008 met ruim vier miljoen inwoners de vierde regio van Frankrijk). Daarbij zal Oignies dankzij dit project een levendig stadscentrum kunnen ontwikkelen, wat tot nu toe door de decentrale bebouwing rond de mijnen ontbrak. Waar vroeger de ruimtelijke ordening ondergeschikt was aan de mijnindustrie, worden de industriële gebouwen nu gebruikt voor de ruimtelijke en sociale ontwikkeling van de stad. Het terrein is zowel een totempaal als een ontmoetingsplek. Bovendien functioneert dit pronkstuk van de mijnindustrie, samen met het nieuwe Métaphone, als uithangbord voor de stad.

3.2 De eerste fase: Erfgoedpioniers

Toen de mijncompagnie zich terugtrok, werd de meeste grond en veel van de gebouwen aan de gemeenten overgedragen. Gemeenten werden daardoor verantwoordelijk voor herstel en beheer. Hoe zijn die gemeenten met het erfgoed omgegaan?

3.2.1 Nasleep van de mijnindustrie en sloop

Toen de teruggang van de mijnindustrie begon, werd er met de overblijfselen van de mijnindustrie, die toen nog niet als erfgoed werden gezien, zakelijk omgegaan: sloop was de regel. Delen werden verkocht aan bedrijven - bijvoorbeeld de steenbergen die nog winstgevend konden worden afgegraven - of aan particulieren, zoals een paar mijnterreinen. De rest, waaronder de grond en de woonwijken, werd aan de gemeenten overgedragen. Dat was echter geen garantie voor behoud, want de heersende gedachte was om de sporen van een pijnlijk verleden uit te wissen en vooruit te kijken.

Het beheer van de 'après-mine' ('na-de-mijn-industrie') werd dus aan de gemeenten overgelaten, die echter zowel politiek als financieel zwak waren. Eeuwenlang waren ze ondergeschikt geweest aan de mijnbedrijven en met de teloor-

gang van de mijnen en de dalende bevolkingsomvang werd hun financiële positie nog verder uitgehold. De geërfde situatie was rampzalig en de taak gigantisch. De nasleep van de mijnindustrie moest worden hersteld: de brownfields, de instortende mijngangen (leidend tot bodemdaling en mijnschade aan gebouwen) en het stijgende water. De woonwijken, ooit vooruitstrevend, waren decennialang niet onderhouden, zodat niet alleen de huizen, maar ook de wegen gemoderniseerd moesten worden. Daarbij ontbrak op gemeentelijk niveau eenheid en een saamhorigheidsgevoel. Omdat de leefomgeving zich altijd tot de woonwijk had beperkt, waren de steden niets meer dan onsamenhangende verzamelingen mijnwoonwijken zonder stadscentra (zie 3.4).

Om hun nieuwe plichten te kunnen vervullen, gingen gemeenten samenwerken om (extra) hulp van de Staat en de overheid te eisen. De samenwerking tussen gemeenten die net voor het eerst zelfstandig konden opereren, verliep vaak moeizaam. De Staat droeg verantwoordelijkheid voor het gebied, niet alleen door haar normale bevoegdheden, maar ook als eigenaar van de mijnbedrijven. Diverse subsidieregelingen voor het mijngebied (zie tabel 3.1) zijn van (indirecte) invloed geweest op het erfgoed, hoewel daar amper specifieke aandacht voor bestond. Toch zijn er wel een paar innovatieve erfgoedprojecten in gang gezet, met name rond het mijnterrein 11/19 in Loos-en-Gohelle, onder leiding van Marcel Caron die van 1977 tot 2001 burgemeester van Loos-en-Gohelle was. Verder hebben een paar pioniers projecten La Chaîne des Terrils en Culture Commune opgezet. Die worden als eerst beschreven.

3.2.2 La Chaîne des Terrils

De vereniging

In 1988 richtten vrijwilligers de vereniging La Chaîne des Terrils ('De Keten van Steenbergen') op om vanuit de natuur- en erfgoedwaarde van de steenbergen aan de herontwikkeling van het gebied bij te dragen. Door wandeltochten over de steenbergen, met aandacht voor de fauna en flora en voor het industrieel erfgoed, wilden ze de waardering voor dit bijzondere landschap bij

de plaatselijke bevolking vergroten. De verbetering van het slechte imago van 'pays noir' moest lokaal beginnen. Sinds haar oprichting is het aanbod van La Chaîne des Terrils uitgebreid met andere ludieke activiteiten, zowel educatief als sportief, rond de steenbergen en in het mijngebied (zie figuur 3.3). Het jaarlijkse aantal bezoekers groeide van vier honderd tot inmiddels bijna 23.000, grotendeels scholieren en studenten. Daarnaast doet La Chaîne des Terrils onderzoek naar steenbergen en hun milieu en ontwikkelt ze beheer- en beschermingsstrategieën. In meer dan twintig jaar is een grote expertise ontwikkeld die met geïnteresseerde partijen door middel van opleidingen en advies wordt gedeeld, bijvoorbeeld met eigenaren van steenbergen (zoals gemeenten) of met de Mission Bassin Minier in het kader van de werelderfgoedlabel. La Chaîne des Terrils telt nu veertien medewerkers en wordt voornamelijk door de Franse overheid en Europa (FEDER - Europees Fonds voor Regionale Ontwikkeling en INTERREG België fondsen) gefinancierd, naast inkomsten uit lidmaatschapsbijdragen en betaalde activiteiten.

Beheer van de steenbergen: spanning tussen gebruik en behoud

Hoewel het mijngebied nu op de Werelderfgoedlijst staat, zijn niet alle steenbergen beschermd.

Figuur 3.3

Een groep ontdekt het landschap van de mijnindustrie onder begeleiding van een gids van La Chaîne des Terrils.

Bron: CPIE Chaîne des Terrils.

Van de 350 steenbergen die in het gebied hebben bestaan, zijn er nog 190 over en hoopt men er uiteindelijk 100 te bewaren. Patrick Offe, gids bij La Chaîne des Terrils: "Het is niet mogelijk om alles te bewaren, want dat gaat gepaard met inrichting, bescherming, veiligheid, beheer, kosten." De keuzes moeten echter wel zorgvuldig worden gemaakt. Zo betreurt Offe het groot-schalige gebruik van de sloophamer en het gebrek aan visie in de jaren zeventig tot negentig. Hij noemt als voorbeeld de spoorbruggen van het mijnbedrijf in Lens, die alle gesloopt zijn waardoor nu nieuwe bruggen moeten worden gebouwd. Een aantal steenbergen is al decennialang in eigendom van bedrijven en wacht op exploitatie. Omdat steenbergen een belangrijk onderdeel van het industriële landschap vormen en om de kwaliteit

Staatssteun

- **GIRZOM** – Ministeriële samenwerking voor de herontwikkeling van mijngebieden, sinds 1972: subsidies voor het herstel van het openbare wegennet, voor de renovatie van sport- en culturele infrastructuur en kerken, en voor het verbeteren van de leefomgeving (parken, speelgronden, stadscentra).
- **PALULOS** – Premies voor de verbetering van sociale huurwoningen tussen 1980 en 1987.
- **ANAH** – Nationaal Bureau voor Woningen: premies om woningen te renoveren en te moderniseren.

Steun van de Région en het Département

- Herbestemming tot mijnmuseum van mijnterrein Delloye in Lewarde (1982).
- 'Mieux vivre en ville' ('Beter in de stad leven'): programma om stadscentra te maken of te versterken.
- Sanering van de brownfields en onderzoek naar herontwikkelingsmogelijkheden.

Tabel 3.1:

Subsidieregelingen in het mijngebied met (indirecte) invloed op het erfgoed.

ervan te waarborgen, mogen de bedrijven maar één steenberg per keer volledig afgraven. De meeste steenberggen die wel beschermd zijn, zijn dat als kwetsbare natuurgebieden. Het Département⁷ heeft ze om die reden aangekocht of heeft een convenant met de eigenaren afgesloten en ze zijn merendeels voor het publiek gesloten.

Veel steenberggen zijn tijdelijk eigendom van de EPF, Etablissement Public Foncier Nord-Pas-de-Calais. De EPF is een fonds dat in 1990 door de Staat op verzoek van en voor de regio is opgericht en dat grond koopt en beheert totdat een overheid een project ervoor heeft ontwikkeld en de grond van de EPF kan kopen. Het kan een interessante tool zijn voor erfgoedbeheer in een krimpgebied.

In Loos-en-Gohelle is er bewust voor gekozen om de steenberggen niet wettelijk te beschermen zodat ze voor recreatie kunnen worden gebruikt: “Je merkt dat deze steenberggen worden ontwikkeld zodat mensen kunnen wandelen en zich de stad kunnen toe-eigenen”, aldus Offe. De mate waarin de steenberggen worden beschermd is daarom afhankelijk van hun eigen kwaliteiten en van de doelen van de eigenaar. Daarbij probeert men om de steenberggen te specialiseren via verschillende functies (bijvoorbeeld natuurbescherming, motorcross, mountainbiking of economische exploitatie) zodat ze als ensemble goed kunnen worden bewaard en om ervoor te zorgen dat iedereen er gebruik van kan maken. Hoewel de steenberggen van mijnterrein 11/19 niet wettelijk beschermd zijn, waakt La Chaîne des Terrils er wel over. Vier jaar geleden zijn ze volledig opengesteld. Gezien het groeiende aantal wandelaars is deze openstelling een succes. Offe merkt echter op dat dit intensievere gebruik een bedreiging voor de steenberggen kan vormen. Mensen blijven niet altijd op de paden, waardoor er planten verdwijnen en watererosie toeslaat. Omdat beschadiging onherstelbaar is, is het zaak om te anticiperen en onderzoekt La Chaîne des Terrils de gevolgen van toerisme. Dit is des te belangrijker omdat verwacht wordt dat het toerisme door de werelderfgoed label en het Louvre-Lens alleen maar zal groeien (het mijn-terrein ontvangt tegenwoordig jaarlijks vijftien duizend à twintig duizend bezoekers; met

het openen van het Louvre-Lens museum zou dit aantal tot tachtigduizend kunnen oplopen).

3.2.3 Culture Commune

De filosofie

Op de ouhet mijnterrein 11/19, naast La Chaîne des Terrils, is Culture Commune (‘gezamenlijke cultuur’) gevestigd. Culture Commune begon in 1990 als een vereniging voor de artistieke en culturele ontwikkeling van de mijnstreek, werd in 1998 uitgebreid met de Fabrique Théâtrale en is sinds 1999 ook als Nationaal Theater erkend – hoewel zonder eigen podium. Het wordt gefinancierd door de Conseil Général en 27 gemeenten, met ondersteuning van de Direction Régionale des Affaires Culturelles⁸. Tegenwoordig telt Culture Commune 25 vaste medewerkers.

De socioloog Chantal Lamarre, oprichtster van Culture Commune, blijft ervan overtuigd dat “cultuur een geweldig middel voor verandering is. Cultuur die op de geschiedenis van de mensen en van hun directe omgeving is gebaseerd en deze respecteert, is zinvol voor de toekomst.” Het project is volgens deze filosofie opgezet: “Culture Commune heeft als hoofddoel om de verandering van het mijngebied sinds de sluiting te begeleiden en het naar de wereld te openen”. Dit laatste verwijst naar de vroegere beslotenheid van gemeenschappen die volledig onder controle stonden van de mijnbedrijven.

Culture Commune en erfgoed

Meteen na de oprichting organiseerde Culture Commune evenementen op het braakliggende terrein: een toneelstuk, culturele ontmoetingsdagen met Poolse artiesten en in 1991 de tentoonstelling ‘L’Archéologie de la Mine’. Deze indrukwekkende tentoonstelling met foto’s van Vivien Didier, die sinds 1983 het mijngebied fotografeert en filmt, leidde in 1992 tot de wettelijke bescherming van het mijnterrein als monument.⁹ Het (her)gebruik van de locatie was een belangrijke factor geweest bij deze beslissing. Het feit dat in Oignies onlangs de laatste mijnterrein van het gebied was gesloten, heeft waarschijnlijk ook bijgedragen aan de bewustwording rond industrieel erfgoed.

7 In Frankrijk bestaan verschillende administratieve en politieke lagen, met de volgende hiërarchie: Etat/Président de la République/Parlement (Staat/President/Parlement), Régions/Présidents de Région/Conseils Régionaux (Provincies/Presidenten van de Provincies/Provinciale Kamer), Départements/Présidents du Conseil Général/Conseils Généraux, Communautés de Communes (intergemeentelijke samenwerking), Communes/Maires/Conseils Municipaux (Gemeenten/Burgemeesters/Gemeentelijke Raden).

8 De Direction Régionale des Affaires Culturelles (DRAC) is de gedecentraliseerde organisatie van het Ministerie voor Cultuur en is zowel voor cultuur als cultureel erfgoed verantwoordelijk; de Monumentenzorg is een dienst van de DRAC.

9 Mijnterrein 11/19 in Loos-en-Gohelle is eerst in 1992 beschermd als Monument Inscrit à l’Inventaire Supplémentaire des Monuments Historiques, het lagere beschermingsniveau. In 2009 kreeg de schacht in het kader van de aanwijzing tot Werelderfgoed de hogere beschermingsstatus toegekend van Monument Historique Classé.

Culture Commune blaast niet alleen een monument nieuw leven in, de artiesten laten zich ook door het cultureel erfgoed inspireren. Een van de doelen van Culture Commune is het ontwikkelen van artistieke projecten voor en met de lokale bevolking. Zo is in 1998 de Fabrique Théâtrale geopend, een locatie waar artiesten (toneelschrijvers, zangers, choreografen) verblijven, scheppen en het publiek ontmoeten. Opvallende projecten zijn de Rendez-vous Cavaliers, de Veillées en La Brique. De Rendez-vous Cavaliers bestonden uit buitenvoorstellingen langs de oude spoorwegen van de mijnindustrie. Guy Alloucherie van theatergroep Hendrick van der Zee ontwikkelde het concept van de Veillées ('Avonden'). Op verzoek van een wijk of dorp gaan artiesten gedurende een à twee weken bij mensen thuis langs. Er wordt gesproken, gedanst en gefilmd en er worden foto's en objecten verzameld. Het verzamelde materiaal wordt verwerkt in een voorstelling met beeld, geluid en dans, die op een avond aan de inwoners wordt getoond. De Veillées hebben veel succes omdat ze een buurt aan zichzelf onthullen, de inwoners trots maken en de sociale binding versterken. "Onze relatie met het erfgoed is helemaal niet nostalgisch. Het is een fundament waarop we iets nieuws en anders bouwen. Wat mij betreft maakt de cultuur van de mensen volledig deel uit van de geschiedenis en het erfgoed. Als de stenen niet leven, zijn ze niet interessant", aldus Lamarre. Het nieuwste project van Alloucherie illustreert dit perfect: La Brique ('De Baksteen') is voor de erfgoeddagen ontwikkeld. Erfgoed, muur, bakstenen, "ik ben een baksteen, ben ik onderdeel van het cultureel erfgoed?" was de gedachte van de artiest die op toneel de rol van een baksteen speelt.

Cultuurbeleid ontwikkelen voor het gebied

Een tweede doel van Culture Commune is het begeleiden van de gemeenten bij het ontwikkelen van hun cultuurbeleid, wat volgens Lamarre nu is bereikt. Eind jaren tachtig bestond er, op de dorpsfeestkalenders na, geen cultuurbeleid. Tegenwoordig beschikt het gebied over een culturele infrastructuur, medewerkers en interessante programma's. Het proces is echter niet altijd soepel verlopen, omdat de actoren verschillende uitgangspunten hanteerden. Lamarre: "Voor sommige burgemeesters moest een goed cultureel aanbod hogeropgeleiden aantrekken. Maar dit was een vergissing, zeker omdat Rijssel maar op veertig kilometer afstand ligt. Een manager gaat liever naar Rijssel en het mijngebied zal altijd achter Rijssel aan lopen, hoewel het Louvre-Lens van invloed kan zijn. Ik heb zelf tegen dit idee altijd gevochten. Mijn standpunt was: het aantrekken van hogeropgeleiden kan een gevolg zijn van het project, maar geen doel. Het doel is om voor een artistiek en cultureel aanbod te zorgen dat bij de (lokale) mensen aansluit, ze emancipeert, ze helpt om hun leven te kiezen en zich bewust te worden van hun plaats in de wereld."

3.2.4 Mijnterrein 11/19, Loos-en-Gohelle

Een visionair team

Mijnterrein 11/19 in Loos-en-Gohelle is een van de vier bewaarde mijnterreinen van het gebied (zie figuur 3.4). Mijntoren 19 is tussen 1955 en 1960 gebouwd en 25 jaar in gebruik geweest. Deze toren kwam er omwille van efficiëntie; het bood toegang tot alle mijnen van de omgeving, waardoor de omringende schachten konden worden

Figuur 3.4

Mijnterrein 11/19, Loos-en-Gohelle.

Bron: Hubert Bouvet © Région

Nord-Pas de Calais - Inventaire général 2012.

gesloten. In 1986 heeft de toenmalige burgemeester Marcel Caron het terrein van sloop gered door het voor een symbolisch bedrag van één franc van de mijncompagnie te kopen. Inmiddels is de schacht eigendom van de Communauté d'Agglomération Lens-Liévin. Caron's doel was om sporen van de mijnindustrie voor de toekomst te bewaren, met oog voor het industrieel erfgoed én voor herontwikkeling. Ook wilde hij dit terrein, dat decennialang eigendom was geweest van de mijncompagnie en voor iedereen behalve de medewerkers gesloten was, aan de bevolking teruggeven. Met een paar pioniers, waaronder La Chaîne des Terrils en Culture Commune, heeft hij de aanzet gegeven tot de culturele en economische herontwikkeling van zijn dorp en van het gebied.

Bijzonder aan deze mijnterrein is dat het om een compleet ensemble gaat, met alle oorspronkelijke exploitatiegebouwen, omringd door de woonwijk Les Provinces en de twee steenbergen, die bekend staan als de hoogste van Europa (186 meter) en een landmark vormen in het landschap. De gemeentegrens tussen Loos-en-Gohelle en Lens loopt tussen het mijnterrein en de bijbehorende woonwijk; een teken van de vroegere macht van de mijncompagnie over de gemeenten.

Chantal Lamarre, directeur en oprichtster van Culture Commune, vertelt hoe zwaar het werk in de eerste jaren was: het braakliggende terrein was vies, modderig en koud, het terrein en de gebouwen werden gebruikt in de staat waarin ze waren achtergelaten. Sindsdien zijn de gebouwen geleidelijk gerenoveerd en met culturele en zakelijke functies herbestemd. In 2009 is het terrein verder ingericht en kreeg het de kenmerken die wij bij ons bezoek waarnamen.

Een bezocht terrein

Op een donderdagmiddag, rond twee uur, luistert op het centrale plein een groep buitenlandse professionals naar een presentatie van de locatie door medewerksters van Bassin Minier Uni. Ze doen inspiratie op voor hun eigen project dat eveneens tot doel heeft werelderfgoed te worden. Rond de brede banken hebben zich groepjes leerlingen verzameld, die documenten bekijken.

Toen ik na mijn afspraak rond vijf uur naar buiten kwam, liep er een stel over het plein, misschien op weg naar de woonwijk ernaast. De leerlingen verlieten inmiddels de locatie. Achter de gebouwen, op het verlichte wandelpad dat de oude cavalier (mijnspoor) naar de steenbergen volgt, liet een man zijn hond uit.

Vaste bezoekers van mijnterrein 11/19 zijn natuurlijk de medewerkers van de verschillende organisaties die er gevestigd zijn. Ook komen er bezoekers van La Chaîne des Terrils, ongeveer twintig duizend per jaar waaronder ruim achttien duizend scholieren en studenten. Het restant betreft Franse en internationale toeristen, waarvan tachtig procent professionals op het gebied van mijnindustrie, erfgoed of natuurbeheer. Culture Commune ontvangt daarna de meeste bezoekers. De Fabrique Théâtrale organiseert regelmatig ontmoetingen met het publiek, mensen komen dan naar de repeterende artiesten kijken en met hen uitwisselen. Een paar keer per jaar organiseert Culture Commune ook street art evenementen, waardoor het plein meer publiek aantrekt en meer gaat 'leven'. De bedrijven genereren aanloop in de vorm van klanten. Naast deze doelgerichte bezoekers zijn er ook mensen die komen wandelen, in het erfgoed geïnteresseerd zijn en/of op de steenbergen gaan wandelen of sporten.

Hoewel ik het zelf niet heb ervaren, is er hier net als in Oignies (zie 3.1.4) sprake van overlast. Jongere mensen hangen rond, beschadigen de inrichting of breken in gebouwen en auto's in. Er valt echter weinig van beschadigingen te merken, omdat alles goed wordt onderhouden. Ondanks beperkingen die de toegankelijkheid onder druk zetten, is de ouhet mijnterrein tegenwoordig overdag voor iedereen open. Het doel van de pioniers om het mijnterrein te redden, herbestemmen en aan de bevolking terug te geven lijkt te zijn bereikt.

Een gebruiksvriendelijke inrichting

Het centrale plein, een voetgangergebied, is strak en gebruiksvriendelijk ingericht, bestraat met stenen en kiezels. Als afscheiding tussen het plein en het gebouw waar La Chaîne des Terrils is gevestigd, groeien groene planten in wat vier-

kante eilanden lijken. Het groen is afgewisseld met houten paadjes, die naar de verschillende ingangen tot het gebouw leiden.

In de hoeken van het plein zijn grote houten banken geplaatst, die ook als tafels kunnen dienen. Ze nodigen uit om even te gaan zitten en de omgeving te bekijken of om buiten te lunchen op zomerse dagen.

Borden staan er niet alleen ter oriëntatie, maar ook om informatie over de plek te geven. Bij de ingang van het plein bevindt zich een overzichtskaart met de organisaties die op het terrein gevestigd zijn. De cijfers op de plattegrond corresponderen met de nummers op de gebouwen. Het terrein wordt als 'Referentiecentrum voor Duurzame Ontwikkeling' beschreven. Naast de culturele organisaties zijn alle aanwezige bedrijven werkzaam op het gebied van duurzame ontwikkeling en -bouwmaterialen.

Verspreid over het plein en langs de paden belichten informatieborden, die afzonderlijk of als deel van een route kunnen worden bekeken, de geschiedenis van het mijnterrein. Door de duidelijke inrichting, heldere bewegwijzering en de informatieborden is het terrein zeer gebruiksvriendelijk. De inrichting van het mijnterrein laat het verleden zien en bedient het heden, via zowel een functionele als een toeristische ervaring.

De omgang met erfgoed

Voor de renovatie en herbestemming van het mijnterrein is een strakke, minimalistische en milieuvriendelijke stijl gekozen, die het industrieel erfgoed, de geschiedenis en de huidige functies voor een duurzame toekomst verenigt. Ook het gebruik van natuurlijke materialen zoals steen en hout draagt hiertoe bij.

De oude ateliers, die plaats bieden aan een broedplaats van groene bedrijven, zijn op de eerste verdieping uitgebreid met een houten uitbouw. Dit gebouw is het meest veranderd. Het voormalige douchegebouw is aan de buitenkant amper aangepast en van nieuwe ramen met zonwering voorzien. De watertoren, de metalen schachtoren uit 1925 en de betonnen concentra-

tietoren zijn gerenoveerd en blijven bewaard om het erfgoedensemble compleet te houden; de gebouwen hebben geen nieuwe functie. Achter dit gebouw zijn, in een grote tent, tuinen aangelegd voor educatieve doeleinden. Het is opmerkelijk dat de enige 'nieuwbouw' tijdelijk en verwijderbaar is.

De voormalige kleedruimte van de mijnwerkers herbergt Culture Commune en de Fabrique Théâtrale. Dit gebouw is zo weinig mogelijk aangepast en de grote binnenruimte maakt het zeer geschikt voor voorstellingen. Het laatste gebouw, waar vroeger de mijnarbeiders betaald werden, huisvest tegenwoordig La Chaîne des Terrils, een documentatiecentrum en een theatercompagnie. Ook hier is het oorspronkelijke exterieur gerespecteerd; door uitbreiding op het dak is een extra verdieping gerealiseerd.

Conform het oorspronkelijke streven om de sporen van de mijnindustrie voor de toekomst te bewaren en de monumentale status van het mijnterrein, is de erfgoedwaarde in de herbestemming gerespecteerd. Alle restauratiemogelijkheden zijn ingezet: volledige renovatie (de torens), minimale renovatie (Culture Commune), cascorenovatie (het douchegebouw), en uitbouw (het machinegebouw en de ateliers). Buiten de verwijderbare tent is er geen nieuwbouw toegevoegd. Deze minimale renovatie past goed bij het imago en gebruik van het mijnterrein als innovatiecentrum voor duurzaamheid.

Industrieel erfgoed ten behoeve van herontwikkeling

De doelen van de gemeente van Loos-en-Gohelle zijn bereikt: het mijnterrein is gered en een toekomst is dankzij herbestemming verzekerd, de bevolking heeft het gebied opnieuw in gebruik genomen en de hier gevestigde organisaties dragen bij aan de herontwikkeling van het dorp en het mijngebied. La Chaîne des Terrils en Culture Commune helpen de lokale bevolking om de omgeving anders te bekijken en hoger te waarderen, wat tot de inschrijving op de werelderfgoed lijst heeft geleid. Deze status zou moeten bijdragen aan de imagoverandering en aantrekkelijkheid van het gebied. Mijnterrein 11/19, die

door de erfgoedpioniers eerst als totempaal en ontmoetingsplek werd gebruikt, is tegenwoordig letterlijk en figuurlijk een uithangbord voor het hele gebied. Daarbij bleek het erfgoed een voedingsbodempoot voor het innovatiecentrum en de broedplaats. Het mijnterrein is het erfgoedpronkstuk van het gebied geworden, waardoor Loos-en-Gohelle bevrijd lijkt van haar zwarte imago en zelfs 'groen' is geworden. De bedrijven die op het mijnterrein zijn gevestigd, zijn voortstrevend op het gebied van duurzame bouw. Erfgoed en duurzaamheid komen binnenkort samen in het nieuwe project Réhafutur, de duurzame herbestemming van een oud mijn-ingenieurshuis. Het doel is om technieken te ontwikkelen voor toekomstige renovatie van gebouwen.

De herbestemming van mijnterrein 11/19 heeft niet geleid tot een duidelijke bevolkingsgroei in Loos-en-Gohelle.¹⁰ Toch is de bevolking na jaren van krimp in de jaren negentig licht gegroeid en is de leefomgeving verbeterd door een breder aanbod van cultuur en leisure. Sinds een paar jaar stijgen de huizenprijzen (Florence Mini, BMU, gesproken in november 2012), wat wijst op een groeiende aantrekkingskracht.

De herontwikkeling van mijnterrein 11/19 blijkt de weg te hebben gebaand voor twee grote erfgoed- en cultuurprojecten die nieuwe dragers voor het gebied vormen: de Werelderfgoed lijst en het Louvre-Lens. Het is geen toeval dat Culture Commune en La Chaîne des Terrils bij beide projecten betrokken zijn. Culture Commune heeft niet alleen het mijngebied geopend voor cultuur, maar was ook het eerste project geweest dat door gemeenten gezamenlijk werd gedragen. Jean-François Caron, opvolger van zijn vader als burgemeester van Loos-en-Gohelle, heeft ook een cruciale rol gespeeld in de volgende fase van de herontwikkeling van het mijngebied, in het bijzonder met de Conférence Permanente du Bassin Minier en de vereniging Bassin Minier Uni.

3.3 De tweede fase: grote erfgoedprojecten aan het begin van de 21ste eeuw

Na de pioniersfase zien we een bestending van de rol van erfgoed in het mijngebied. Essentieel is een ontwikkelingsplan voor het gebied (3.3.1) geweest, dat uiteindelijk heeft geleid tot de werelderfgoed benoeming (3.3.2). Een groot recent project is het Louvre-Lens (3.3.3).

3.3.1 De Conférence Permanente du Bassin Minier en de Mission Bassin Minier

Het jaar 1996 was een keerpunt voor het mijngebied met het oprichten van de Conférence Permanente du Bassin Minier. Dit innovatieve project had tot doel om samen met de bevolking de sterke en zwakke punten van het mijngebied in kaart te brengen en een ontwikkelingsplan op te stellen. Onder invloed van burgemeester Jean-François Caron kreeg industrieel erfgoed een belangrijke plaats in de discussie; de tijd van *tabula rasa* was voorbij. Het is een succes geworden: meer dan duizend mensen hebben aan 37 thematische bijeenkomsten deelgenomen. De uitkomst ervan is in 1998 in een stevig Witboek gepubliceerd (tabel 3.2). De volgende acht thema's kregen aandacht, waarbij na elk thema de aanknopingspunten met het thema erfgoed en krimp worden genoemd:

- Politieke samenwerking (Mission Bassin Minier);
- Sluiten van de mijn (beheer van het industrieel erfgoed, herstel van het landschap);
- Milieu (landschap);
- Ruimtelijke ordening (renoveren van de mijnwijken, Trame Verte - een groene corridor door de regio, ontwikkelen van stadscentra, ontsluiten van het gebied);
- Zorg;
- Sociaal leven, cultuur en sport (cultuur als begeleiding voor verandering, valorisatie van het industrieel erfgoed);
- Onderwijs en onderzoek;
- Economie en werkgelegenheid (bouwsector, culturele sector).

Het krimpende mijngebied had zich zonder de steun van de overheid en Europa (FEDER en ESF

¹⁰ Bevolkingscijfers van Loos-en-Gohelle de afgelopen jaren: 1962: 7.944, 1968: 7.733, 1975: 6.958, 1982: 6.706, 1990: 6.561, 1999: 6.992, 2008: 6.801, 2012: 6.816.

Europees sociaal fonds) niet kunnen redden en het Witboek heeft ervoor gezorgd dat de benodigde financiële middelen beschikbaar kwamen. Zo zijn de meeste aanbevelingen overgenomen in het Contrat de Plan Etat-Région 2000-2006 (CPER; *het regionale meerjarige beleidsplan dat door de Staat wordt gefinancierd*).

In dit kader is in 2000 de Mission Bassin Minier (MBM) opgericht, een gemeenschappelijke dienst die de lokale overheden ondersteunt op terreinen als ruimtelijke ordening, duurzaamheid, milieu en cultureel erfgoed. Het werkgebied van de MBM sluit één op één aan bij het mijngebied en zodoende is MBM goed op de hoogte van welke projecten er spelen, waardoor ze zowel direct (via het werelderfgoed label en Euralens – zie 3.4.3) als indirect (via de herontwikkeling van mijnterreinen) een coördinerende rol kan vervullen. Oor-

spronkelijk bedoeld als een tijdelijke organisatie om het eerste CPER uit te voeren, is de MBM een onmisbare partner geworden voor de ontwikkeling van het mijngebied. In 2006 is de dienst uitgebreid met een onderzoeksteam dat de demografische en sociale ontwikkelingen van het gebied volgt en analyseert. Door de opgebouwde veldkennis, gecombineerd met de statistische gegevens van het INSEE, kan volgens Vincent Froger doelgericht worden gewerkt. Hoewel de MBM zelf geen beleid maakt, ziet Froger haar als een onmisbare partner in het beleid, ook op het gebied van krimp. Zo bleek uit onderzoek dat het mijngebied nog steeds een sociaal-economische eenheid vormt, terwijl in de jaren negentig het idee heerste dat het gebied na het wegvallen van de gezamenlijke industrie uiteen zou vallen in vier verschillende gebieden rond de centrale steden Valenciennes, Douais, Lens en Béthune. Het industriële (wereld)

Vandaag de dag zijn er twee scenario's mogelijk:

Het onacceptabele scenario: geen verandering!

- Het mijngebied heeft een zeer negatief imago.
- Het vertrek van de mijncompagnie heeft geleid tot grotere werkloosheid en armoede, beperkter sociaal leven, een gebrek aan zelfvertrouwen, wantrouwen naar de overheid en een gebrek aan durf om te ondernemen.
- De gemeenteraden staan weliswaar dichtbij hun inwoners, maar beschikken amper over middelen om de grote problemen aan te pakken.
- Er treedt een neerwaartse spiraal op: zowel de medewerkers als de activiteiten die ze nodig hebben vertrekken. Individuele en collectieve inkomens nemen af. Huizen en wijken lopen leeg, getto's ontstaan. Het imago van het mijngebied verslechtert verder, wat de benodigde vestiging van activiteiten tegenhoudt.

Het gewenste scenario

Er is een brede aanpak nodig omdat de problemen elkaar versterken. Het mijngebied heeft behoefte aan een aansprekend project, gebaseerd op een gedeelde politieke wil, op grotere burgerparticipatie, op steun van de Région, de Staat en Europa en op prioritaire acties.

De neerwaartse spiraal moet worden omgebogen in een opgaande richting door:

- beter opgeleide mensen, met betere toegang tot cultuur, die meer autonoom zijn;
- een beter imago voor het mijngebied, dankzij een heroverde omgeving, zodat het aantrekkelijker voor nieuwe activiteiten zich te vestigen en banen te creëren;
- gerenoveerde en uitnodigende mijnwoonwijken;
- herontwikkelde en aantrekkelijke stadscentra en
- beheer op maat voor deze situatie.

Tabel 3.2

Inleiding van het Witboek
(Livre Blanc).

Bron: MBM, 1999, p. 5-6.

erfgoed is volgens Froger een van de zaken die het gebied tegenwoordig tot een eenheid maken.

3.3.2 Het Werelderfgoed label voor de Bassin Minier

De redenen achter de kandidaatstelling

In 2003 besloot de Franse staat om het gebied voor te dragen voor plaatsing op de Werelderfgoed lijst in de categorie ‘cultuurlandschap in ontwikkeling’ (organically evolved landscape, subtype continuation landscape). De MBM verzorgde de technische kant van de kandidatuur, terwijl Jean-François Caron de vereniging Bassin Minier UNESCO (vanaf 2009 Bassin Minier Uni ofwel BMU genaamd en in december 2012 onder de MBM gebracht) oprichtte om de bevolking te mobiliseren. De kandidaatstelling beoogde, naast uiteraard het veiligstellen van het erfgoed, ook regio-marketing om bedrijven en inwoners aan te trekken. Ook was het bedoeld om het gebied te revitaliseren door trots en zelfvertrouwen terug te geven aan de bevolking en initiatief en samenwerking te stimuleren. *Last but not least* werd er op positieve economische gevolgen van het label gerekend. Deze doelen hadden wellicht ook zonder de werelderfgoed strategie kunnen worden bereikt, maar de kandidaatstelling was wel een manier om ze allemaal tegelijk aan te pakken en de krachten te bundelen. Het proces van kandidaatstelling is dan ook minstens zo belangrijk gebleken als de daadwerkelijke vermelding op de Werelderfgoed lijst. Daarnaast heeft de nominatie ervoor gezorgd dat de kennis van – en de aandacht voor – het erfgoed werd vergroot en dat er een erfgoedstrategie werd ontwikkeld. Bij de MBM wordt het werelderfgoed label wel eens een paard van Troje genoemd, waarmee je bij de verschillende betrokken organisaties binnenkomt, ze aan één tafel brengt en voor een hogere stedenbouwkundige kwaliteit zorgt.

Selectie

UNESCO stelt hoge eisen aan plaatsing op de Werelderfgoed lijst: het object moet van uitzonderlijke universele waarde zijn en bescherming en beheer moeten goed zijn geregeld. Daarom bleek het al snel onmogelijk om het mijngebied in zijn geheel voor te dragen. In plaats hiervan is een

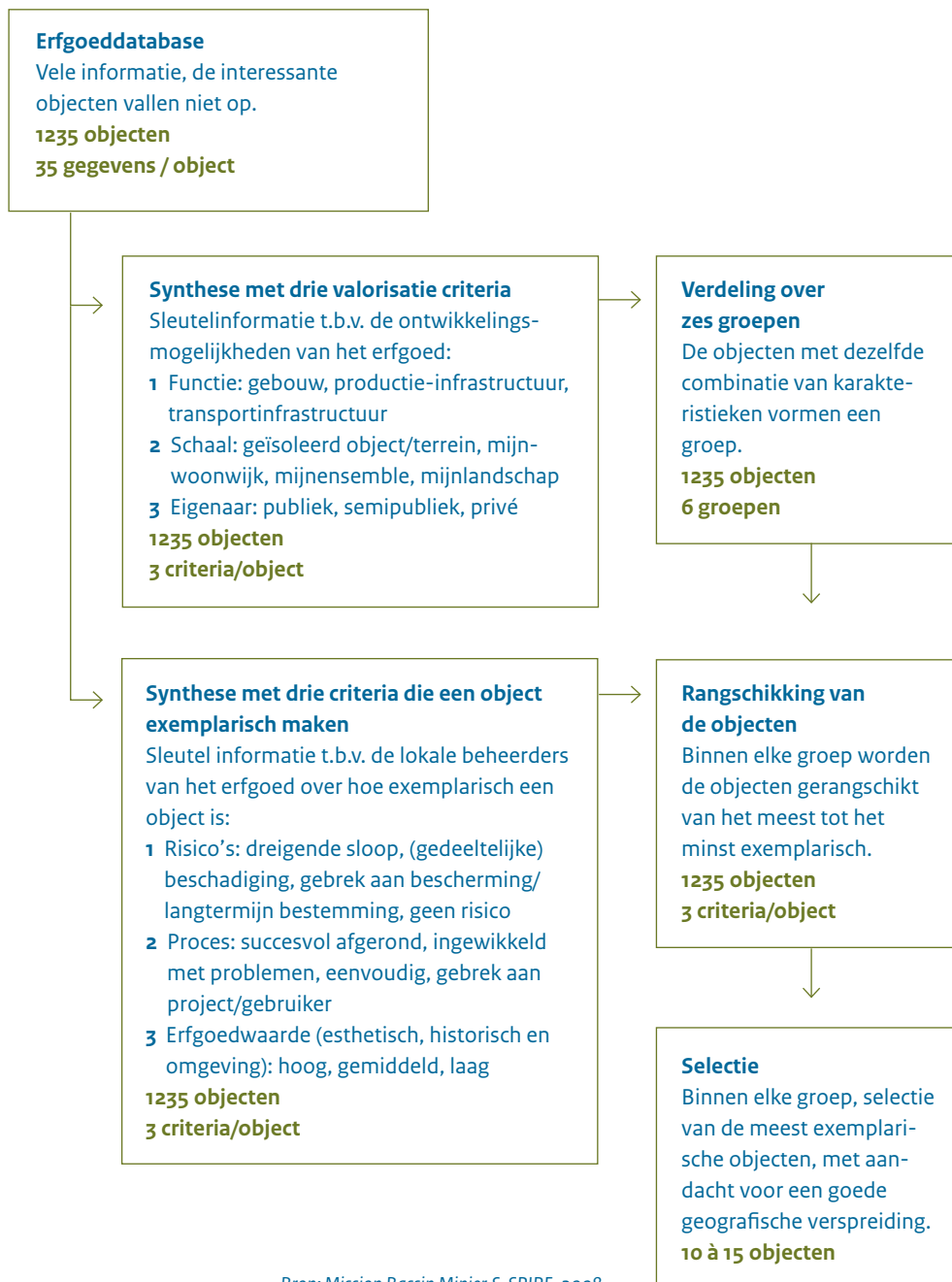
aantal exemplarische objecten in samenhang met hun directe omgeving geselecteerd. Er is een selectiemethode ontwikkeld die de gegevens, karakteristieken, staat, bestemming en waarde van een object combineert (zie tabel 3.3). De geselecteerde objecten zijn vervolgens voor het aanvraagdossier uitgebreid historisch onderzocht. De database en de rapporten zijn aan de gemeenten ter informatie en inspiratie gegeven. Elke gemeente weet dus welk erfgoed zich binnen de gemeentegrenzen bevindt, met welke status en eisen. De MBM denkt tegenwoordig na over hoe de database verder kan worden ontwikkeld en met alle betrokken partijen gedeeld. Deze documentatie zou een waardevol beheersinstrument kunnen worden om de staat van het erfgoed te volgen en zo nodig tijdig te kunnen ingrijpen, om bewuste keuzes te maken over wat te bewaren en hoe, en als makelaarsinstrument. Zo werd de MBM door een organisatie benaderd die op zoek was naar een (her te bestemmen) locatie: tegenwoordig is dit Centre Régional de la Photographie in het voormalige postkantoor van Douchy-les-Mines gevestigd.

Bescherming en beheer

Bescherming en beheer van het werelderfgoed van het mijngebied wordt op drie manieren georganiseerd. Ten eerste is er de wettelijke bescherming, via de monumentenwet en de natuurbeschermingswet, met de daaraan gekoppelde subsidiemogelijkheden. Het zijn de kenmerkende objecten die hiervoor in aanmerking komen. Ten tweede wordt het erfgoed meegenomen in de gemeentelijke bestemmingsplannen. Hiervoor heeft de MBM meegewerkt aan het samenstellen van de drie regionale bestemmingsplannen van het gebied.¹¹ Tenslotte zijn er convenanten met de grote eigenaren zoals de woningbouwvereniging Soginorpa (zie 3.4) en de kerk. Volgens Raphaël Alessandri, erfgoedsspecialist bij de MBM, zijn deze ‘*gentlemen’s agreements*’ niet juridisch bindend, maar zorgen ze wel voor een groeiende aandacht voor het erfgoed. In de convenanten worden onder meer de volgende doelen van een goed erfgoedbeheer geformuleerd: “het imago van het gebied veranderen, de leefomgeving verbeteren, het erfgoed bewaren en valoriseren, de arbeidsmarkt en de economie

¹¹ De SCOT, Schéma de Cohérence Territoriale, is een algemeen bestemmingsplan voor samenwerkende gemeenten. Op het moment dat een gemeente haar eigen bestemmingsplan herzielt, is ze verplicht om de bepalingen van de SCOT te volgen.

Selectiemethode

Bron: Mission Bassin Minier & SPIRE, 2008.

Tabel 3.3
Selectiemethode van het erfgoed voor plaatsing op de Werelderfgoedlijst.

bevorderen, samenwerking bevorderen” (Mission Bassin Minier, 2012, p. 30).

In 2012 is het mijngebied op de Werelderfgoed lijst geplaatst. Dit is echter maar een begin: nu moet het beheersplan daadwerkelijk worden uitgevoerd. Het is ook nog de vraag in hoeverre de internationale erkenning aan de economische ontwikkeling van het gebied zal bijdragen. Volgens Alessandri kan cultuur niet de enige ontwikkelstrategie van het gebied zijn, alleen al omdat de toeristische infrastructuur nog niet voldoende is ontwikkeld. Cultuur kan echter een goede ondersteunende rol spelen, door regio-marketing, een uitgebreider cultureel aanbod en enige werkgelegenheid. Van het Louvre-Lens museum, dat in december 2012 is geopend, wordt een ‘Guggenheim-effect’ verwacht op basis van de wereldwijde beroemdheid van het Louvre en haar collecties.

3.3.3 Louvre-Lens / Euralens

In 2004 besloot de nationale politiek om in het kader van de culturele decentralisatie buiten Parijs een filiaal van het Louvre te bouwen. Om politieke en sociaaleconomische redenen viel de keuze op Lens; “een buitengewone kans om de

culturele ontwikkeling van dit door een sociale en industriële crisis zwaar getroffen gebied te herdefiniëren”, aldus het persbericht van het Louvre.

Het Louvre-Lens en industrieel erfgoed

Vanaf het begin is het Louvre-Lens met respect voor zijn nieuwe omgeving ontwikkeld, zoals de bescheiden nieuwe gebouwen laten zien. Louvre-Lens en Bassin Minier UNESCO delen een culturele functie en hebben beide het doel om het gebied een nieuw elan te geven. Daarmee versterken ze elkaar.

Gelegen op een oud mijnterrein, omringd door mijnwoonwijken en met uitzicht op de steenberg van kolenmijn 11/19 van Loos-en-Gohelle, ligt het nieuwe museum in het hart van het mijngebied (zie figuur 3.5). Volgens Daniel Percheron, president van de Région, heeft het nieuwe museum een duidelijk centrum aan het mijngebied gegeven en daarmee de positieve beslissing van UNESCO beïnvloed.¹² Beide projecten hebben ook gevolgen voor de directe omgeving: de woningcorporatie heeft haar sloopplannen voor de omringende mijnwoonwijken herzien en is gaan renoveren (zie 3.4). Daarbij kunnen het Louvre-Lens en het mijngebied van een gezamenlijk publiek profiteren. Zo hebben in 2005 BMU en de

Figuur 3.5

Het Louvre-Lens museum op de ouder mijnterrein 9 van Lens, omringd door mijnwoonwijken en niet ver van mijnterrein 11/19 van Loos-en-Gohelle. Bron: Philippe Frutier, Altimage, december 2012.

¹² Bron: <http://www.louvre-lens.fr/a-propos-du-louvre-lens> (december 2012).

Région, financier van het museum, samen de tentoonstelling “Van mijnterrein 9 tot Louvre-Lens” samengesteld en zowel in Lens als in Parijs tentoongesteld. Het Office du Tourisme (de Franse VVV) heeft hier al snel op ingespeeld en ging bustochten organiseren langs de hoogtepunten van het mijngebied, waaronder mijnterrein 11/19 en Culture Commune; de tours eindigden bij de Maison du Projet, een informatiecentrum over het toekomstige Louvre-Lens.

Economische bijdrage

Van het Louvre-Lens wordt een belangrijk economische impuls verwacht. Volgens directeur Xavier Dectot rekt men op vijfhonderdduizend bezoekers per jaar – in het eerste jaar zelfs zevenhonderdduizend – en zullen tweehonderd directe en duizend indirecte banen worden gecreëerd. Deze cijfers lijken realistisch, omdat het museum in de eerste drie weken na de opening al honderdduizend bezoekers telde. Deze jaarlijkse bezoekersaantallen komen overeen met die van het Centre Pompidou dat in 2010 in Metz is geopend. Hoewel de verwachte werkgelegenheid beperkt kan lijken, zeker in vergelijking tot de 220.000 verdwenen banen, is het wel belangrijk dat deze kans wordt gegrepen. “Wij weten heel goed dat het Louvre-Lens en het toerisme het gebied niet zullen redden. Persoonlijk ben ik van het nut van deze projecten overtuigd, maar het zal niet genoeg zijn”, aldus Patrick Offe. Daarom hebben lokale overheden en bedrijven in 2009 de vereniging Euralens opgericht, om ervoor te zorgen dat het gebied maximaal van de gevolgen van het Louvre-Lens kan profiteren.¹³ Aan de ene kant gaat het er om de stad aan haar nieuwe toeristische functie aan te passen: Lens beschikt bijvoorbeeld slechts over een klein station, de mijnwoonwijken om het Louvre heen zijn deels ontoegankelijk voor bussen en de horecavoorzieningen zijn nog te beperkt. Aan de andere kant wil Euralens zes economische sectoren stimuleren, mede door het faciliteren van netwerken en het uitgeven van labels (zie tabel 3.4).

Euralens is nog in ontwikkeling en er moet nog veel gebeuren. De bevolking heeft nog moeite om de kansen van het Louvre-Lens te (be)grijpen; mensen blijven hopen op een nieuwe industrie

die de mijnindustrie in haar volle omvang zou vervangen. Ook is er meer aandacht voor de kosten dan voor de baten van het project; zo wordt betaald parkeren, een gevolg van het verwachte toerisme, door de lokale inwoners slecht geaccepteerd. Het gaat daarom niet allemaal even soepel, maar zoals Offe het analyseert: “Het is een kwestie van tijd, er is nog niet eens een generatie voorbij gegaan sinds het sluiten van de laatste mijnterrein.” De mentaliteit, zowel van de lokale bevolking als van hun politieke leiders, is aan het veranderen, maar zo iets heeft tijd nodig.

3.4 Het beheer van de mijnwoonwijken

3.4.1 Krimp: geen leegstand, maar sociale vraagstukken

Het meest uitgestrekte industriële erfgoed van het mijngebied van Nord-Pas-de-Calais wordt gevormd door de woonwijken waarin de mijnwerkers waren ondergebracht. De mijnbedrijven hebben 120.000 woningen gebouwd in wijken die er exclusief op gericht waren om de arbeiders en hun gezinnen te huisvesten en ze hebben daarmee een kenmerkend stedelijk landschap geschapen. De neergang van de mijnindustrie maakte gedeeltelijke sloop onvermijdelijk, maar waar het mijnterreinen hun functie volledig verloren, moest de bevolking wel ergens blijven wonen. Ondanks de bevolkingskrimp, is er weinig sprake (geweest) van leegstand omdat de goedkope huizen gewild zijn en het aantal huishoudens blijft groeien door afname van de gemiddelde grootte van de huishoudens. De krimpproblematiek in het mijngebied draait dan ook minder om bevolkingscijfers en leegstand dan om sociale vraagstukken. De strategie om het mijngebied vanuit het erfgoed te herontwikkelen blijkt geschikt en nodig voor de woonwijken. Met de inschrijving van 124 mijnwoonwijken (26.000 huizen) op de werelderfgoed lijst, is de erfgoedwaarde ervan inmiddels erkend. Om deze woningen aantrekkelijk te houden voor huurders of kopers is echter grootschalige renovatie noodzakelijk. Hoe wordt er naar de balans tussen modernisering en erfgoedbehoud gezocht?

¹³ Het jaarlijkse budget van de vereniging is €590.000, dankzij de €1.000 contributie van elke lid en lokale subsidies van de Région, Département en lokale gemeenten.

3.4.2 Geschiedenis van de mijnwoonwijken

Bloeitijd

In de negentiende eeuw begonnen de mijncompagnies met grootschalige woningbouw om de vele arbeiders die nodig waren voor de mijnbouw te huisvesten. De woonwijken bestaan uit eengezinswoningen en zijn op paternalistische wijze vormgegeven, om zo het leven van de arbeiders te kunnen regelen en controleren. De wijken zijn echter ook bepalend geworden voor het imago van de compagnies en werden gebruikt om arbeiders aan te trekken en ingezet in reclamecampagnes – vol trots presenteerden ze hun innovatieve woningen op internationale tentoonstellingen. De woningen zijn dan ook in de loop van de tijd steeds moderner en verfijnder geworden.

De eerste woonwijken bestonden uit lange rijen corons: kleine huisjes van dertig tot vijftig vierkante meter. Dit type is gebouwd vanaf 1825 en is nog toegepast tot 1890. Later werden kleinere huizen gebouwd, omdat de afgegraven ondergrond te zwak werd om de panden te dragen en om hygiënische redenen. De volgende reeks waren de zogenaamde cités pavillonnaires (1867-1939): huizenrijen van twee à vier iets grotere woningen (zeventig vierkante meter), die om het mijnterreinen heen werden gebouwd. Vanaf 1904 tot aan de tweede wereldoorlog zijn ook cités-jardin gebouwd, met meer aandacht voor het landschap en voor een gezond buitenleven. Het waren de eerste tuinsteden in continentaal Europa. Na de oorlog was het de tijd van de cités modernes (1946-1970), met eenvoudige, functionele woningen, die snel en goedkoop konden worden gebouwd.

Achteruitgang

Vanaf de jaren 1950 wordt er in de wederopbouw van de industrie geïnvesteerd, wat ten koste gaat van de investeringen in de woningbouw, en sinds het sluitingsplan van 1968 werden de woningen niet meer onderhouden. Op dat moment verkeerden de woningen in slechte staat. Ooit vooruitstrevend, waren ze inmiddels achterhaald: klein en zonder badkamer, warm water of inpan-dig toilet.¹⁴ De generationaliseerde mijncompagnie trok zich geleidelijk terug uit de woonwijken.

De wegnetten werden door de compagnie gemoderniseerd en aan de gemeenten overgedragen. De meeste woningen kwamen in beheer bij de in 1985 hiervoor opgerichte woningcorporatie Soginorpa. Sinds 1970 zijn er vijfenveertigduizend woningen gesloopt als gevolg van verloedering of van mijnschade. Ruim zeventigduizend woningen zijn gerenoveerd om ze aantrekkelijk te maken voor huurders of kopers van buiten de mijnwereld. Ze zijn uitgebreid met een badkamer en toilet, geïsoleerd en soms samengevoegd om de woonoppervlakte te vergroten. Er is daarbij echter amper rekening gehouden met de erfgoedwaarde: hout werd door PVC vervangen, hekken werden weggehaald, ornamenten verdwenen.

Aandacht voor erfgoed

De laatste jaren is de aandacht voor het erfgoed sterk gegroeid. Volgens Vincent Froger van de Mission Bassin Minier is “het werk van de vereniging Bassin Minier UNESCO de echte aanleiding geweest voor de aandacht voor de erfgoedwaarde van de mijnwoonwijken”. De waarde van de woonwijken ligt vooral in de specifieke ruimtelijke ordening die ze heeft gevormd. Het mijngebied is een soort legpuzzel van woonwijken die naast elkaar zijn aangelegd, om de industrie te bedienen. Hierdoor zijn er geen stadscentra en ook geen centrale steden ontstaan en bestaat er, qua voorzieningen, geen hiërarchie tussen de steden. Kenmerkend voor de woonwijken is de interne samenhang (eengezinswoningen met tuin) en de hiërarchie tussen de woningen: een ‘kasteel’ voor de directeur van de compagnie, een groot huis voor de ingenieur, een wat kleiner huis voor de *porion* (directe ‘baas’) en standaard huizen voor de mijnarbeiders. De huizen op zichzelf, los van het ensemble, hebben minder waarde, alhoewel sommige bijzonder kunnen zijn. Daarbij is het mijngebied ook op de werelderfgoedlijst geplaatst omdat het de evolutie van twee eeuwen woongeschiedenis laat zien.

3.4.3 Geen krimp, maar disbalans in de bevolkingssamenstelling

Niet alleen het erfgoed, maar ook de bevolking is veranderd door het verdwijnen van de mijnin-

¹⁴ In 1968 is 38 procent van de woningvoorraad van 120.000 huizen voor 1915 gebouwd en 81 procent voor 1949.

dustrie. De bevolking van het gebied is tussen 1975 en 2006 met 4,2 procent gedaald. Deze daling is echter relatief gering. De hoofdreden hiervoor is het *statut du mineur*. Dit statuut voorziet er in dat de Franse mijnarbeiders en hun echtgenoten tot aan hun dood recht houden op een gratis woning en gratis gezondheidszorg. Zodoende zijn de oudere mijnarbeiders (*ayants droit*) in hun huizen blijven wonen. Van de zesentwintigduizend woningen die op de werelderfgoed lijst staan, werden er in 2008 nog tienduizend door *ayants droit* bewoond. De verwachting is, dat het er in 2015 nog maar vijfduizend zullen zijn¹⁵.

Op het vrijkomen van deze grote aantallen huizen wordt niet altijd goed geanticipeerd. De Soginorpa en de meeste gemeenten waren aan het begin van de eenentwintigste eeuw tevreden met de voltooide renovatie van bijna alle woningen en de geringe leegstand. In 2002 bleek echter uit onderzoek van de Mission Bassin Minier dat de mijnwoonwijken met ernstige sociale problemen kampen: grote armoede, hoge werkloosheid (gemiddeld 15 procent in 2009, met grote variatie) en gebrek aan sociale diversiteit. Met het verdwijnen van de oude mijnarbeiders werden de vrijgekomen huizen ingezet als sociale woningen. Dat was het gevolg van de strategie van de Soginorpa om goedkope woningen aan te bieden, maar ook van de beslissingen van de gemeenten. De politiek verantwoordelijken hebben in 2002 de controle over de Soginorpa gekregen en hebben het woningbestand gebruikt om het gebrek aan sociale huurwoningen in de regio als geheel te compenseren: in sommige dorpen en steden is de Soginorpa eigenaar van meer dan zestig procent van de woningen. Door de economische crisis is er veel vraag naar sociale woningen en de mijnhuizen, weliswaar klein maar wel goedkoop, op de begane grond en beschikkend over een kleine tuin, blijken aantrekkelijk. Dankzij deze situatie, gekoppeld met een nog relatief hoge vruchtbaarheid en een toenemend aantal huishoudens, is er weinig leegstand, maar is ook de bevolkingssamenstelling eenzijdig en dreigt getovorming.

Door de lage gemiddelde inkomens betaalt meer dan de helft van de inwoners geen belasting, wat

de financiële slagkracht van de gemeenten nog verder aantast. De onaantrekkelijkheid van sommige wijken leidt ook tot verpaupering. In de jaren negentig woonden de meeste mensen die in Lens werkten er ook; vanaf 2000 trokken veel mensen weg naar Rijsel, waar de hogere sociaal-economische klassen zich bevinden. Vincent Froger: "Ook de medewerkers en arbeiders begonnen de postindustriële gemeenten te verlaten vanwege een gebrek aan lokale aantrekkelijkheid, stedelijke kwaliteit, diensten etc. De gemeenten van het mijngebied hebben een groot aantrekkelijkheidsprobleem." Chargerend kunnen stellen dat forensen van buiten de banen bezet houden, terwijl veel inwoners werkloos zijn. De forensen betalen belasting en doen boodschappen in hun eigen gemeente.

3.4.4 Erfgoed als uithangbord en kwaliteitstrekker

Om de sociale diversiteit te bevorderen, zal via de vrijkomende woningen van de *ayants droit* gemikt worden op een hoger huursegment en verkoop van een deel van de woningen. Erfgoed wordt een grote rol toebedacht in het vergroten van de aantrekkelijkheid van het mijngebied, niet alleen door imagoverandering, maar ook door de stedenbouwkundige kwaliteit van de wijken als geheel, zeker sinds de renovatie. Volgens Raphaël Alessandri zijn de mijnwoonwijken "een instrument voor economische, sociale en duurzame ontwikkeling van het hele mijngebied". In sommige gemeenten bestaat de totale woningvoorraad voor tachtig procent uit mijnwoonwijken. Het heeft echter jaren gekost om de betrokken partijen van de waarde te overtuigen.

Inventarisatie en waarde stelling

Toen in 2003 besloten werd om het gebied voor te dragen als werelderfgoed, was het inventariseren en waarde stellen van het erfgoed de eerste stap. De erfgoedorganisaties en de woningbouwcorporaties hebben hierin samengewerkt. De discussie werd in eerste instantie bewust beperkt tot de monumentale waarde van de woonwijken; zaken als beheer- of onderhoudskosten kwamen niet aan de orde. Dat zorgde voor een open discussie en een goede kennisma-

¹⁵ Per 31 december 2008, werd 36,5 procent van de 63.475 woningen van de Soginorpa door *ayants droit* bewoond, met een gemiddelde leeftijd van 77. Dit percentage was 54,4 in 1998 en 36,5 in 2006, wat laat zien hoe steeds sneller de huizen vrij komen te staan. (MBM)

king tussen beide partijen. Men bereikte overeenstemming over drie criteria: architectonische waarde (materialen, structuren, details), stedenbouwkundige waarde (ruimtelijke ordening, hiërarchie tussen de woningen, infrastructuur) en landschappelijke waarde (tuinen, publieke ruimte). In twee jaar zijn alle 563 woonwijken geanalyseerd en in drie categorieën gesorteerd; gebieden van hoge (40 wijken), gemiddelde (169 wijken) en lage waarde (354 wijken).

De volgende stap was de confrontatie tussen de erfgoedwaarde enerzijds en de ontwikkelings-

plannen van de woningcorporaties anderzijds. De laatste zijn ingegeven door de noodzaak van sociale en technische vernieuwing van de woningen en de aanpassingen van de beheersplannen. Als aanzet tot deze discussie heeft de MBM achtien woonwijken van groot en gemiddeld belang grondig geanalyseerd.

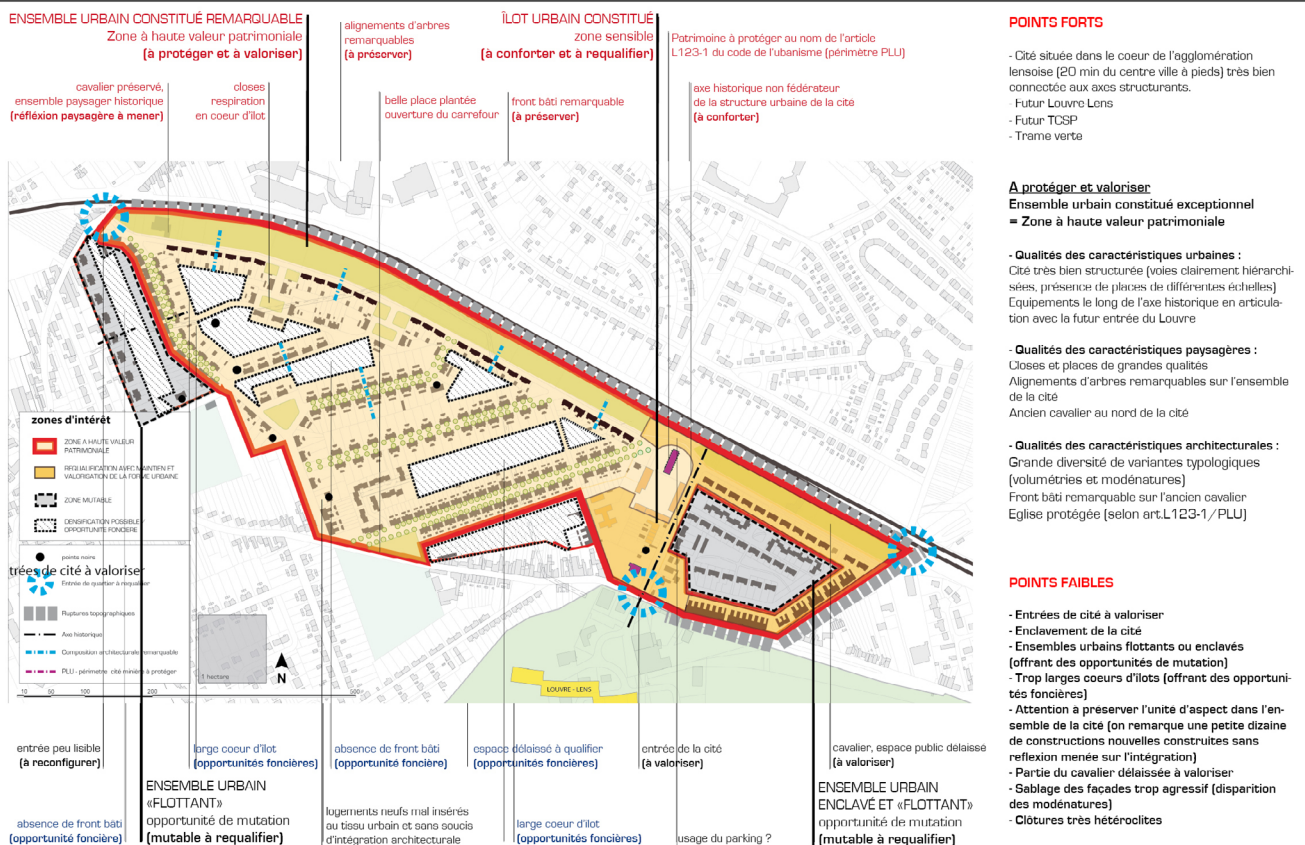
Pilot gebieden en convenanten

Bovendien zijn er 24 cités-pilotes (pilotgebieden) gekozen om de samenwerking in de praktijk te toetsen. Daarbij zijn convenanten gesloten tussen de woningbouwcorporaties, de gemeenten

Figuur 3.6 Analyse en ontwikkelingsmogelijkheden van de Cité 9 in Lens. Bron: Studio A&P voor de Mission Bassin Minier.

VI. Synthèse du diagnostic

[CITE 9] LENS

en de MBM. Het doel is om “de gemeenten en de woningcorporaties samen te laten werken aan ambitieuze projecten die rekening houden met erfgoed, stedenbouw, landschap, milieu en sociale en menselijke factoren” (MBM, juni 2011). Dit is bijvoorbeeld het geval van de wijken om het Louvre-Lens heen, waarvan de helft van sloop is gered. *Figuur 3.6* laat de analyse en de ontwikkelingsmogelijkheden van de wijk zien. De mijnwoningen worden bewaard en gerenoveerd, maar er is ook ruimte voor respectvolle nieuwbouw. Binnen de pilotgebieden wordt naar passende technische en financiële oplossingen gezocht. De mijnwoningen moeten bijvoorbeeld aan de nieuwste eisen aan energieverbruik worden aangepast, maar deze ingreep is nog niet zo eenvoudig: isolatie aan de binnenkant is geen optie voor deze al kleine woningen, terwijl isolatie aan de buitenkant de erfgoedwaarde van de wijk aantast. Een ander probleem doet zich bijvoorbeeld in de regio rond Valenciennes voor, een gebied dat nog altijd geldt als onaantrekkelijk. Soginorpa zou daar woningen willen verkopen, maar die zijn verouderd en er zijn geen kopers voor te vinden. Er is overwogen om ze voorafgaand aan de verkoop te renoveren, maar om de kosten daarvan te dekken zou de verkoopprijs boven de marktwaarde komen te liggen. Er wordt nu over andere oplossingen nagedacht, zoals verkoop van niet gerenoveerde woningen in combinatie met een subsidieregeling. Zoals Vincent Froger het proces beschrijft, is het maatwerk.

De convenanten zijn slechts ‘*gentlemen’s agreements*’. Nu de werelderfgoed status verleend is, moeten er hardere afspraken worden gemaakt om de kwaliteit van het erfgoed te waarborgen en dat is een moeizaam proces. Zelfs wanneer burgemeesters redelijk overtuigd zijn van de kansen die de werelderfgoed status biedt, blijft Soginorpa wat terughoudend omdat zij het beheer en de kosten moet dragen en haar renovatiemethoden moet aanpassen. Dit is opvallend aangezien dezelfde burgemeesters die de kandidaatstelling hebben gesteund, ook Soginorpa besturen. Bovendien is een hogere waarde van de woningen uiteindelijk in het belang van Soginorpa. Met de cités pilotes wordt er nu naar technische, procesmatige en financiële oplossingen

gezocht. De conclusies zullen worden meegenomen in de onderhandelingen voor het volgende CPER van 2014 en voor het samenstellen van een ‘handboek beheer en renovatie’.

Krimp bestrijden

Een van de doelen die via de werelderfgoed status worden nagestreefd, is het vasthouden van de bestaande bevolking en het aantrekken van nieuwe bewoners voor het mijngebied. Dit is in feite hetzelfde doel dat de mijncompagnies oorspronkelijk hadden: woningen als uithangbord. De mijnwoonwijken zijn hiervoor bij uitstek geschikt, als de kwaliteiten van de gemoderniseerde woningen worden geëtaleerd. Daarom wordt er zowel veel aandacht besteed aan het uiterlijk van de wijken, door zo authentiek mogelijke renovaties, als aan de leefbaarheid van de woningen door aanpassingen aan het interieur. De woningen kunnen bijvoorbeeld anders ingedeeld of samengevoegd worden.

Wat de geschiedenis van deze mijnwoonwijken ons leert, is dat in het kader van krimp niet alleen het aantal inwoners telt, maar ook de bevolkingssamenstelling. Het is geen oplossing om woningen slechts ‘kwantitatief’ te vullen om leegstand te voorkomen, als er tegelijk sociale problemen ontstaan die de aantrekkelijkheid en de gemeentelijke financiën aantasten. Zoals Alessandri het mooi samenvat: “De erfgoedwaarde van de mijnwoonwijken erkennen betekent niet dat er niets meer mee mag. Het gaat om het benutten van hun architectonische, stedenbouwkundige en landschappelijke kwaliteiten om aan de woon-aantrekkelijkheid te werken, de sociale diversiteit te bevorderen en een leefomgeving van goede kwaliteit te scheppen, voor een succesvolle ontsluiting van het gebied.”

3.5 Conclusie

Na de afbouw van de mijnindustrie hebben aanvankelijk noch erfgoed, noch bevolkingskrimp bewust aandacht gekregen. Er was sowieso weinig erfgoedbeleid in deze streek en industrieel erfgoed stond in die tijd nog niet op de agenda. Er is dan ook tussen 1960 en 1990 veel gesloopt. De vele mijnwoningwijken, die als woongebieden in gebruik bleven, maken het grootste deel uit van het bewaarde erfgoed. Tijdens de eerste, gesubsidieerde renovaties werd geen rekening gehouden met de erfgoedwaarde, maar deze ingrepen hebben er wel voor gezorgd dat de meeste woningen behouden en bewoond bleven. Er is geen beleid geweest voor de sociale samenstelling van de bevolking van deze wijken, waardoor de sociaal-economische ontwikkeling eenzijdig was, men spreekt zelfs van 'getto's'.

Pas in de jaren negentig veranderde deze situatie, toen burgers verenigingen oprichtten om het erfgoed te redden (onder meer het mijnterreinen van Loos-en-Gohelle en Oignies), de lokale waardering voor de geschiedenis en het landschap te vergroten en vensters op de wereld te openen (cultuur). Gesteund door de zeer betrokken en actieve burgemeesters van Loos-en-Gohelle hebben deze succesvolle initiatieven geleid tot de Conférence Permanente du Bassin Minier, die met participatie van burgers de toekomst van het mijngebied mede vorm heeft gegeven. Pas vanaf dat moment begon ook de overheid, door middel van de CPER en de Mission Bassin Minier, actief bij te dragen aan de toekomst van het mijngebied.

In het begin van de eenentwintigste eeuw zijn enkele grote erfgoedprojecten opgezet – de Werelderfgoed nominatie en het Louvre-Lens – die het gebied een nieuw elan gaven. Nieuwe instrumenten voor erfgoedbeheer, zoals de convenanten met de woningbouwcorporaties, werden ontwikkeld om het erfgoed te behouden en tegelijk aan te passen aan moderne eisen. Daarnaast werd men zich door onderzoek van de MBM bewust van de ernstige sociale situatie (grote armoede, hoge werkloosheid en gebrek aan sociale diversiteit), waarna ook hiervoor sociaal beleid werd ontwikkeld.

Erfgoed wordt gezien als een thema dat de kwaliteit van de leefomgeving en ruimtelijke inrichting verhoogt, speelt daarmee een belangrijke rol in pogingen om inwoners vast te houden en aan te trekken en sociale diversiteit en saamhorigheid te bevorderen.

De grote erfgoedprojecten hebben in 2012 een belangrijke mijlpaal bereikt: het mijngebied is als 'cultureel landschap in ontwikkeling' op de Werelderfgoed lijst geplaatst en het Louvre-Lens heeft haar deuren geopend. De lokale aandacht voor erfgoed is sterk gegroeid en het imago van het gebied is nu snel aan het veranderen (MBM, juni 2011). Hopelijk zal deze regionale marketing de gewenste werkgelegenheid en aantrekkingskracht opleveren. Maar er blijft nog veel te doen, waaronder het versterken van de toeristische infrastructuur en de sociale samenstelling, en het verder stimuleren van de bedrijvigheid. Ook zal de bevolking moeten accepteren dat de 220.000 verdwenen banen nooit terug zullen komen.

Men kan niet spreken van krimpbeleid in het mijngebied: de krimp wordt genegeerd en er wordt redelijk passief op groei gerekend. Er bestaat wel een ontwikkelingsstrategie waarin erfgoed een duidelijke rol speelt in regionale marketing en bevordering van werkgelegenheid. Deze aanpak boekt wat demografisch succes aan de randen van het gebied en is zinvol omdat Rijsel en de regio druk bevolkt zijn. Het uiteindelijke succes is echter afhankelijk van de concurrentie van de regionale hoofdstad, die ernaar streeft in de nabije toekomst inwoners vast te houden en terug te winnen. De vraag is of het mijngebied op tijd herontwikkeld zal zijn om deze concurrentie aan te kunnen. Volgens de voorspellingen zal de bevolking van het mijngebied de komende tien jaar nog licht dalen, vooral in de vroegere industriële kern.

ANNEMARIE DE GRAAF, GERT-JAN HOSPERS

Wie aan krimp bij onze Oosterburen denkt, heeft ongetwijfeld de aanblik van leegstaande flatgebouwen in het voormalige Oost-Duitsland voor ogen. Inderdaad kreeg het Duitse krimpdebat een impuls door de enorme bevolkingsdaling in Oost-Duitse steden na de Wende. In West-Duitsland heeft krimp geen politieke, maar een economische en demografische achtergrond. Oude industrieregio's en perifeer gelegen plaatsen hebben nogal eens met krimp te maken, zoals het Ruhrgebied, het Saarland, Kiel en Selb. Neem Selb in Oberfranken (Beieren), ooit bekend vanwege de keramische industrie. Eind jaren tachtig kwam die sector in grote problemen, waardoor velen hun Heimat verlieten. Zo daalde het aantal inwoners van Selb tussen 1990 en 2005 met 16 procent (Ubink, 2008). Verder geldt voor Duitsland als geheel dat het geboortecijfer te laag is om een stabiele bevolking te garanderen. Verwacht wordt dat er in 2050 12 miljoen minder Duitsers zijn dan nu (Berlin Institut, 2011a). Die krimp zal vooral het landelijk gebied treffen, omdat steeds meer plattelandjongeren naar de stad verhuizen.

4.1 Inleiding; krimp en erfgoed in Duitsland

GERT-JAN HOSPERS

Erfgoedstrategieën als ingeburgerde traditie Overall in Duitsland hebben krimpgebieden ervaring opgebouwd in de omgang met erfgoed. Vooral plaatsen die bekend zijn uit het verleden en die aan het water gelegen zijn (onder meer Hanzesteden) blijken baat te hebben bij het renoveren van hun gebouwde erfgoed. Bekende Oost-Duitse steden zoals Görlitz en Stralsund hebben bijvoorbeeld hun binnenstad opgeknapt en weten daarmee nieuwe inwoners en bezoekers te trekken (De Pater & Paul, 2011).

Ook pareltjes zoals Greetsiel en Neustadtgödens aan de Noordzeekust zetten hun historische erfgoed in als uithangbord voor toeristen. Plaatsen die minder aantrekkelijk zijn en waar het erfgoed vaak niet meer is dan 'normaal' vastgoed, worden vaak gedwongen tot herstructurering. Zo zijn in Leinefelde (Thüringen) woningen samengevoegd en flats afgetopt. Ook hebben enkele huizen er een extra kamer, balkon of tuin bijgekregen. Op vrijvallende plekken in de wijk zijn heren der groen-voorzieningen aangelegd die de lokale bevolking gebruikt als moestuin, barbecueplek of speeltuin (Verwest & Van Dam, 2010). In sommige krimpdorpen in Noord-Duitsland is de bestemming van woningen verruimd, zodat een leegstaand pand nu ook als recreatiewoning kan dienen. Onverkoopbare panden worden

bovendien niet meteen dichtgespijkerd, maar met klimop en wilde wingerd bedekt – wat er een stuk mooier en prettiger uitziet dan de gebruikelijke planken en hekken.

Erfgoedstrategieën in Duitse krimpregio's worden meestal gefinancierd door de gemeente, de deelstaat en het particulier initiatief (denk aan rijke families en stichtingen). Daarnaast heeft Stadtumbau Ost – een nationaal herstructureringsprogramma dat bestemd is voor Oost-Duitse krimpgebieden – in 2003 een West-Duitse pendant gekregen. Dit programma, Stadtumbau West, ondersteunt lokale initiatieven die gericht zijn op het oplossen van krimpproblemen. Ten slotte vinden we in de meeste Duitse krimpregio's Heimatvereine en spontane burgerinitiatieven die zich inzetten voor het behoud van het lokale erfgoed. De activiteiten van het maatschappelijk middenveld variëren van het uitzetten van historische wandelingen tot het eigenhandig renoveren van een beeldbepalend gebouw. Steeds meer Duitse steden maken gebruik van burgerkracht in de omgang met krimp. Zo heeft de gemeente Ludwigshafen meer dan vijftig social events georganiseerd. Groepen burgers zijn dan een dag bezig met een lokaal project, zoals het schilderen van een beeldbepalend gebouw of het opknappen van de kinderboerderij (Berlin Institut, 2011b).

Figuur 4.1
Kaart Sachsen-Anhalt. Dessau en omgeving
Bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Menne Kosian

4.2 Krimp en erfgoed in Dessau en omgeving

ANNEMARIE DE GRAAF

Oost-Duitsland verloor na de Wende zijn socialis-tische regime en werd in een westerse, kapitalis-tische samenleving en economie geïntegreerd. Het verenigde Duitsland heeft, blijkt achteraf, op een veel te optimistisch transformatieprogram-ma vertrouwd. In plaats van een snelle groei en modernisering van de Oost-Duitse economie, werd juist krimp van bevolking en economie onbedoeld versterkt.

Onzekerheid en gebrek aan vertrouwen in snelle verbetering bracht veel Oost-Duitsers, vooral de high potentials en jongeren, ertoe naar West Duitsland weg te trekken. Het is een zich voort-zettend proces van ontgroening met een sterke daling in de geboortecijfers en vergrijzing; een dubbele demografische crisis. Hoewel de grote Oost-Duitse steden zich tegenwoordig enigszins herstellen, lopen de kleine steden nog steeds verder leeg (Bontje, 2010).

Het stadsgewest Dessau ligt in de deelstaat Sach-sen-Anhalt, aan de rivier de Mulde, die ten noor-den van de stad in de Elbe uitmondt (zie figuur 4.1). De stad grenst in het oosten aan het Gartenreich Dessau-Wörlitz; een wonderschoon waterrijk parklandschap dat gekenmerkt wordt door ver-schillende park- en bouwstijlen van de laat

zeventiende tot de vroege negentiende eeuw. Het is sinds 2000 Werelderfgoed. Sachsen-Anhalt was in de achttiende eeuw één van de vele keur-vorstendommen. De deelstaat was regelmatig een bron van vernieuwingen. Ooit begon hier de Reformatie, toen Maarten Luther zijn stellingen spijkerde op de kerkdeuren in Wittenberg. In de achttiende eeuw ontstond in Wörlitz het eerste Engelse landschapspark op het Europese continent (Maier-Solkg & Greuter, 1997).

In de twintigste eeuw vonden in Dessau en omgeving belangrijke innovaties plaats in de vliegtuigindustrie (Junkers), de fotografie (de uit-vinding van de kleurenfilm in Wolfen) en in archi-tectuur en de vormgeving (Bauhaus). Dessau was in de eerste helft van de twintigste eeuw een belangrijke industriestad (Wetzel, 2013).

Sindsdien wordt de regio gekenmerkt door ingrij-pende veranderingen. De stad Dessau werd zwaar getroffen door geallieerde bombardemen-ten. Circa tachtig procent van de binnenstad werd verwoest, evenals de meeste industriële com-plexen. Na de Tweede Wereldoorlog kwam de socialistische wederopbouw opgang, maar na de Wende is de industrie volledig ingestort. Dessau is een van de krimpende steden in de voormalige DDR met veel leegstand als gevolg van migratie en een sterke daling van de bevolkingsaantallen. “De vorige eeuw groeide het aantal bewoners in dit industriële gebied torenhoog. Veel immigran-ten kwamen in de jaren dertig van ver naar Bit-terfeld om te werken in de chemische industrie.

Het was een van de meest moderne gebieden in de wereld. Nu is het allemaal weg, inclusief de milieuvuiling (werklozen zijn na de Wende ingezet om de vergiftigde fabrieken af te breken en de vervuilde grond te saneren) zijn de bedrijven verhuisd naar andere oorden, waar de productie goedkoper is. We leven in een geglobaliseerde wereld” (Holz, 2012).

4.3. Krimp in Dessau en omgeving

ANNEMARIE DE GRAAF

Van de Duitse deelstaten loopt Sachsen-Anhalt het hardst leeg en van de steden is Dessau het meest extreme voorbeeld. Vanaf 1990 tot heden heeft deze stad meer dan een derde van haar bewoners verloren. De verwachting is een verdere afname naar ongeveer 50.000 inwoners in 2015. Het concept van de dubbelstad Dessau-Rosslau was het bestuurlijke antwoord om het bevolkingsaantal weer te vergroten (Brückner 2012).

“In een taxi op de radio hoorde ik dat in de omgeving Wittenberg wolven waren gesignaaleerd. Ik als Nederlander denk; prachtig zo’n gebied. Maar de taxichauffeur wou van niks weten, want het was gewoon een bewijs meer: we verliezen het. We worden overgenomen door de woeste wouden. Steden in Sachsen-Anhalt, die sinds de middeleeuwen een gigantische betekenis en historie opgebouwd hebben, dreigen nu in één generatie weggevaagd te worden” (interview Alkemade, 2012).

Bitterfeld-Wolfen had recent nog de grootste foto en filmindustrie ter wereld. “Wij hebben twee catastrofes achter de rug. Na de val van de muur verdween het grootste deel van de chemische industrie. De recente overgang van analoge naar digitale fotografie was de nekslag, met als gevolg dat nu bijna iedereen is vertrokken” (Holz, 2012).

De extreme krimp in steden als Dessau en Bitterfeld-Wolfen maakt basisvoorzieningen zoals lokale en regionale verkeersinfrastructuur onbetaalbaar door het tekort aan gebruikers en belas-

tingbetalers. Wat opvalt is de leegstand en het verval van woningen en industriële bedrijfspanden. “We hebben een democratisch systeem en een gekozen regering. Maar deze regio kampt met een groot gebrek aan geld. Het is een kwestie van prioriteiten: het is of herstel van oude wegen, of herstel van oude schoolgebouwen of een betere verbinding voor de (school)bussen” (Holz, 2012).

Lege plekken versterken het beeld van een spookstad. Het project Stadtumbau Dessau, een plan dat voortkomt uit een samenwerking van Stichting Bauhaus Dessau en de gemeente Dessau, dat in 2010 van start is gegaan, moet een oplossing bieden voor dit probleem door de ontwikkeling van een nieuw landschap van woonclusters, te omgeven door natuur (bos en rivierlandschap). De stad wordt één met de natuur. Stedenbouwkundigen werken met een radicaal concept waarin ze de stad beschouwen als een model van pixels. ‘Pixelation’ noemen de Dessause planners de methode, waarbij de grijze pixels (bouwblokken) met ‘cut and paste’ veranderen in groene pixels (natuurgebieden).

Dramatische uitdaging

Op zoek naar nieuwe wegen participeerde de stad Dessau in projecten zoals de Expo 2000 in Hannover, het project ‘Industrieel Tuinenrijk’ als modelstad, en ‘Steden van de Toekomst’ waaruit het huidige subsidieprogramma Stadtumbau Ost is voortgekomen. De IBA Stadtumbau Sachsen-Anhalt (2010) was de aanleiding voor de federale Duitse overheid om steden uit te dagen naar strategieën te zoeken die antwoord geven op de structurele krimp.

Internationale BauAusstellungen (IBA’s) zijn instrumenten van planontwikkeling, kennisvorming en transitie waarmee in Duitsland ruimtelijke/maatschappelijke crises, die een reële en fysieke oorzaak of aanleiding hebben, kunnen worden aangepakt. Soms heeft de stad een grootschalige impuls nodig om problemen aan te pakken, waardoor nieuwe wegen naar ontwikkeling en progressie kunnen worden uitgezet. De resultaten van IBA’s zijn indrukwekkend. De toenemende polarisatie tussen stedelijke regio’s vraagt in Oost-Duitsland om nieuwe vormen van

interstedelijke samenwerking zodat de kansen en potenties van zwakke regio's beter worden benut. Geen twee IBA's zijn hetzelfde en dat is juist de kracht. De IBA Stadtumbau Sachsen-Anhalt 2010 kenmerkte zich door programma's, een patchwork aan projecten, die werkelijk werden uitgevoerd. Een van de hoofddoelstellingen was concrete ondersteuning aan deelnemende steden bij het verder ontwikkelen en realiseren van hun ideeën (IBA-Dessau-Rosslau, 2010).

Tegen deze achtergrond werkte de IBA Sachsen-Anhalt aan modellen voor ruimtelijke ordening en aan perspectieven die ontstonden uit experimentele gebiedsontwikkeling. De problematiek van krimpsteden was het centrale thema van de IBA Stadtumbau Sachsen-Anhalt, die in omvang een gehele deelstaat besloeg (zie figuur 4.2). In totaal participeerden negentien steden. Met deze IBA wilde de organisatie speciale expertise opbouwen in de herontwikkeling en herstructurering van krimpgebieden, zowel op deelstaat- als op gemeentelijk niveau. De IBA organisatie was een 'laboratorium' waarin verschillende 'instrumenten' van stedelijke herontwikkeling werden uitgetoetst. Dit vertaalde zich in een reeks exemplarische projecten in de context van demografische en economische transformaties. De projecten ambiëerden een duurzaam effect en karakter en werden gerealiseerd binnen zeer krappe budgetten (Mittman, 2007).

Het uitgangsidee is dat de steden, ook al liggen ze in de dezelfde deelstaat, met hun unieke problemen eigen antwoorden moeten zoeken. Zo richtte Halle zich op de vraag hoe de oude middeleeuwse stad met de socialistische stadsuitbreiding Neustadt verbonden kon worden en verzon Lutherstadt Wittenberg zeven kleinschalige projecten met als overkoepelend thema onderwijs. Dubbelstad Bitterfeld-Wolfen begon aan de herontwikkeling als netwerkstad, door

nieuwe verbindingen en functies in een aantal geselecteerde centra te concentreren. Kothten, bekend door Bach en de uitvinding van de homeopathie, ontwikkelde een methode voor stadsvernieuwing, gebaseerd op de homeopathische leer, om de krimpende stad te helen (IBA-Dessau-Rosslau, 2010).

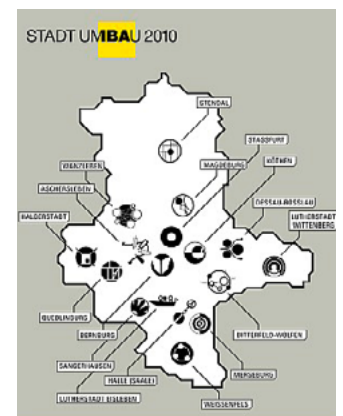
Doorbreken van het negatieve denken en de passiviteit

In Dessau, waar krimp structureel is, is beleid bewust gebaseerd op acceptatie van en aanpassing aan de veranderende omstandigheden. Ervan uitgaande dat de krimp niet te stoppen is, worden de negatieve ontwikkelingen in de volkshuisvesting en de sociale en economische problemen met stedenbouw te lijf gegaan. De te grote stad moet getransformeerd worden naar 'minder': *less is the future*. Zo onderneemt de stad pogingen om de bebouwing te concentreren in 'eilanden' en is ervoor gekozen om de vrijkomende ruimte als aaneengesloten groengebied in te richten.

Centraal staat de participatieve, experimentele, procesmatige aanpak. 'Positiviteit' wordt ingezet om de bewoners en ondernemers actief bij de toekomst van de stad te betrekken. Het Gartenreich, dat aan Dessau grenst, wordt met nieuwe groene zones de stad binnengehaald. "Breng het Parklandschap Dessau-Wörlitz in de stad" (zie figuur 4.3) prijkt op een billboard: een van de ideeën overgenomen uit een enquête van de plaatselijke bevolking van de stad.

Sporen van een industrieel verleden – de toren van een worstjes fabriek op een veld en de schoorsteen van een zuivelfabriek overgenomen door ooevaars – staan nog overeind, net als de Watertoren uit 1896 die in 1995 op de monumentlijst is geplaatst en die sinds 2006 op initiatief van de bevolking in fases wordt gerestaureerd.

Figuur 4.3 en 4.4
Claim gebruik '400 qm Dessau': doe mee en je bent één van de acteurs!
 Bron: Annemarie de Graaf

Figuur 4.2
Grootschalig initiatief rondom het thema krimp en herontwikkeling
 Bron: commons.wikimedia.org

Veelal is de leegte ingedeeld in percelen van '400 qm Dessau'. De stempelmodule voor de toekomstige landschapszone gevormd door pixels van 20 x 20 gemeten 400 m² Dessau. Omwonenden kunnen gratis projecten met een veelheid aan constellaties creëren. Ze kunnen kiezen voor tuintieren, maar ook culturele of recreatieve ideeën uitwerken (IBA-Dessau-Rosslau, 2010). Waar kortgeleden nog een oud gebouw van een slagrij stond, ontspruiten nu de grasveldjes en crossen mountainbikers op zelf aangelegde terreintjes, ontstaan kleine kruidentuinen en worden bloemperken aangelegd of biomassa voor brandstof gekweekt (zie *figuur 4.4*).

De huidige strategie van 'uitgifte' van kleine stukjes grond aan geëngageerde burgers is een wezenlijk onderdeel van stedelijke ontwikkeling van groene zones, maar de uitkomst is ongewis. Krimp in Dessau is trial and error. Het vraagt om een compleet andere manier van denken. Er zijn geen zekerheden, er is geen vooropgezet plan. Het is vooral niet meer denken in grote plannen maar 'gewoon' met elkaar beginnen. Het sleutelwoord is engagement: betrokken burgers die bereid zijn om met hun eigen leefomgeving aan de slag te gaan.

De Kontakstelle Stadtumbau in Dessau is in het leven geroepen om geïnteresseerde bewoners en bedrijfjes voor de lange termijn te stimuleren bij het realiseren van hun persoonlijke initiatieven en hun collectieve doelstellingen. Het contactloket promoot betrokkenheid van de bewoners bij de stad en verleent diensten bij de duurzame herontwikkeling van de stedelijke groene kerngebieden (Brückner 2012).

4.4 Erfgoed in Dessau en omgeving: erfgoedstrategie Industrieel Tuinenrijk

ANNEMARIE DE GRAAF

Bauhaus

Dessau werd in 1925 een architectuurcentrum van wereldwijde betekenis. De stad werd het middelpunt van wereldberoemde architectuur toen Walter Gropius zich er met zijn Bauhaus, hogeschool en laboratorium voor eigentijdse architectuur, vestigde. Het industrialiseringsproces vormde de inspiratiebron voor Gropius en de groep bekende beeldend kunstenaars en architecten uit deze periode die hij om zich heen verzamelde.

Figuur 4.5
Hoofdgebouw Bauhaus in Dessau
Bron: commons.wikimedia.org

Het hoofdgebouw van Bauhaus heeft de DDR-periode overleefd. Maar Rolf Kühn, de directeur die het architectuurcentrum na de val van de muur nieuw leven inblies, trof de regio in duigen aan. Hij vond het tijd voor een mentale en landschappelijke revolutie en zag het als zijn taak om een antwoord te vinden op de de-industrialisatie (Hendriks, 2006). Alle aandacht en inspanningen werden erop gericht om het voormalige DDR gebied te transformeren: “on creating a new condition and a new image” (Kühn, 1989).

Net als andere regio's zet ook Dessau erfgoed in als uithangbord voor toeristen en in Dessau vormen de gebouwen van het Bauhaus het belangrijkste erfgoed dat de stad te bieden heeft. In het straatbeeld wordt de bezoeker hieraan al herinnerd. Straten zijn vernoemd naar personen en zaken die met het Bauhaus verbonden waren. Het is niet vreemd dat velen in Dessau, uit esthetisch en historisch oogpunt en ook vanuit toeristisch en economisch belang, graag een reconstructie willen van het Direktorenhaus Gropius en van het Meisterhaus Moholy-Nagy (Schuurmans, 2008). Deze meesterhuizen zijn recentelijk inderdaad gereconstrueerd. Zo bekeken is Dessau synoniem met Bauhaus. Door plaatsing van het Bauhausgebouw en de Meisterhuizen op de Unesco werelderfgoedlijst in 1996 kreeg het Bauhaus een buitengewone universele waarde toegekend. Volgens Unesco belichamen het Bauhausgebouw en de Meisterhuizen de belangrijkste monumenten van de moderne beweging in Europa (zie *figuur 4.5*).

Transformatie van het Landschap van de Verlichting naar een moderne regio

Het ensemble van Bauhaus past uitstekend bij het begrip transformatie van erfgoed. Het sociale ideaal dat de architectuur van het Bauhaus vertegenwoordigt, is voor velen (wereldwijd) verweven met cultureel erfgoed dat, met moderne middelen, voldoet aan de eisen van de huidige tijd. Bauhaus streefde naar een humane leefomgeving voor iedereen.

Van deze fascinerende ontwikkeling vormt het Bauhaus zelf het middelpunt. De Stichting Bauhaus Dessau manifesteert zich sinds 1989 vanuit

het Bauhaus-hoofdgebouw als conceptmaker voor culturele, economische en ecologische perspectieven voor de stad en de regio (Dessau, Bitterfeld, Wittenberg). In het expressief zwart-witte monument uit glas, staal en beton wordt weer ontworpen, tentoongesteld en gestudeerd. Daarmee is aandacht voor alle functies van erfgoed; als uithangbord, totempaal, ontmoetingsplek en voedingsbodem.

Industrieel Tuinenrijk; de strategie

Het team kwartiermakers van de Stichting Bauhaus Dessau bedachten het concept Industrielles Gartenreich. Door grondig onderzoek te doen naar de cultuurhistorie van het gebied, ontwikkelden ze een visie om het industriële landschap om te vormen tot een 'Industrieel Tuinenrijk'. Het Tuinenrijk is een toespel op een vergroeningsproces en de toevoeging 'industriële' verwijst naar tal van unieke locaties in Dessau en omgeving die naar dit verleden verwijzen. Voor die bijzondere (erfgoed)plekken (nationaal, regionaal, transnationaal) kon een verhaal worden verteld én kon worden vertoond hoezeer de regio de afgelopen drie eeuwen aan vorming en vervorming onderhevig is geweest.

Daarnaast wilde men het bewustzijn van de lokale bevolking vergroten. “The task is: how can we create a cultural landscape out of a dying industrial landscape? By preserving as much as possible of the original landscape, and at the same time introducing as many new elements as possible” (Ganser, 1989).

Door de culturele, integrale en regionale benadering zouden mensen minder 'dolen' in hun veranderende omgeving. Het Industrieel Tuinenrijk is een eerbetoon aan het landschap en laat zien hoe kan worden omgegaan met het verloren industriële verleden. Het is een vloeiend samengaan van een historisch model en het hedendaagse realisme (Brückner 1999).

Deze cultuurhistorische studie naar het Industrieel Tuinenrijk vormde de start van de toekomstgerichte culturele en integrale regionale strategie waarbinnen zestien projecten in het gebied tot wasdom zijn gekomen. Het project telde drie

fasen: van een initiële fase (1989-1993) via de periode van het opstellen en vastleggen (1994-1997) tot het ontwikkelen van de projecten (tot 1998). Veel van de kunstenaars, architecten, landschappers en stedenbouwers die vanaf het begin bij het vergroeningsproces zijn betrokken, zijn ook nog steeds actief in de uitvoering van de (vervolg)projecten (Stiftung Bauhaus Dessau, 1998-1999).

Een hele reeks van projecten diende als bouwstenen voor de Industrieel Tuinenrijk strategie naar een nieuw cultuurlandschap:

A – ruimtelijke ordening en communicatie

(Projecten Forum Dessau-Wörlitzer Gartenreich; Planungswerkstatt Bitterfeld-Wolfen);

B – de architectonische vormgeving van objecten (Projecten Piesteritzer Siedlung, Kolonie und Kraftwerk Zschornowitz, Kulturpalast Bitterfeld, Drehberg im Gartenreich, Bergbaufolgelandschaft);

C – de verbindende vormgeving van de regio

(Projecten Pfad der industriellen Wandlung, Flusseinzugsgebiet Mulde, Regionalbahn);

D – onderwijs en cultuur

(Projecten Reisewerk, Schule der Gartenkunst, Kinderwerkstatt, Neue Arbeit).

Door de flexibiliteit van de programma's is het gebied nog altijd in ontwikkeling. De deelname aan de Expo 2000 in Hannover waar Sachsen-Anhalt werd aangewezen als voorbeeldregio, was een mooie stimulans voor enkele projecten. De kans bestaat dat sommige projecten van het Industrieel Tuinenrijk in de problemen komen als ze geen geld meer ontvangen van overheden. De makers van het concept Tuinenrijk zijn er echter van overtuigd dat de projecten naar verloop van tijd op eigen benen kunnen staan, met steeds minder staatsgeld en met een sterkere betrokkenheid van burgers (Stiftung Bauhaus Dessau, 1999).

4.5 Erfgoedprojecten; omgeving Dessau

ANNEMARIE DE GRAAF

Hieronder volgen vier erfgoedstrategieën uit de omgeving Dessau. Behalve het Ampelhaus in Oranienbaum, zijn deze projecten door inzet van Stichting Bauhaus Dessau tot stand gekomen.

4.5.1 Dessau-Wörlitzer Gartenreich

Het Gartenreich (Tuinenrijk) Dessau-Wörlitz ontstond in de tweede helft van de achttiende eeuw. Het is gesticht door vorst Franz von Anhalt-Dessau, die werd geïnspireerd door de geest van de Verlichting en het humanisme. Het gebied toont een geslaagde symbiose van landschap, architectuur en beeldende kunst. Verspreid over circa 142 vierkante kilometer zijn kastelen, de meest uiteenlopende parkontwerpen, tuinplastieken en tal van kleine objecten met groot invoelingsvermogen verweven met de oorspronkelijke rivierlandschappen langs de Elbe en de Mulde. Het classicistische slot Luisium met de Engelse tuin, het rococo-ensemble Mosigkau, het landschapspark Grosskühnau en het Georgium, waar zich in het slot de Anhaltse schilderijencollectie bevindt, vormen een eenheid met het barokke stads-, slot- en parkensemble Oranienbaum en het belangrijkste deel van het parkcomplex Wörlitz. Het Gesamtkunstwerk (totaalkunstwerk) is vooral het werk van vorst Leopold III, Friedrich Franz von Anhalt-Dessau (1740-1817) en zijn vriend en adviseur Friedrich Wilhelm von Erdmannsdorff (Kulturstiftung Dessau-Wörlitz, 2012).

Na de Wende ontstonden er conflicten tussen erfgoed en economische belangen in het Gartenreich. Sinds de oprichting van het handvest Dessau-Wörlitz Forum, een manifest opgesteld door publieke organisaties, bedrijven en burgers, is er meer aandacht voor de kwaliteit van de oplossingen. Het tweehonderd jaar oude humanistische model van Friedrich Franz, dat is gebaseerd op een geïntegreerde samenleving, lijkt hiermee opnieuw tot wasdom te komen (Stiftung Bauhaus Dessau, 1999).

Vlak na de DDR-periode was de aanblik van de huizen in Dessau en de gehele omgeving grauw van toon door het overal aanwezige grijze pleisterwerk. Er waren nauwelijks of geen aantrekkelijke particuliere woningen te koop. Om te kunnen telefoneren, waren slechts enkele telefoons in de hele stad beschikbaar, met urenlange wachttijden tot gevolg.

Dr. Wolfgang Savelsberg, sinds 1991 de project-leider van de KulturStiftung Dessau-Wörlitz voor het erfgoed Dessau-Wörlitzer Gartenreich, beschrijft de context waarbinnen hij, als West-duitser, destijds het Wörlitz Gartenreich aantrof. “Het Gartenreich Dessau-Wörlitz is in de DDR-periode met de beste bedoelingen onderhouden. De tuinen en landschappen, waaronder de rivierlandschappen en de uiterwaarden met de zeldzame eikenbomen, bevonden zich in een redelijk goede conditie.

Het gebouwde erfgoed van het Gartenreich en Dessau, kerken, paleizen en landhuizen, bevond zich daarentegen vaak in ruïneuze staat. Dit was te wijten aan het gebrek aan specialisten, renovatietechnieken en materialen voor de noodza-

kelijke restauraties.” Inmiddels is het park in 2000 op de Werelderfgoedlijst van Unesco geplaatst. Met een veelheid aan accommodaties en activiteiten kunnen toeristen genieten van (concerten op) het water, stads-, park- en kasteelrondleidingen, tentoonstellingen, begeleide fietstochten en wandelingen (figuur 4.6). In samenwerking met het Anhaltisches Theater Dessau worden historische concerten, theaterstukken en literaire opvoeringen in het Gartenreich Dessau-Wörlitz aangeboden.

Wolfgang Savelsberg vertelt hoe de restauraties van het Gartenreich ‘stap voor stap’ met behulp van subsidies van Land-, Bund- en EU mogelijk werden. De Europese Unie betaalt mee aan de opbouw van Oost-Duitsland, dat in aanmerking komt voor gelden uit het regionaal programma. Ook krijgt het parkcomplex Wörlitz tot 2019 subsidies van de Solidaritätszuschlag (zie kadertekst: Soliariteitsheffing). Sinds de overstromingen van de Mulde en de Elbe in 2002 heeft het park 25 miljoen euro ontvangen om de schade aan het erfgoed te herstellen. Van dit geld worden ook andere restauratiewerkzaamheden betaald.

Figuur 4.6
Tuinenrijk Dessau-Wörlitz:
Sankt Petri kerk aan het Wörlitzer meer
Bron: en.wikipedia.org

Solidariteitsheffing

Na de Wende bleek dat de hoge kosten van de hereniging alleen door belastingheffing konden worden gedragen. De Solidaritätszuschlag (solidariteitsheffing) is in 1995 tijdelijk ingevoerd om de kosten van de eenwording te overbruggen. Behalve voor de kosten van de eenwording wordt de opbrengst ook gebruikt om de jonge democratieën in Oost-Europa te ondersteunen. Met name in West-Duitsland realiseren velen zich niet dat Oost-Duitsers ook aan deze belasting meebetalen.

De hereniging heeft vooral zoveel geld gekost doordat de meeste Oost-Duitse bedrijven zwaar verouderd waren. Ze verloren hun afzetmarkt en gingen failliet. Terwijl de verwachting was dat de verkoop van staatsbedrijven veel geld zou opleveren, bleek in werkelijkheid de privatisering juist heel veel geld te kosten (circa 125 miljard euro).

Om de migratiestroom van Oost-Duitsers naar West-Duitsland terug te dringen, zijn allerlei maatregelen genomen, zoals een snelle loonstijging in Oost-Duitsland en een zeer gunstige wisselkoers van de DDR-Mark naar de D-Mark. Door de hoge kosten en de lage productiviteit van Oost-Duitsland werd, vergeleken met Polen en Tsjechië, maar weinig geïnvesteerd. Onder deze omstandigheden konden veel bedrijven niet overleven en werden nauwelijks nieuwe bedrijven opgericht. Alleen met forse subsidies was men tot investeringen bereid. Dat heeft ertoe geleid dat Oost-Duitsland weinig belasting opracht en er weinig eigen dynamiek op gang kwam. Duitsland als geheel kende een daling van de werkloosheid van vijf miljoen mensen in 2005 naar drie miljoen in 2012. Het zijn de grote verschillen, binnen het land, die opvallen. In het zuiden van Duitsland is bijvoorbeeld nauwelijks werkloosheid en juist behoefte aan hoger opgeleide arbeidskrachten (Schoonenboom, 2012). Voormalig Oost Duitsland heeft nog steeds het hoogste percentage werklozen, rond de twaalf procent. De werkloosheid in de deelstaat Sachsen-Anhalt is de hoogste van Duitsland. In Berlijn is zestien procent van de beroepsbevolking werkloos. Veel werklozen worden bovendien buiten de officiële statistieken gehouden (Paul, 2003).

4.5.2 Schloss Oranienbaum

Een bezoek aan Oranienbaum laat zien hoe de Kulturstiftung Dessau-Wörlitz voor het paleis Schloss Oranienbaum de niet-zelfverkozen, maar noodzakelijke methode van *slow renovation* toepast. (Zie figuur 4.7) In West-Duitsland zou een soortgelijk paleis met een monumentaal plein en oranjerie er anders bijstaan.

Dat de middelen ontbreken is zichtbaar aan de buitenkant van het slot; de gebouwen bevinden zich in diverse stadia van renovatie. Binnen valt het geldgebrek ook op; delen zijn af, delen nog in het geheel niet. Het geeft het paleis wel een buitengewone charme.

Toerisme – bezoekers van zeer verschillende pluimage – is een bron van levendigheid. Maar of het

genoeg is, is de vraag. De kunsttentoonstellingen, zoals de onlangs gehouden expositie Dutch Design, zijn geen redding voor het paleis. Het is een geslaagd project waarmee het stadje Oranienbaum zeker goede sier heeft gemaakt. Maar deze tentoonstelling waar het werk van de hedendaagse Nederlandse ontwerpers, samen met de historische verzameling van het Koninklijk Huisarchief te zien was, is voor de Kulturstiftung ook kostbaar geweest. De lokale economie gedijt vooral tijdens het toeristische seizoen, maar gedurende de rest van het jaar kunnen deze ondernemers maar net het hoofd boven water houden. De agrariërs en andere omwonenden ondervinden de lasten van vervuiling die het toerisme met zich meebrengt. De afstand tussen de lokale bevolking en het erfgoed Wörlitz Gartenreich is, nog altijd, (erg) groot (Savelsberg, 2012).

Sinds 2002 is de KulturStiftung Dessau-Wörlitz verbonden aan het Oost-Duits cultureel netwerk, de Konferenz Nationaler Kultureinrichtungen (KNK) van erfgoed met nationale betekenis. Het doel is het besef van cultureel erfgoed bij politiek en bevolking in Oost-Duitsland te vergroten (KNK, 2013).

4.5.3 Ampelhaus In Oranienbaum

Tweehonderd meter van het paleis Oranienbaum staat het Ampelhaus, een groot pand aan een kruising met verkeerslichten, vlakbij het centrum van Oranienbaum. Het was tien jaar niet onderhouden toen een Nederlandse kunstenaarsgroep het huis in 2012 kocht en vernoemde naar de (Ampel) stoplichten. Afgelopen zomer, tegelijk met de expositie Dutch Design in Schloss Oranienbaum, organiseerde de kunstenaarsgroep een eigen tentoonstelling rond het thema hergebruik: *Use it Again*.

De Nederlandse architect Niek Wagemans, met twee vrienden op weg naar Berlijn, maakte een slinger toen een bordje Oranienbaum zijn nieuwsgierigheid wekte. De ontmoeting met de Burgemeester Uwe Zimmermann (een centrale figuur bij de herbestemming van erfgoed in Oranienbaum) leidde al snel tot aankoop van het pand en tot het 'project Ampelhaus' van de Stichting Orangemann.

De Stichting Orangemann wil de komende jaren met kunst en design tentoonstellingen organiseren waarin de thema's 'hergebruik', 'recycling' en 'transformatie' een rol spelen. Het

collectief voelt verwantschap met het thema dat past op deze plek: een oud gebouw opnieuw gebruiken. Ze waren verbaasd dat het pand zo lang leegstond, omdat het niet zo moeilijk leek er iets bijzonders van te maken. "Niet alles hoeft museaal of nieuw te zijn", vindt Wagemans. Ze hopen bewustzijn te creëren bij bezoekers. Kunst en design hebben, net als muziek, de potentie om een boodschap op een leuke manier over te brengen.

De tentoonstellingen die ze willen gaan maken, hebben een link met het thema hergebruik. Mensen uit de omgeving kunnen ook in het Ampelhaus terecht. "Ampelhaus is een sociale lijn; las ik ergens. (Zie figuur 4.8) Dit is ook interessant", aldus Wagemans. Het geeft een toevoeging aan erfgoed als totempaal en ontmoetingsplaats en is bovendien geschikt als voedingsbodem.

"Als wij gaan nadenken over dat geweldige postkantoor of het net zo geweldige stationnetje, kunnen we natuurlijk van alles verant-

Figuur 4.7
Schloss Oranienbaum
Bron: commons.wikimedia.org

Figuur 4.8
Ampelhaus meer dan een ontmoetingsplaats ...
Bron: www.ampelhaus.nl

woords bedenken. Maar of dat gaat werken? Het is veel mooier als zich iets vanuit de omgeving en de mensen zelf aandient. Het 'zelf ontdekken' is iets dat juist op deze plek gaat werken. Maar, je moet het alleen een beetje tegenkomen. Eerst het gebied verkennen, de mensen een beetje beter leren kennen. Het is van belang om die initiatieven te herkennen die op een specifieke plek tot zijn recht komen”.

Jongeren uit de buurt verklaarden hen eerst voor gek dat ze dit pand in deze omgeving hadden gekocht om op te knappen. “Hier wordt jeugd ondermijnd door lethargie. Of ze gaan te ambitieus aan de gang, maar lopen vervolgens vast, struikelen over de Duitse grondigheid en moeten na grote investeringen uiteindelijk de activiteiten staken”, vertelt Wagemans. Maar toen ze eenmaal aan de slag gingen, wekten ze al snel de nieuwsgierigheid op van jong en oud uit de omgeving.

Ontmoeting

Het Ampelhaus is geen museum, maar een expositieruimte waar de nadruk ligt op een mix van ontmoetingen. Een leuk voorbeeld zijn de zakenmannen, die laat nog naar het Ampelhaus toegingen om een biertje te drinken. Er zijn genoeg cafés in het stadje, maar toch kwamen ook zij graag naar de tuin van het Ampelhaus. Ze trokken hun jasje uit en gingen zitten op een oude stoel om in gesprek te raken met een kunstenaar die terplekke een werk aan het maken was. Op deze laagdrempelig manier wil de stichting Orangemann het project voortzetten.

“Toen ik net in Oranienbaum rondreed, zag ik 's avonds alle luijkjes naar beneden en niemand op straat. Ik dacht soms echt dat er helemaal niks gebeurde. Daar waren we wel een beetje bang voor. Helemaal met de tentoonstelling in het vooruitzicht. Of ze onze gekke, niet praktisch dingetjes wel de moeite waard zouden vinden. Het thema Use it Again is super om een dorp mee te verkennen. Ik had een grote blauwe bus en haalde van alles uit containers, dat zong gauw rond. Vervolgens ging ik de oude spulletjes bij de mensen zelf ophalen. Later kwamen mensen het me zelfs brengen. Of mensen hielden me aan; of ik even mee wilde komen. Op een gegeven moment

kwam ik op zolderkamers; overal. Ik ontdekte dat de mensen juist heel erg open zijn. Dat alles best gezien mag worden. Ik kreeg hun oude spulletjes. Door daarvan iets nieuws te maken ontstond een 'uitwisseling'”, legt Wagemans uit. “De toegankelijkheid wordt vergroot, omdat het hun eigendommen waren. Steeds vaker kwamen mensen langs en namen weer nieuwe mensen mee” (Wagemans, 2012).

Het leuke van Use it again is de dynamiek ervan. De tentoonstelling van Orangemann genereerde aandacht door de functie van erfgoed als totempaal en ontmoetingsplek. Stichting Orangemann is in korte tijd vertrouwd geraakt met de lokale bevolking en andere erfgoedontwikkelaars, zoals de mensen van de Brauerei in Dessau. Ook zijn er samenwerkingsplannen met het Ferropolis project. Het Ampelhaus is een inspirerend voorbeeld van hoe mensen zelf een bijdrage leveren aan de omgang met krimp.

4.5.4 Ferropolis in Golpa Nord

Het Ferropolis-project, ontstaan uit de Schule der Gartenkunst, opgericht door Stichting Bauhaus Dessau, is een voormalige dagbouwgroeve, waar de bruinkool werd gewonnen die onder andere de zware chemische industrie draaiende hield. Grote delen van het gebied vielen ten prooi aan bodemerosie door de afgravingen. Het stof uit de groeven en de dampen van de chemische fabrieken bedekten alles met vuil. Groen was er nauwelijks meer te zien. Toen de bruinkoolwinning na 1989 werd gestopt, bleven de reusachtige graaf- en baggermachines achter. Men wilde het terrein onder water laten lopen en de machines bij het schroot zetten, zodat niets meer zou herinneren aan de geschiedenis (Beerda, 1998). Studenten van het Stichting Bauhaus Dessau zagen kansen in de 'Stad van IJzer' en voorkwamen dit. Ze kregen gelijk.

De indrukwekkende ijzeren bruinkoolwinningsmachines bleken zeer geschikt voor culturele industrie-achtige activiteiten: een combinatie die in de functie van erfgoed als uithangbord, totempaal, ontmoetingsplek én voedingsbodembodem blijkt te voorzien, met nieuwe kansen, op deze locatie

waar natuur en techniek elkaar indrukwekkend confronteren. (Zie *figuur 4.9*)“Ter lering voor de lokale bevolking, de dagbouwwerkers en hun opvolgende generaties, maar ook ter vermaak” (Hendriks, 2006). Ferropolis is een openluchtmuseum annex kunst- en muziekarena, met lichtmanifestaties en internationale allure. Bovendien is Ferropolis een ankerpunt op de European Route of Industrial Heritage (ERIH, de Europese route van het Industrieel Erfgoed) en het uitgangspunt van de Midden-Duitse Innovatieroute, die zeventien industriemonumenten tussen Magdeburg en Zeitz verbindt.

Van koolwinning naar creatieve industrie

Ferropolis moet een brug slaan tussen traditie en toekomstvisie. In haar voorbeeldfunctie voor veel andere industriegebieden in de wereld kreeg Ferropolis de schijnwerpers op zich gericht bij de Expo 2000 in Hannover. De belangstelling en het geld werden de motor voor een ecologisch-economisch vervolprogramma, met middelen van Land, Bund en EU. In 2006 is Ferropolis verbonden met de ERIH en er is samenwerking gerealiseerd met andere erfgoednetwerken in het organiseren van evenementen, het werven van fondsen en in onderzoek om inkomsten te genereren. Voor samenwerking met investeerders wordt momenteel gelobbyd met grote energiebedrijven.

Naast de genoemde steun moet Ferropolis zich bedruipen met de opbrengst uit de toegangskaartjes. De graafmachine Mad Max is tot bar en restaurant verbouwd. Om het kostbare onderhoud van de machines grootschalig te kunnen financieren, worden popconcerten georganiseerd. Theatergroep Dessau houdt er regelmatig voorstellingen. De duizenden bezoekers die in de arena passen worden voor de gelegenheid vergast op het geraas van een machine.

Ferropolis reageert op geluiden in de samenleving. Steeds vaker worden de mensen murw omdat procedures zo ingewikkeld en traag gaan. Tegen de tijd dat er toestemming is, is het idee voorbij, de lol en alle positieve energie eruit gemalen. De problemen gaan niet alleen over geldpotjes. Dit project gedijt op Spiel Geld: subsidie en ruimte (vrij van regels en procedures) om ideeën uit te bouwen. Belangrijk is de vrijheid van overheidsbemoedening; van regels en procedures. In plaats van traditioneel erfgoedbeleid met beleids- en beschermingsregels, wordt ruimte geboden voor experimenten en voor het genereren van vrije expressie en ideeën (Schröder, 2012; Scharf, 2012).

In 2011 is op één van de hallen een installatie van zonnepanelen geplaatst. De infrastructuur voor

Figuur 4.9
Graaf en Baggermachines van
Ferropolis: van Bruinkoolwinning
naar creatieve industrie.
Bron: [http://commons.wikimedia.org/
wiki/File:Ferropolis-panorama.jpg](http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ferropolis-panorama.jpg)

events wordt steeds geavanceerder en er zijn slimme afspraken met Deutsche Bahn Aktiengesellschaft DB gemaakt om de bereikbaarheid met de trein te vergroten.

Momenteel houdt leidinggevende van het project, Thies Schroder, zich bezig met het opzetten van een internationaal platform van denkers om deskundigen in duurzame techniek uit de hele wereld met elkaar in contact te brengen. Onlangs is een samenwerkingsverband, voor een Universitair educatief programma gestart. Daarnaast gaat het niet alleen om wetenschappelijke onderzoek. Educatieve experimentele workshops worden gehouden in samenwerking met alle lagen van onderwijs. De kinderen van de nabijgelegen Ferropolischool krijgen sinds kort techniek en chemie op het Ferropolisterrein. Het gaat om thema's die het publieke bewustzijn voor duurzame energievraagstukken vergroten. De locatie past dit programma als gegoten. Het gebied en de omstreken zijn van oudsher vervlochten met zeer hoogwaardige techniek, chemie en de toelevering van energie naar de hele wereld. In 1939 had een op de vier werknemers in de regio een baan in de Duitse chemische industrie. Er hebben in de loop van 150 jaar tienduizenden mijnwerkers in de bruinkoolgroeven gewerkt.

Succesfactoren

Het succes van Ferropolis is te danken aan een reeks van factoren

- Het ontstaan door voorvechters van Stichting Bauhaus Dessau.
- Het samenwerken vanuit een gedeelde visie, "daarin ligt de schoonheid".
- Cultuurhistorisch onderzoek. Gedegen historisch onderzoek naar oude structuren en uitwerken daarvan in mooie publicaties.
- De samenwerking van creatieve geesten van uiteenlopend pluimage: kunstenaars, landschappers, stedenbouwers, ecologen, sociologen, technici met goede ideeën.
- Het genereren van belangstelling (Schröder, 2012; Scharf, 2012).

De verandering van imago lijkt hier een doorslaggevende factor te zijn. Na de Wende viel met het wegvallen van de werkgelegenheid het nabijgele-

gen stadje Gräfenhainichen in diggelen, maar door de omvorming van bruinkoolwinning naar creatieve industrie ontstond weer internationale waardering voor Ferropolis IJzeren stad. Gräfenhainichen (te vergelijken met Biddinghuizen van Lowlands) is zelfs bekender dan ooit met de jaarlijkse MELT festivals op het Ferropolis terrein, met Indie-pop, elektronica, house, sfeer, het prachtige recreatiemeer en dansen op een unieke locatie. Het is opvallend dat elk jaar meer Nederlanders op dit festival opduiken.

Steeds vaker klinken geluiden van trots, al zijn samenwerking en lokale betrokkenheid nog niet vanzelfsprekend. De diepgewortelde DDR-genen – de ideologie, het harde werken voor de mijnindustrie – laten zich niet gemakkelijk uitwissen. De transformatie van het vernietigde landschap naar een landschap van meren, bossen en jachthavens laat zien hoe snel de natuur zich kan herstellen. Het is opnieuw een plaats waar geschiedenis wordt geschreven (Schröder, 2012; Scharf, 2012).

4.5.5 AGFA Museum in Bitterfeld-Wolfen

Wolfen-Bitterfeld is een industriegebied, twintig kilometer onder Dessau, dat tot voor kort de reputatie had van de 'smerigste stad van Europa'. De geschiedenis van Bitterfeld is de geschiedenis van een eindeloze reeks milieurampen. Een eeuw lang combineerde men hier bruinkoolwinning met chemische industrie: twee bedrijfstakken die elkaar goed konden gebruiken, maar die ook ieder op zijn eigen manier een zware aanslag pleegden op het milieu. Het inmiddels verlaten industrieterrein ligt in de voorstad Bitterfeld-Wolfen. Ruim honderd jaar geleden vestigde zich hier de Actien-Gesellschaft für Anilin-Fabrikation, kortweg AGFA. Binnen de kortste keren was AGFA de op een na grootste filmfabrikant van de wereld. Achter de oude poort staat nog steeds de originele fabriek, die rond 1909 door AGFA is gebouwd. In de DDR-tijd had het bedrijf goede sociale voorzieningen zoals bedrijfswoningen en een ziekenhuis. Na de Wende ging het drastisch mis en met de omschakeling van analoge naar digitale technologie verdween zeer recent de laatste filmproductie. De diensthuizen van de

AGFA medewerkers en veel andere gebouwen op het industrieterrein staan er spookachtig verlaten bij. Dankzij de inzet van Stichting Bauhaus Dessau is een van de oude AGFA-productiegebouwen nu een gemeentelijk industriemuseum (figuur 4.10).

Het AGFA museum is eigendom van Landkreis Anhalt-Bitterfeld, dat verantwoordelijk is voor het monumentale gebouw. Samen met de ambtenaren van monumentenzorg houdt de gemeente toezicht op het reilen en zeilen van het museum. Dat kost veel geld. Er zijn maatschappelijke, lokale, historische organisaties verbonden aan het museum en er is een lokale historische vereniging die de publicaties maakt. Daarnaast is er een kring van mensen die financieel bijdragen en geld inzamelen voor speciale gebeurtenissen. Dat is echter niet genoeg voor het groot onderhoud van het gebouw, of zelfs maar voor de schilderbeurt van één van de werkruimten.

Uwe Holz, directeur van het AGFA museum, is ervan overtuigd dat overheidsbijdragen onmisbaar zijn voor de instandhouding van erfgoed in een krimpgebied. Er moet een supervisor (toezichthouder) zijn. Mensen organiseren zich niet vanzelf over erfgoed. “Ik draag de zorg voor een historisch industrieel gebouw uit 1909, dat met zeer veel geld en inspanning is hersteld. Het is een goed voorbeeld voor andere gebouwen uit dezelfde periode in dit gebied, gebouwen, die met dezelfde architectuur gezegend zijn, maar

die dramatisch zijn vervallen. Het is heel moeilijk om de mensen met alle problemen hier ervan te overtuigen dat dit eeuwig zonde is. Krimp is duur” (Holz, 2012). “Het is onmogelijk om zo’n krimpproces tegen te gaan. Ik heb geleerd: ‘iets komt en iets gaat.’ Zo gaat het. We groeien, bloeien en verdwijnen. En wat zich heeft afgespeeld, blijft in ons geheugen. En misschien kunnen we daarvan leren, begrijpen en duiden wat er mis gaat in deze tijd. Dat is een van de functies van erfgoed. Het is alleen niet eenvoudig om dat in één zin weer te geven. Leg mij uit waarom de Nederlanders zo machtig waren in de 17e eeuw?” De Europese cultuur definieert zichzelf vanuit het verleden. Als we iets proberen te begrijpen, kijken we terug naar de verschillende periodes. “In dit museum verzamelen wij de feiten om de vragen van nu in de toekomst te kunnen beantwoorden. Wij verzamelen kennis. De kennis is hier”, aldus Holz.

Het verlies van mensen is verbonden met het verlies van erfgoed

“Dat beschouw ik als mijn taak. Ik ben de curator van twee musea en ik weet veel van de geschiedenis in deze regio. Hoe meer ik er van af weet, hoe meer ik me verbonden voel met deze omgeving. Onwetendheid maakt onzorgvuldig voor de omgeving. Ik kan met dit werk en inspanning voor erfgoed mensen bewust maken van hun omgeving en trachten de waarde ervan te laten inzien. De les die we hier leren is dat veranderingen steeds sneller gaan. We moeten onze mind

Figuur 4.10
Bitterfeld-Wolfen Industrie- en Filmmuseum
Bron: commons.wikimedia.org

opmaken als we iets willen bewaren uit het verleden. Is de geschiedenis belangrijk of niet? De waarde van de herinnering, de waarde van historische gebouwen stijgt uit boven de intrinsieke waarde. Intussen wordt het commerciële uitgangspunt steeds belangrijker. Ik vrees dat we veel mooi erfgoed gaan verliezen, omdat het te duur is. Ik wil niet zeggen dat er te weinig geld is. Er is genoeg geld ... maar te weinig geld voor erfgoed. We leven in een periode waarin erfgoed geen hoge prioriteit heeft.”

Mensen die overblijven in leeglopende dorpen voelen zich als individu verloren zonder hun gemeenschap. Mensen hebben een wezenlijke behoefte om zich te verbinden. De gedachte: ‘Je bestaat door de ander’ kan door erfgoed, juist in een hevig krimpend gebied, in praktijk worden gebracht.

“De karavaan van de industrie gaat steeds sneller en de afstand die wordt afgelegd is steeds groter. Maar in een globaliserende wereld maakt het niet uit of je werkt in Parijs of Den Haag. Van daaruit wordt erfgoed naar mijn idee steeds belangrijker. Het maakt wel uit waar je bent”, aldus Holz.

In de atheïstische DDR bestond totaal geen aandacht voor kerken, met uitzondering van erfgoed van grote toeristische of cultuurhistorische waarde. Een trend in dorpen in deze regio is tegenwoordig dat mensen, hoewel in meerderheid niet gelovig, steeds meer belangstelling krijgen voor de lokale kerk als populair, karakteristiek gebouw. Het is een verrassende ontwikkeling. Het gaat om bottom-up initiatieven, waarin tien tot vijftien procent van de kosten en/of advies kan worden verleend door de lokale overheid. De rest wordt bij elkaar gesprokkeld door de dorpsgemeenschap. Het gaat om een gemeenschappelijke plek en het gevoel: “dat is van ons!” (Holz, 2012). De parallel met de pubs in Cumbria (zie 2.2) – weliswaar verre van religieus, maar eveneens gedragen en gefinancierd door de lokale bevolking als ontmoetingsplek – is frappant. Ook dit is een mooi voorbeeld van de functie van erfgoed als ontmoetingsplaats en als voedingsbodem.

4.6 INTERVIEW: Philipp Oswalt

Philipp Oswalt, long-standing expert on urban shrinkage, gained worldwide recognition through the 'Shrinking Cities' project commissioned by the Kulturstiftung des Bundes (German Federal Cultural Foundation). Shrinking Cities (from 2002) is a research project into the consequences of shrinkage in urban areas in Europe, the US, and Asia; that is, the departure of economic activities and people from these areas. The project involved more than 200 researchers, artists and designers from 14 countries, and it has given rise to numerous exhibitions and a wide variety of international publications. Oswalt has been director of Stiftung Bauhaus Dessau since 2009. (Figuur.4.11: portret Philipp Oswalt)

JOOS VAN DEN DOOL, ANNEMARIE DE GRAAF

What led you to the Dessau Bauhaus?

In the first place I was attracted by the Bauhaus idea and its potential for our question today. And it's an inspiring work location. At first I was more interested in the contemporary themes, working on concepts for the city and on issues affecting the region. But I noticed that I had to engage much more in the heritage as such. But after four years I am getting now back to more contemporary questions.

Has the interdisciplinary approach on the problems of the contemporary city been a characteristic impulse of the Bauhaus?

The Bauhaus Foundation has always had a strong emphasis on urban development. The Institution was founded in 1976 as national project to give more cultural value to industrialized production of the GDR. Before, in Stalin's time, the Bauhaus was not very well received. That changed with Khrushchev. The Bauhaus heritage was also used by more progressive people for change inside the GDR regime. In the late 1980s the institution was developing solutions to the problem of inner-city decay, experimenting with prefab within the city and so on in a time where the GDR building production focused on suburban mass housing.

Then came the fall of the Berlin Wall in 1989. The city which had always been an industrial one

came into a crisis. Under the leadership of its erstwhile director Kühn, a vision and a concept connecting the idea of the Industrielle Gartenreich with the post-industrial landscape was developed. In its wake, new and landmark projects were implemented in the region.

His successor, Akbar, cut off the local connections and directed his energies towards global networks. Around 2001, he was asked by the government to do something about shrinkage. Ironically I was asked as an outsider to do a study for the Bauhaus on shrinkage. This was a starting point for the IBA and of the Shrinking Cities project. They took the same start but the IBA was very practical, and Shrinking Cities was more theoretical. In the very beginning of IBA I was involved but then I was kicked out like most other people and it was only loosely connected.

Did your 'spark' for shrink come through the Bauhaus?

Yes, the commission by Bauhaus for the study gave me the possibility to work on the subject. The issue started popping up in the newspapers at that time. The discourse was not yet being led by city planners and developers, but by stakeholders like large housing corporations and the like, who were voicing their serious concern about lack of demand, cost development, etc.

That was the first phase of public attention. They put pressure on the government to address the shrinkage.

Did the 'Shrinking Cities' project have any relation to Cultural Heritage?

No, the Shrinking Cities project did not have an emphasis on heritage. But it was clear that dealing with shrinkage was to think about what to do with existing building stock. Eg. 'freezing' buildings was one of the strategies we proposed, which could also very well be used for heritage.

It was quite different at the IBA, where it was precisely the use of long-standing listed buildings in inner cities that was being addressed. Especially World Heritage cities like Eisleben and Wittenberg, as the IBA focus was on strengthening the inner city.

The Bauhaus heritage played no important role in Dessau for the IBA. But, as I said, in other IBA cities heritage was being given explicit significance.

What do you think of Dessau's prospects as the Bauhaus location?

We may get into a complex discussion there, because the strength of Bauhaus is pretty disconnected from the shrinkage of the city. Only five percent of the Bauhaus visitors come from Dessau. A few more come from the region, but the large majority comes from elsewhere in Germany and almost 30% from abroad. But this has little to do with the shrinkage of the population in Dessau.

The visitors who come here to see the Bauhaus are expecting the Bauhaus being part of a city, of an urban condition. But their expectations aren't met, because there's hardly any city here at all. The reconstruction of the badly war-torn inner city was not very 'design-wise' and has not been really successful – both in the GDR times and in the building boom after 1990. If the city would be more pleasant, people would stay longer. Then there is the issue that if you go the Woerlitz to see Gartenreich you expect to be in the countryside. And if you go to the Bauhaus you expect to be in a city. There's a certain discrepancy there. In that sense it is not totally disconnected.

And the other way around: what does the Bauhaus mean for Dessau?

We have good relations with the city. The city made a 'Bauhaus City Masterplan', and there are even plans to change the city's name to 'Bauhausstadt Dessau'. But it's the elite who'd like to see that happen. There are many locations all over the city, about 300 buildings in total. Then there are locations which have no buildings but are significant for the Bauhaus and all this could be exploited touristically.

Does the Bauhaus make people proud of their location?

Yes, very much so. But the local context is not the only point of reference for us. We have also to address an international context. What Bauhaus does at the international level, does not benefit on a local level so much. In our higher education we train people from all over the world, but after finishing their training they leave. The connection with Dessau itself is limited.

We also do education projects with schoolchildren from Dessau and its environs. And we undertake many activities in order to reach a larger public in this area.

Can you tell about what heritage can do for the Dessau population?

We look for these connections, not only in the material sense, but also in the history of ideas. Something that has become an important subject at the moment for us is the idea of an energy avant garde. We have a high density of high tech companies producing technology for post-fossil energy production in the region. At the Bauhaus we implemented energy saving programs. Some years ago the national environmental agency - Umweltbundesamt (UBA) - moved its head offices to Dessau. We see a potential here, to connect current qualities to the heritage of Hugo Junkers and the Bauhaus.

You have to know the urban milieu: the 'citoyen' (Bürgerlichkeit or middle-class sensibility) was more or less raised by GDR. Especially in an industrial city like Dessau, the elite was formed by engineers, and the discourse of the last 50 years

has been dominated by their values. The transformation of this urban milieu goes very slowly, and very slowly there is developing a feeling for cultural values.

It took a very long time before residential groups in Dessau who were concerned with cultural heritage were getting a voice. Their heritage rescue actions arose 'bottom up' and were not initiated by the responsible politicians, very often even against them. These projects owe their existence to some extremely active people, who succeeded in saving a number of remarkable buildings in the city from demolition. They manage to get some resources over subsidies. Examples of this are the Brauerei (see photo) and the Schwabehaus.

Were these projects inspired by the Bauhaus?

Yes! It's nice to see the two most active actors here were former employees of the Bauhaus foundation. It just goes to show that those who work here, or worked here in the past, have a strong connection with cultural values. I don't know how far this can be generalised, but now that I think about it... it's spin-off at work. I can name lots of Bauhaus people who started a heritage project later. Ferropolis, for instance, is another initiative whose roots are in the Bauhaus foundation.

In the Netherlands, the challenge of shrinkage is largely ignored by local politicians; developers see no profits in shrinkage areas and prefer to invest in the Randstad. In your view, what actors do we need to go new ways? Engaged residents? Enlightened administrators? Or are new institutions needed?

The problem with the investors is that they need specific local knowledge. There are always investment possibilities. Even in Dessau, which is experiencing a dwindling population, there is nevertheless a shortage of high-quality housing. Besides large-scale demolition, which in my view is certainly needed, houses should also be built for which a demand exists. Local investors do so, and for good reasons; they know the market.

But these days government authorities are pretty bankrupt so it's difficult to invest. So you need to

work with a different logic. We made the comparison between a motor ship and a sailing boat. A sailing boat just moves with wind and has to be responsive to do so, but a motor ship needs fuel (equals money) before it can set off, but can be quite ignorant to surrounding conditions. That doesn't work because there is no such resource. So you have to connect a lot of local resources, you need cooperative action.

The IBA in Saxony Anhalt was set up to bring processes and people together. Joint projects between residents, associations, and the city are now more important than ever... You should not expect big solutions from the outside. You have to combine resources until you have enough power to do something. Much of the IBA was about that.

The results of the IBA exhibition in Dessau were presented in 2010. Could you say something about the current progress of these projects?

urban projects are rather different. Some of them are doing fine, but others never really took off. If you are experimental you have also to take the risk to fail.

In my opinion, the opportunities for quality and the international aspect of the Saxony Anhalt IBA were not fully exploited. The IBA was too much of a closed shop; there was a hesitation to bring people from outside in.

I would have opened it up much more and taken only 5 or 7 cities and not 19. But as it was connected with money to invest, the political choice was to involve as many cities as possible.

In the Netherlands, the regions that are confronted with shrink first are also rather introverted; they're reluctant share their problems.

I understand. An exhibition can be an excellent way to encourage dialogue. I saw this in action with the Shrinking City project. When a city sees that its problems are not so different from many other cities' problems, that they are all struggling with the same issues, this helps them to accept those problems more fully.

What is your personal vision of the relationship between heritage and shrinkage?

The question of what shrinkage means for cultural heritage and vice versa is not an easy one to answer. It's a complex relationship, with a variety of dimensions. We know that heritage has potential and quality, that it provides identity and cultural values. But the problem of having so much heritage, especially in this part of Germany is the lack of use, as well as the lack of money to deal with it.

The first issue is how to keep the heritage with lack of money. And then there is an esthetical issue: the acceptance of vacancy is often not there. Under the general public it is seen as negative when buildings are vacant. And of course, heritage is a tool to get people from outside in, to make a place interesting.

People from the outside might be not reached in high quantities, but they provide a fresh, new input and a different perspective. It's about the energy that comes with it. And this applies not just to people from outside, but also to those living in the immediate surroundings.

Another issue is that heritage maintenance knowledge is urgently needed in times of shrink.

There is no need to occupy a building completely. I also think it's important to remember that a building need not be re-purposed in its entirety. Partial re-purposing – summer season use, for instance – often works well, too. Making the building basically attractive, without trying to make everything 100% perfect in every way and open 24/7.

Like the famous example of the Wächterhäuser (Guarded houses) in Leipzig where they offer 1-2 people a whole empty city house (with often 15 apartments) to maintain it, without paying rent.

Or, for instance, the town of Quedlinburg, also in the IBA. In this medieval town under World Heritage they have to develop strategies how to get people engaged and take care of wooden frame houses, often with tiny rooms and with low ceilings. So they have starting tools to get people there. People come and they like it and they just start. Maybe they just use ground floor and leave the

first floor empty. A phased approach, a little stimulation, a little subsidy, can encourage people to take the first step. These are interesting strategies. <<

4.7 Conclusie

Begin vorige eeuw was de stad Dessau en omgeving een van de modernste geïndustrialiseerde gebieden in de wereld, met een groeiend aantal inwoners. Na de Wende volgde de de-industrialisatie en kwam er een grote migratiestroom opgang van Oost naar West-Duitsland en omliggende landen. Men vertrekt nog steeds, op zoek naar werk en welvaart. Daarbij zorgen ontgroening en vergrijzing voor een verdere structurele daling van de bevolkingsaantallen.

Sachsen-Anhalt is met haar krimpbeleid een pionier in Duitsland en loopt tevens voor op andere regio's in Europa, die pas de aankomende decennia de gevolgen van krimp zullen gaan ondervinden. In Sachsen-Anhalt is een reeks exemplarische IBA projecten ontwikkeld in de context van de demografische en economische transformaties die het gebied ondergaat. In de deelstaat heeft men, gedurende tien jaar, rijksprogramma's en -strategieën geïntroduceerd om krimp te lijf te gaan. Het extreemste voorbeeld is de stad Dessau waar tot 2015 een bevolkingshalvering naar 50.000 inwoners wordt verwacht. Gelijk aan een computergame worden de grijze pixels, de leegstaande socialistische wederopbouw (Plattenbau) weggepixeld en in groene pixels, openbare ruimte, teruggebracht. De stad wordt opgenomen door het groen: één met de natuur. *Less is the future.*

In Dessau richt men zich op grootschalige sloop in combinatie met ruimtelijke herontwikkelingsopgaven. Acceptatie van krimp is in deze stad onvermijdelijk. In deze stad wordt krimp geaccepteerd. Men maakt geen grote plannen. Men begint 'gewoon' met trial and error. De methodiek 'positiviteit pur sang' wordt door planners ingezet om geëngageerde bewoners en ondernemers actief bij de toekomst van de stad te betrekken. Participatie en engagement zijn

sleutelwoorden. Het vraagt om een compleet andere manier van denken waarmee het wezenlijk betrekken van de burgers het negatieve imago van een onelegante krimpaanpak verbetert. De veelbesproken 'DDR – genen', die collectief burgerschap nog diep hebben zitten, kunnen hierbij 'positief' van pas komen.

Er zijn meer redenen om positief te zijn. Toen na de val van de Muur de chemische industrie in deze omgeving onderuitging, zijn veel vergiftigde fabrieken afgebroken en is vervuilde grond gesaneerd. Met de DDR-industrie is de milieuvervuiling goeddeels verdwenen en na de ondergang van de socialistische staat kwam de verwaarlozing van de architectuurschatten tot staan. Dessau ligt nu in een schone oase vol opgeknapt paleizen en historische parken. Het Gartenreich Dessau-Wörlitz is op de Unesco-Werelderfgoedlijst geplaatst. In Dessau zijn de Meisterhäuser, de atelierwoningen die Gropius ontwierp voor de schilders en architecten die les gaven op het Bauhaus, van bouwvallen weer stralend witte villa's tussen de pijnbomen geworden.

Naast de Werelderfgoedstatus heeft erfgoed meer mogelijkheden om belangstelling te genereren, zoals de doeltreffende erfgoedstrategieën van de projecten van Ferropolis of Ampelhaus die helpen om de leefomgeving in de regio te verbeteren. Deze zijn voor iedereen; niet alleen voor de toerist, maar ook voor de lokale bevolking van Dessau en omgeving.

Cruciaal zijn de aanjagers van Stichting Bauhaus Dessau geweest, die in 1989 een visie voor de regio ontwikkelden. Uit weliswaar kostbare experimenten kwamen talloze erfgoedprojecten voort, die nog steeds de grondgedachte vormen voor het ontwerp van het 'Industrieel Tuinenrijk': een vloeiend samengaan van historisch (industriële) erfgoed naar een hedendaags regionaal cultureel model.

Belangrijk is de werking van spin off, ontstaan door de voorvechters van deze visie; creatieve deskundigen van uiteenlopend pluimage die openstaan voor experiment en samenwerking. Uit het brainstormen komen daden voort. Het

delen van één visie houdt bijeen. De waarde van cultuurhistorisch onderzoek is groot. Historische verdieping naar de oude structuren is belangrijk voor de uitvoering van de projecten.

Het is nog niet zo lang geleden dat krimp in Duitsland nog met veel scepsis benaderd werd. Dat stadium is men voorbij. In Oost-Duitsland zijn inmiddels veel programma's uitgevoerd om de bevolkingskrimp tegen te gaan of te begeleiden. Duidelijk blijkt dat erfgoed in Dessau en omgeving krimp niet kan voorkomen. Opvallend is vooral de wijze waarmee men hier krimp accepteert en wat men toevoegt aan het erfgoed voor hedendaags gebruik. Hoewel heel veel mensen wegtrekken, wordt erfgoed niet minder belangrijk. Integendeel, het erfgoed, dat is verweven met voorvechters, initiatieven en experiment, houdt het gebied levend en trekt groeiende aandacht: het erfgoed als uithangbord, bijvoorbeeld bij het MELT festival in Ferropolis. Bovendien blijkt uit de bevindingen van dit veldwerk dat erfgoed inspiratie biedt, als totempaal, ontmoetingsplek en voedingsbodemp in dit gebied.

GERT-JAN HOSPERS

Het Emsland ligt in het noordwesten van de Duitse deelstaat Niedersachsen aan de grens met Groningen en Drenthe (zie figuur 5.0). Het is zowel een sociaal-culturele regio (de inwoners voelen zich Emslanders) als een bestuurlijke regio (de Landkreis Emsland, een van de grootste Kreise van Duitsland).¹⁷ Vanwege de perifere ligging, moerassen en armoede stond het Emsland een eeuw geleden nog bekend als 'Armenhaus der Nation' (Heskamp & Eijink, 2009). De streek liep ver achter bij buurregio Drenthe: in 1950 was het aantal werklozen in het Emsland bijvoorbeeld twee tot drie keer zo hoog als in Drenthe (Molema, 2011). Sinds de jaren vijftig heeft de streek echter een indrukwekkende economische en demografische ontwikkeling doorgemaakt: de economie en bevolking zijn onafgebroken gegroeid.

Succesfactoren van groei

Aan de basis van die groei ligt het Emslandplan (1950), een grootschalig regionaal stimuleringsprogramma waarmee de Duitse regering, de deelstaat Niedersachsen en lokale overheden in totaal 2,1 miljard Duitse Mark (DM) in het Emsland hebben gepompt. De Emsland GmbH, het ontwikkelingsbedrijf dat het programma uitvoerde, cultiveerde veen- en moerasgebieden, legde infrastructuur aan en zorgde voor de uitleg van woongebieden en bedrijfsterreinen. Op sommige plekken verreesen zelfs hele nieuwe dorpen. Tussen 1950 en 1980 nam het aantal inwoners van het Emsland met 22 procent toe (Nurmann, 2012).

Het komt niet alleen door het Emslandplan dat de regio kon groeien. De Emslanders zelf hebben ook bijgedragen aan het succes. Blij dat ze bevrijd

Figuur 5.0
Kaart van Emsland.
Bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Menne Kosian.

Figuur 5.1
Kerncentrale Emsland nabij de plaats Lingen.
Bron: commons.wikimedia.org

¹⁷ Een Landkreis is een Duitse bestuurslaag op een niveau dat net boven de gemeente komt, een soort regionaal bestuur dus. De Landkreis behartigt bovenlokale taken voor de gemeenten die erbij aangesloten zijn, zoals afvalverwerking, toerisme en regionaal-economisch beleid.

waren van jarenlange armoede, grepen de inwoners de impulsen tot vernieuwing met beide handen aan – ook toen er vanaf de jaren zestig controversiële werkgevers naar de streek kwamen, zoals kernenergiecentrales en zware chemische industrie (zie *figuur 5.1*). Zo ontwikkelde Lingen zich tot vestigingsplaats voor bedrijven die andere Duitse regio's niet wilden hebben. Denk daarbij aan kern- en gascentrales, olie- en kunststofverwerkers en fabrieken die met lood en nucleair materiaal werken. De Emslanders wilden werk en namen de bekende risico's van deze bedrijvigheid voor lief.

5.1 Groei, maar vergrijzing en dorpsproblematiek

De Duitsers gebruiken intussen de term 'Emslandisierung' als een metafoor voor snelle en onafgebroken regionaal-economische groei (Mönch-Tedeger, 2012). Economisch gaat het inderdaad prima met het Emsland. Met 3,1 procent werkloosheid (de stand in juni 2012) heeft het Emsland zelfs het laagste werkloosheidspercentage van de deelstaat Niedersachsen (Landkreis Emsland, 2012). Een moderne landbouwsector, een gevarieerde industriële structuur met familiebedrijven en toerisme zijn de pijlers van de regionale economie. Ook het aantal inwoners van het Emsland blijft maar toenemen. Op dit moment telt de regio circa 313.500 inwoners. Van absolute krimp, met andere woorden bevolkingsdaling, is in het Emsland geen sprake. Volgens de bevolkingsprognoses blijft de regio vooralsnog groeien – pas na 2025 vlakkt die groei wat af (Landkreis Emsland, 2012a).

Vergrijzing

Uit het verhaal achter de cijfers blijkt echter dat er in het Emsland wel degelijk sprake is van relatieve krimp: de samenstelling van de bevolking verandert sterk. Steeds meer jongeren tussen de 18 en 25 verlaten het Emsland om in Oldenburg, Münster of een andere stad te studeren, een baan te zoeken en een gezin te stichten. De regio verliest zo niet alleen haar jongeren, maar ook de kinderen die ze krijgen. De nieuwkomers in het

Emsland zijn bovendien vaak op leeftijd, onder wie veel Nederlanders die vanwege lage huizenprijzen net over de grens in het Emsland gaan wonen. Als gevolg van de ontgroening, de toestroom van senioren en het feit dat mensen gemiddeld ouder worden, vergrijsst het Emsland sterk. Tot 2025 krimpt de groep inwoners onder de 45 jaar met 26 procent, terwijl het aandeel ouderen in de bevolking sterk stijgt. Tussen 2005 en 2025 neemt het aantal 80+ers zelfs met 85 procent toe, wat ver boven het gemiddelde van de rest van Duitsland ligt. De demografische uitdaging voor de streek ligt dan ook met name op het vlak van vergrijzing. Dat maakt het Emsland ondanks de bevolkingsgroei tot een interessant krimpgebied, zeker als we bedenken dat een dergelijke verandering in de bevolkingssamenstelling ook het voorland van Nederlandse krimpgebieden is.

Die vergrijzing heeft in het Emsland een extra dimensie, omdat de regio één van de meest dunbevolkte gebieden van Duitsland is. Qua oppervlakte is het Emsland bijna vier keer zo groot als de stad Hamburg, maar de bevolkingdichtheid bedraagt slechts 109 inwoners per km² (Nurmann, 2012). Een dominante centrumplaats ontbreekt. In plaats daarvan heeft de regio drie middelgrote steden met elk een bovenlokale verzorgingsfunctie: Papenburg (35.000 inwoners), Meppen (35.000 inwoners) en Lingen (51.000 inwoners). Deze steden liggen – net zoals de stadjes als Dörpen, Lathen en Haren – aan de Ems, de rivier waaraan de streek haar naam ontleent. Een groot aantal Emslanders woont echter in stadjes en dorpen in het binnenland, die vooral sinds de eeuwwisseling te maken hebben met krimp. Zonder auto begin je er niets: de afstanden zijn groot en het openbaar vervoer beperkt. Voor veel 'oude' ouderen, die beperkt mobiel zijn, is dat een probleem.

Eenzijdigheid en bestuurscultuur

Sommige dorpen in het Emsland hebben nog een duidelijk 'hart' met enkele basale voorzieningen. Veel nederzettingen ontwikkelen zich echter tot eenzijdige woondorpen. Vooral in de dorpen zonder centrum, zoals lintdorpen en Streusiedlungen (nederzettingen waarin de huizen wille-

Figuur 5.2
Kaart van het Emsland
Bron: commons.wikimedia.org

keurig, als het ware ‘verstrooid’, in het landschap liggen), vraagt de toenemende vergrijzing om nieuwe oplossingen. Waar kunnen de ouderen terecht voor boodschappen, zorg of een praatje? En in dorpen die nog wel een centrum hebben, is de laatste jaren vooral aan de rand bijgebouwd, zodat ook hier een ‘donut’-probleem (dorp zonder kern) dreigt. Voor de bestuurders in het Emsland is het niet eenvoudig om zich op deze nieuwe situatie in te stellen. Gewend aan jarenlange groei, is hun credo dat de krimp bestreden moet worden met nieuwbouw. Ook de bestuurscultuur helpt niet mee: het succes van wethouders in het Emsland wordt door collegabestuurders, de media en inwoners nog altijd gerelateerd aan het aantal kavels dat ze tijdens hun termijn uitgeven. ‘Een dergelijke cultuur is fnuikend voor een goede omgang met krimp.

5.2 Omgang met krimp in het Emsland

In het Emsland is het thema krimp in 2008 op de agenda gezet door de Landkreis Emsland. De Landkreis Emsland, gevestigd in ‘ambtenarenstad’ Meppen, is het regionale bestuur waarin de gemeenten van de regio allemaal vertegenwoordigd zijn. In een speciale zitting van het ‘regioparlement’ werd besloten “das Thema Demografie vor Ort zum Thema zu machen” (Pengemann, 2009). Demografie – in Duitsland een populair eufemisme voor krimp, vergrijzing en dorpsproblematiek – moet, met andere woorden, in de steden en dorpen zèlf gaan leven. De Landkreis Emsland fungeert daarbij als vraagbaak en aanjager van projecten die ter plekke inspelen op demografische veranderingen.

Om deze functie te kunnen vervullen, coördineert de Landkreis een werkgroep met contactpersonen uit de verschillende steden en dorpen van het Emsland. Daarnaast beheert de Landkreis vanuit Meppen enkele steunpunten die krimpgerelateerde taken hebben, zoals het Seniorenservicebüro (informatie voor ouderen over active ageing en levensloopbestendig wonen) en de Ehrenamtservice (opleiding en training van vrij-

willigers). Het doel van het krimpbeleid is de kwaliteit van leven in het Emsland in de toekomst te kunnen garanderen. Het startpunt daarbij is een uitspraak van Pericles: “Het is niet onze taak om de toekomst te voorspellen, maar we moeten er wel op voorbereid zijn”.

Vindingen voor ouderen

Het demografiebeleid in het Emsland blijft niet bij mooie woorden. In vier jaar tijd zijn er tal van concrete projecten opgezet rond zes deelthema’s: mobiliteit, dorpsontwikkeling, voorzieningen, seniorenwoningen, actieve ouderen en vrijwilligerswerk (Landkreis Emsland, 2012b). Zo is er een Mitfahrportal geïnitieerd, een platform waarmee *car sharing* (het delen van auto’s) in dorpen wordt gestimuleerd. Of neem het project ‘Wohnen und Pflege’ in de gemeente Vrees, waarbij een voormalige boerderij wordt omgebouwd tot een plek waar ouderen – met ondersteuning van vrijwilligers – in het dorp kunnen blijven wonen. Zo hoeven ze niet te verhuizen naar een verzorgingshuis elders.

Daarnaast zijn er overal in het Emsland Wohnberater en Seniorenbegleiter actief: vrijwilligers die ouderen adviseren over hoe ze langer thuis kunnen blijven wonen of die om de zoveel tijd een uitstapje met ze maken. Interessant is ook de Alterssimulationsanzug, die geïnteresseerden bij de Landkreis kunnen lenen. Het is een verzwaard pak, inclusief koptelefoon en bril, waarmee je in de huid kunt kruipen van een zeventig- of tachtigjarige. De ondernemersvereniging van Lingen heeft het pak bijvoorbeeld gebruikt om barrières voor ouderen tijdens het winkelen in de binnenstad in kaart te brengen.

5.3 Erfgoedstrategieën in het Emsland

Net zoals veel andere regio’s maakt het Emsland gebruik van het regionale en lokale erfgoed als toeristische trekker. Toerisme is van groot belang voor de streek, zeker voor de dorpen die met krimp te maken hebben. Met 1,9 miljoen overnachtingen per jaar (2011) heeft het Emsland zich

tot één van de meest populaire vakantiebestemmingen van Niedersachsen ontwikkeld (Bremer, 2012). Gezinnen en actieve toeristen komen in de regio volop aan hun trekken. Voor fietsers is het vlakke en duidelijk bewegwijzerde Emsland een ‘eldorado’ – ze kunnen kiezen uit zes langeafstandsroutes (bijvoorbeeld de populaire Emsland Route en de euregionale United Countries Tour), waarbij de bagage van hotel naar hotel wordt vervoerd. Verder heeft het Emsland 1100 kilometer aan ruiterspaden, met de interessante mogelijkheid van Bett-und-Box: een slaapplek voor ruiter en paard op de boerderij.

De Erlebnispfade die de Landkreis de laatste jaren heeft uitgezet, sluiten aan bij het erfgoed van het Emsland (Haverkamp, 2008). Deze ‘belevenspaden’ voeren de bezoeker of inwoner langs belangrijke natuurlijke of cultuurhistorische plekken in de regio. Zo is er een Moor-Energie-Erlebnispfad in het Bourtanger Moor, waar je van alles te weten kunt komen over de geschiedenis van de veenontginning en oliewinning in het Emsland. Op het Biber Erlebnispfad bij Haselünne staan bevers centraal, terwijl het Walderlebnispfad in Freren de focus ligt op bossen. Ook de 25 musea in het Emsland, waaronder het Moormuseum in Geeste en de Emslandmusea in Lingen en Sögel,

houden het regionale verleden levendig. Gemeenten, culturele instellingen en vrijwilligers maken daarnaast expliciet gebruik van het erfgoed om krimpproblemen aan te pakken. Bij wijze van voorbeeld behandelen we hieronder vijf van die regionale erfgoedstrategieën: Tatort Dorfmitte, Schloss Clemenswerth, de Meyer Werft, Töddenhaus Urschen en de Wisniewsky Stiftung.

5.3.1 Het project Tatort Dorfmitte

In het Emsland kampt menig dorp met leegstand en verwaarlozing in de dorpskern. Lokale bestuurders kiezen nu eenmaal vaak voor de gemakkelijkste weg: uitbreiding in plaats van inbreiding. Zeker bij een dalend inwoneraantal dreigen zulke dorpen hun ‘hart’ te verliezen. Om deze problematiek aan te pakken, heeft de Landkreis Emsland samen met de Kreisjugendring en Kreissenorenbeirat (adviesorganen van jongeren respectievelijk ouderen) enkele jaren geleden het project Tatort Dorfmitte (letterlijk: ‘Plaats Delict Dorpskern’) opgezet (Landkreis Emsland, 2012b). Het doel van het project is de kwaliteit van de dorpscentra te vergroten met behulp van jonge en oude vrijwilligers. Tijdens een goed bezochte workshop – er kwamen meer dan honderd deel-

Figuur 5.3
Het Bourtanger Moor is een natuurpark dat doorloopt in het aangrenzende Drenthe
Bron: commons.wikimedia.org

nemers – ontstonden er tal van originele ideeën, waarvan er tientallen in projecten zijn omgezet. In het kader van Tatort Dorfmitte hebben vrijwilligers centrale ontmoetingsplekken in hun dorp gerenoveerd, zoals een Mehrgenerationplatz in Versen, een Begegnungstätte (ontmoetingsruimte) in Osterbrock en een buurthuis in Emsbüren. Andere projecten zijn gericht op het nieuw leven inblazen van tradities uit het Emsland. De kinderen en ouderen uit het dorp trekken daarbij samen op. In sommige dorpskernen worden nu weer traditionele seizoensfeesten gevierd. Neem het Frühlingsfest in Brögbern of de Kartoffelernte in Lengerich, waar kinderen met hun ouders en grootouders een evenement rond de jaarlijkse aardappeloogst organiseren. De Landkreis Emsland ondersteunt dergelijke initiatieven en zet ze in het zonnetje. Vanaf 2010 wordt er elk jaar een Generationenpreis Tatort Dorfmitte uitgereikt voor het project dat via het web de meeste stemmen krijgt. Tatort Dorfmitte wordt niet alleen in het Emsland zelf, maar ook daarbuiten als een *good practice* beschouwd. Zo heeft de Bertelsmann Stiftung het in 2011 op haar projectenwebsite ‘Demografie Konkret Online’ geplaatst.

5.3.2 Het museum van Schloss Clemenswerth

Het plaatsje Sögel in de Hümmling – een bosrijk deel van het Emsland – heeft een toeristische trekpleister van formaat: Schloss Clemenswerth, dat tussen 1737 en 1746 gebouwd werd door de beroemde architect Schlaun. De keurvorst en Keulse bisschop Clemens August von Bayern liet

het slot bouwen als onderkomen voor zijn jachttrijes in de Hümmling (Haverkamp, 2008). Het slot valt op door de acht paviljoens die stervorming rond het hoofdgebouw liggen. Tegenwoordig is in Schloss Clemenswerth het Emslandmuseum gevestigd, met onder meer een porselein- en keramiekverzameling. Vanuit het perspectief van krimp is het museum van Schloss Clemenswerth vooral interessant vanwege de manier waarop het inspeelt op de vergrijzing in het Emsland (Fok, 2010).

Sinds 2010 vinden er in het jachtsslot speciale ‘Kunst & Kaffee’-bijeenkomsten voor senioren uit de regio plaats. Ook zijn er rondleidingen in het Plattdeutsch, het dialect dat veel ouderen in het Emsland nog spreken. Verder heeft het museum extra zitplaatsen en barrièrevrije routes voor ouderen gemaakt. In samenwerking met scholen in de buurt organiseert het museum daarnaast allerlei activiteiten voor de lokale jeugd, variërend van Taschenlampführungen (zaklamprondleidingen) in de avond tot projecten waarin kinderen kleding uit de baroktijd kunnen aantrekken. Het museum wil daarmee bijdragen aan de *sense of place* (lokale bewustzijn) van de kinderen en hoopt dat ze later nog eens als bezoeker terugkomen. De maatregelen gericht op oude en jonge generatie uit de regio werpen hun vruchten af: het aantal bezoekers uit Sögel en omgeving is de laatste jaren enorm gestegen (Fok, 2010). De aanpak van Schloss Clemenswerth is een inspirerend voorbeeld van hoe de erfgoedsector ook zelf een bijdrage kan leveren aan de omgang met krimp.

Figuur 5.4
Rond het hoofdgebouw van Schloss Clemenswerth liggen acht paviljoens
Bron: commons.wikimedia.org

5.3.3 De Meyer Werft in Papenburg

Aan de grens met Ostfriesland ligt Papenburg, de noordelijkste stad van het Emsland. De stad wordt ook wel 'het Venetië van het Noorden' genoemd, omdat door de binnenstad verschillende kanalen lopen, met een lengte van in totaal veertig kilometer. In 1630 is Papenburg als eerste veenkolonie van Duitsland gesticht. Uit het Emsland, Ostfriesland en Groningen werden arbeiders naar de plaats gelokt om turf te steken. Toen de turf afgegraven was, begonnen de kolonisten met het maken van schepen (Heskamp & Eiyink, 2009). In het midden van de negentiende eeuw had Papenburg 24 werven.

Slechts één van die werven heeft het overleefd: de Meyer Werft, sinds 1795 in handen van de familie Meyer. De laatste dertig jaar heeft de Meyer Werft zich toegelegd op het bouwen van steeds grotere en luxueuzere schepen voor de cruisevaart. In die nichemarkt staat de firma in de wereldtop. De werf is niet alleen een grote werkgever in het Emsland, maar ook een toeristenmagneet. 'Industrietoeristen' kunnen in een bezoekerscentrum zien hoe een cruiseschip

wordt gebouwd. Zeker als er een schip klaar is en door de Ems naar de Noordzee wordt geloofst, vergapen duizenden bezoekers zich aan 'de drijvende stad', zoals directeur Meyer 'zijn' cruiseschepen typeert. Met 300.000 bezoekers per jaar is de Meyer Werft het uithangbord van het Emsland (Bremer, 2012).

De Meyer Werft is zich bewust van de grote betekenis die ze voor de regio heeft (Terlouw, 2012). Illustratief daarvoor is de keuze van het bedrijf om in Papenburg te blijven, ook al is de Ems nauwelijks berekend op de steeds grotere cruiseschepen die de werf verlaten. De werf werkt veel met regionale toeleveranciers en renoveert onderdelen van de fabriek om zo oudere werknemers in dienst te kunnen houden – door de krimp zijn ervaren vakmensen steeds moeilijker te vinden. Naast schepenstad is Papenburg bloemenstad: in de gemeente zijn pakweg zeventig tuinderijen gevestigd. In 2014 vindt de Landesgartenschau er plaats; een soort Duitse Floriade. Bij het evenement speelt de Meyer Werft als extra attractie een belangrijke rol. Papenburg hoopt op de komst van een half miljoen bezoekers.

Figuur 5.5

Het 'Forum Alte Werft', een voormalige fabriek van de Meyer Werft, doet nu dienst als evenementenlocatie voor de stad Papenburg.

Bron: commons.wikimedia.org

5.3.4 Het Töddenhaus Urschen in Beesten

In de zeventiende eeuw trokken marskramers met hun waar door Westfalen, het Emsland en Noord-Nederland. Tödden werden ze genoemd (Haverkamp, 2008). In het dorp Beesten stonden de handelaars ook wel bekend als *Hollandgänger*, omdat ze vooral in ons land zaken deden. Aan de rand van Beesten staat een huis waar verschillende families hebben gewoond die actief waren in de 'Töddenhandel'. In 2007 verwierf het gemeentebestuur van Beesten met steun van de *Emsländischen Sparkassenstiftung* – een fonds van de Sparkasse Emsland, een bank met hart voor de regio¹⁸ – het Töddenhaus Urschen (genoemd naar de familie Urschen-Möller-Smit die het ooit bezat).

De gemeente beschouwt het pand van oudsher als symbool voor het verleden van Beesten als 'Töddendorf' (Eiyink, 2012). Het was haar grote wens het pand tot Heimathaus met vergader-, archief- en expositiefunctie om te bouwen. Daarvoor was echter een fikse renovatie nodig. Het is de gemeente en de Heimatverein Beesten gelukt om verschillende geldbronnen aan te boren: naast geld van de gemeente zelf kreeg het project EU-middelen van de LEADER-Region Südliches Emsland (LEADER is een Europees programma voor plattelandontwikkeling) en subsidies van de deelstaat Niedersachsen, de Landkreis Emsland en de Deutsche Stiftung Denkmalschutz, de Duitse stichting voor monumentenzorg).

In 2012 is het pand gerenoveerd onder leiding van een architect en met hulp van vrijwilligers van de Heimatverein. Uit dendrochronologisch onderzoek bleek dat de balken in het pand uit 1512 stamden – dus precies 500 jaar oud! Ook leverde de renovatie nieuwe inzichten op over Beesten als Töddendorf, de geschiedenis van het huis en haar bewoners alsmede de materialen waarmee het is gebouwd. Een groot deel van de oorspronkelijke bouw kon behouden blijven. De restauratie van het Töddenhaus Urschen is nu klaar. Het pand heeft de functie die de gemeente voor ogen stond: op de begane grond kunnen vergaderingen en lokale evenementen gehouden worden, terwijl de Heimatverein boven archief-

en tentoonstellingsruimte heeft. Een geslaagd erfgoedproject dat voor Beesten niet alleen een totempaal is, maar ook een ontmoetingsplek.

5.3.5 De Johann-Alexander-Wisniewsky Stiftung

Meestal denken we bij de financiering van erfgoed meteen aan de overheid en de markt. Maar er is meer, namelijk het particulier initiatief: stichtingen en fondsen die op basis van persoonlijke betrokkenheid een bijdrage leveren aan het algemeen nut. We vinden deze filantropie vaak op lokaal en regionaal niveau, omdat veel gevers een gevoel bij hun Heimat hebben (Verstegen, 2007). Zo ook in het Emsland, waar de Johann-Alexander-Wisniewsky-Stiftung sinds 1995 bestaat (Bröring, 2012). Johann Alexander Wisniewsky (1929-2012) was een bekende en rijke ondernemer in het Emsland. Als *Heimatvertriebene* kwam hij in 1946 naar het Emsland, waar hij en zijn familie volgens hem 'een warm welkom vonden'. Met zijn stichting wilde Wisniewsky de bevolking van het Emsland bedanken en iets terugdoen voor de regio. Daarom riep hij een fonds met zijn naam in het leven.

De Johann-Alexander-Wisniewsky-Stiftung is een fonds van 1,5 miljoen Euro, dat gericht is op het stimuleren van muziek- en cultuuronderwijs, onderzoek naar de recente geschiedenis van het Emsland en – interessant vanuit het perspectief van vergrijzing – de opbouw en ondersteuning van hospices in de streek. Uit het fonds is een groot aantal projecten gefinancierd die bijdragen aan de identiteit en ontwikkeling van het Emsland. Daarbij valt te denken aan boekpublicaties, de aankoop van schilderijen voor Schloss Clemenswerth en het instellen van een regionale literatuur- en mediaprijs. Verder krijgen hospices en culturele onderwijsinstellingen uit de hele regio geld uit het fonds. Johann Alexander Wisniewsky vond het van belang dat jongeren in het Emsland kunnen studeren, zodat de streek ze kan vasthouden. Daarom financierde hij als eerste ondernemer ook een Stiftungsprofessur (lectoraat) aan de Fachhochschule Lingen. Indirect draagt het fonds zo bij aan activiteiten die het Emsland helpen in de strijd tegen krimp.

¹⁸ Voor meer info, zie www.sparkassenstiftungen.de

5.4 Conclusie

Op het eerste gezicht doet de keuze voor het Emsland als inspiratiebron voor krimpgebieden wat vreemd aan. Sinds de jaren vijftig is de regio in het noordwesten van Duitsland immers alleen maar gegroeid. Ook de komende jaren zal er van absolute krimp nog geen sprake zijn. Bij nader inzien is het Emsland wel degelijk een interessante case: de bevolking als geheel daalt weliswaar niet, maar is wel sterk aan het vergrijzen. Door de lage bevolkingsdichtheid en ruimtelijke structuur worden de dorpsgemeenschappen in het Emsland bovendien extra hard getroffen. Kunnen ouderen nog wel in hun dorp wonen? Is het mogelijk om met het erfgoed nieuwe inwoners aan te trekken? Kan de komst van toeristen het centrum van het dorp weer tot leven wekken? Dit soort vragen stelt de Landkreis Emsland zich al sinds 2008. In plaats van te blijven steken in analyses is de Landkreis aan de slag gegaan om “das Thema Demografie vor Ort zum Thema zu machen”. Ook steeds meer bedrijven, instellingen en particulieren in het Emsland leggen de relatie tussen krimp en erfgoed.

Het Emsland zet het beschikbare erfgoed in de eerste plaats in als uithangbord voor toeristen. De Erlebnispfade door de natuur, de Meyer Werft en Schloss Clemenswerth zijn daarvan mooie voorbeelden. Zeker zo belangrijk vindt men echter de functie van erfgoed als totempaal en ontmoetingsplek. Het project Tatort Dorfmitte, het Töddenhaus Urschen en de activiteiten van Schloss Clemenswerth voor kinderen en senioren uit de regio zijn illustratief. Niet alleen de lokale overheid, maar ook de bevolking is zich ervan bewust dat een gedeeld verleden inwoners op de been en bij elkaar kan brengen. De grote respons van lokale vrijwilligers op het project Tatort Dorfmitte geeft aan dat het Emsland nog veel burgerkracht heeft. Ten slotte laat het voorbeeld van de Wisniewsky Stiftung zien dat de liefde van sommige individuen voor het regionale erfgoed zo ver gaat dat ze er middelen voor over hebben. Anders gezegd: filantropie kan een aanvullende financieringsbron zijn voor krimpregio's die werk willen maken van hun erfgoed.

6 Limousin, Frankrijk

MÉLANIE PÉRO

Limousin is een landelijk gebied in centraal Frankrijk (zie figuur 6.0) dat met iets meer dan 750.000 inwoners als een van de meest lege van het land bekend staat. In de twintigste eeuw verloor de regio bijna een derde van haar bevolking door klassieke leegloop van het platteland. Toch bleek het migratiesaldo eind jaren tachtig licht positief te zijn. Daarom besloot de Région om deze trend bewust te gaan versterken om de bevolkingsdaling te compenseren en om te keren. Met het innovatieve politique d'accueil ('welkomstbeleid') is dit gelukt, zodat de regio tegenwoordig een gemiddeld jaarlijks groeicijfer van 0,4 procent kent en als inspiratie geldt voor andere Franse en Europese krimpgebieden. Zo heeft de Région Limousin een leidende rol gespeeld in het Europese programma RURAL INNOVA (2004-2008) dat als doel had de achteruitgang in landelijke gebieden te bestrijden. Ook leidt ze het vervolgnetwork Rur@ct dat het uitwisselen van best practices op het gebied van landelijk beleid bevordert.

Dit welkomstbeleid speelt in op verschillende vraagstukken, zoals immigratie, economie en de leefomgeving, maar is er ook aandacht voor het erfgoed? Naast de traditionele kerken, kastelen, huizen en boerderijen, beschikt Limousin vooral over 'klein erfgoed', zoals wegkruisen, kapelletjes, molentjes, en over industrieel erfgoed (bijvoorbeeld porselein fabrieken in Limoges of tapijtwerk in Aubusson). Hoe wordt het erfgoed in het kader van grootschalige krimp beschermd en hoe draagt het eventueel bij aan het welkomstbeleid?

6.1 Demografie en welkomstbeleid

Limousin: demografie en ruimtelijke ordening 1901-1987

Limousin is een ruraal gebied waar de economie lange tijd werd gedomineerd door landbouw, met name rundveeteelt, aangevuld met industriële activiteiten zoals de fabricage van porselein. Zoals veel rurale Franse gebieden, heeft de regio vanaf het begin van de twintigste eeuw haar platteland zien leeglopen. Vooral verstedelijking en de modernisering van de landbouw, maar ook de wereldoorlogen en hun vele doden, hebben tot het vertrek of verlies van de jonge beroepsbevolking geleid en vervolgens tot vergrijzing en uiteindelijk verlies van bevolking. Dit klassieke verhaal werd in Limousin versterkt door het bergachtige landschap en het moeilijke klimaat van de Massif Central, dat het gebied vanuit het oosten slecht toegankelijk maakt. Zo rijst het Plateau de Millevaches tot 1.000 meter hoogte en

Figuur 6.0
Kaart van Limousin, Frankrijk.
Bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Menne Kosian.

kent het tegenwoordig een bevolkingsdichtheid van maar 12 inwoners/km², wat lager is dan in de Pyreneeën. Deze extreme leegte contrasteert met het westen van de regio, waar Haute-Vienne een bevolkingsdichtheid van 68 inwoners/km² kent. Frédéric Richard, geograaf bij de Université de Limoges en leider van de samenwerking met de Région in het kader van het welkomstbeleid, legt dit als volgt uit: "De bevolking is vanaf de [vorige] eeuwwisseling gaan krimpen. De rurale gebieden werden als eerste getroffen en naarmate de bevolking daalde, groeide de disbalans tussen het westen (Limoges en omgeving), dat langzamer ontvolkte, en de rest van de regio. Op een zeker moment ging Limoges zelfs weer groeien, omdat ze van de leegloop van het platteland profiteerde, terwijl de rest bleef krimpen."

De ruimtelijke sporen van de bevolkingsdaling zijn nog steeds goed te zien in Limousin. Regelmatig verschijnen ruïnes van oude boerderijen

langs de weg en de regio is gekenmerkt door hoge leegstandscijfers: negen procent van de huizen staat leeg en daarnaast is dertien procent als tweede woning onregelmatig in gebruik. In Creuse beslaat deze laatste categorie zelfs een kwart van de huizen, terwijl de regio niet eens tot de meest toeristische gebieden van Frankrijk behoort. Het zijn vooral de dorpscentra die aan leegstand lijden, omdat de rijtjeshuizen zonder aangrenzende tuin niet meer geliefd zijn. Fransen willen tegenwoordig een vrijstaand huis met eigen tuin. Daarom wordt er in Limousin ondanks de grote leegstand toch veel gebouwd, met weinig aandacht voor duurzaamheid of voor architectonische kwaliteit. De burgemeesters, die de vergunningen verlenen, willen inwoners vasthouden of aantrekken, waardoor ze niet erg zuinig met de beschikbare ruimte omgaan. Daarbij profiteren eigenaren financieel van het transformeren van agrarisch land tot bouwterrein. Richard: “De demografische krimp wordt door politici niet geaccepteerd. Nooit zal een burgemeester krimpbeleid uitvoeren. Het succes van een burgemeester wordt bepaald door bevolkingsgroei, meer dan door de kwaliteit van de leefomgeving.”

De ontwikkeling van het welkomstbeleid 1987-1999

Een demografische voorspelling uit 1987 liet voor 2007 zien dat de natuurlijke bevolkingskrimp zou voortzetten, maar dat Limousin al sinds de jaren zestig een positief migratiesaldo kende. “Deze constatering bracht de Région tot haar welkomstbeleid. Dat had tot doel om de bevolkingsdaling te stoppen, niet zo zeer door er direct tegen te gaan vechten maar door het versterken van deze aanwezige trend. Zonder deze situatie was er misschien voor ander beleid gekozen”, aldus Olivier Brousseau, van Région Limousin. Men werd bewust(er) van de bevolkingskrimp en besloot te trachten het tij te keren. Dit past volgens Frédéric Richard bij de jaren tachtig, het Franse tijdperk van de grands travaux, grote werken zoals de Pyramide du Louvre of de Bibliothèque Nationale in Parijs, en van het geloof in de maakbare maatschappij.

De eerste maatregelen werden gericht op het ontsluiten van de regio, via de aanleg van infra-

structuur (snelwegen, treinsporen, hoge snelheid internet) en op het aantrekken van (buitenlandse) landbouwers. Naar aanleiding hiervan werd er een innovatief welkomstbeleid ontwikkeld, wat in 1999 tot het oprichten van een eigen afdeling van de afdeling Ruimtelijke Ordening van de Région leidde, de Service Accueil.

Het welkomstbeleid (sinds 1999)

Het welkomstbeleid heeft drie sporen. Ten eerste worden nieuwe inwoners aangetrokken en in de eerste periode begeleid. Er wordt over de aantrekkelijkheid van de regio gecommuniceerd en de mogelijke nieuwe inwoners worden gesteund met het ontwikkelen van zowel hun professionele als hun persoonlijke onderneming ter bevordering van een duurzame vestiging. Hiertoe worden er middelen aangeboden zoals workshops, coaching, makelaardij, Franse les en/of subsidies.

Ten tweede worden lokale welkomstfaciliteiten bevorderd. Daarom financiert de Région een Pôle Local d’Accueil (PLA, een lokaal ontvangstbureau), daar waar de lokale wil aanwezig is. “Als een gebied zich hiervoor vanzelf niet mobiliseert, heeft zo’n een project geen kans tot slagen”, aldus Brousseau. Deze ontvangstbureaus hebben een tweeledige functie: het bevorderen van samenwerking tussen de lokale betrokken partijen in het welkomstbeleid (zoals de gemeente, het Franse UWV of makelaars) en het ontvangen en begeleiden van de (mogelijke) nieuwe inwoners. Hiervoor vergaren ze gedetailleerde kennis over het gebied, met name over de arbeids- en huizenmarkt, en communiceren hierover met zowel migranten als de eigen bevolking. Ook worden workshops en coaching aangeboden.

Ten derde is de Région Limousin een samenwerkingsverband met de universiteit van Limoges aangegaan om de migratietrends van de regio te onderzoeken en vervolgens het beleid aan te passen (zie 6.2). Beide partijen geven echter toe dat de vertaalslag van onderzoek naar beleid nog problematisch is.

Evaluatie van het welkomstbeleid

Het welkomstbeleid boekt zeker succes. In 2006 gold Limousin als de zesde meest aantrekkelijke

Frans regio, terwijl de streek in 1999 nog negende stond (INSEE). Tussen 1999 en 2006 hebben zich jaarlijks 13.000 mensen in Limousin gevestigd, waarvan de helft tussen 20 en 45 jaar oud en een derde uit Ile-de-France (Parijs) (Compain, 2009). In de jaren negentig en in het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw zijn ook veel Engelsen naar Limousin gekomen, eerst vooral landbouwers maar later, nadat er goedkope vluchten tussen Engeland en Limoges kwamen, ook gepensioneerden. Waar het welkomstbeleid zich in het begin vooral op ondernemers richtte, met de gedachte dat ze werkgelegenheid zouden creëren, “begreep de Région langzamerhand dat gepensioneerden voor de lokale economie net zo veel economische waarde hadden als een winkelier of ambachtsman”, legt Richard uit. “Uit het vestigen van nieuwe inwoners vloeit werkgelegenheid en voorzieningen voort. De redenering werd omgekeerd. Dit heeft betekenis voor het erfgoed, want erfgoed – gebouwd, cultureel of natuurlijk – kan de regio aantrekkelijker maken voor vestiging, met als gevolg het behoud of de ontwikkeling van economische activiteiten. Van Engelsen, bijvoorbeeld, weten we dat het erfgoed en het feit dat authentieke huizen zeer schappelijk geprijsd zijn, een essentiële rol in hun vestigingskeuze speelt.”

Het succes moet echter genuanceerd worden. Uit de census van 2010 blijkt dat Limousin in tien jaar met 30.000 inwoners is gegroeid. Met alleen het positieve migratiesaldo zou de regio jaarlijks met gemiddeld 0,7 procent kunnen groeien, maar dat wordt door een blijvend negatieve natuurlijke bevolkingsontwikkeling tot 0,4 procent beperkt. De groei is bovendien niet gelijkmatig over de regio verdeeld en concentreert zich in stedelijke gebieden en langs de vervoersassen, nabij werkgelegenheid. Op Limoges na groeien de steden niet, door de concurrentie van hun randgemeenten die met ruimere en goedkopere huizen aantrekkelijker zijn. Daarbij blijven het zuiden van Creuse en het oosten van Corrèze krimpen, zij het minder dan voorheen, Creuse als geheel krimpt met 0,1 procent per jaar.

Logements passerelles

Een van de middelen die de Région ontwikkelt in

het kader van het welkomstbeleid zijn de *logements passerelles* of ‘brugwoningen’.¹⁹ Deze dienen ter ondersteuning van nieuwkomers die een zaak willen oprichten of overnemen. Het bleek voor hen lastig om tegelijkertijd naar een woning te zoeken en hun project te leiden. Daarom worden ze van een tijdelijke woning en professionele ondersteuning voorzien. Tevens helpen de brugwoningen met het ontdekken van het gebied, het opbouwen van een netwerk, het onderzoeken van de markt en/of werkgelegenheid en het toetsen van de wensen en initiatieven van de nieuwkomers aan een specifiek gebied. De Région had volgens Brousseau ook een ander doel: “De logements passerelles waren ook aanleiding tot de renovatie en hergebruik van belangwekkende historische huizen. Men deed dat bewust”. Er wordt dus van het erfgoed als voedingsbodem gebruik gemaakt.

Voorlopig wordt er in drie gemeenten met brugwoningen geëxperimenteerd, waarvan twee projecten nog in ontwikkeling zijn. Hierbij werken verschillende partijen samen: de eigenaar/beheerder van de woningen, een organisatie die het professionele project begeleidt, en de Région die alles coördineert en financiële ondersteuning biedt (zie tabel 6.1). De brugwoningen worden aangeboden aan mensen van buiten Limousin met een ver gevorderd initiatief dat ter plekke moet worden (door)ontwikkeld. Dit wordt in gesprekken beoordeeld. Wanneer een brugwoning wordt toegekend, wordt er een contract ondertekend. De huurder verplicht zich tot een huurperiode van minimaal 6 en maximaal 24 maanden en tot het ontwikkelen van zijn project. In ruil daarvoor blijft de huur laag²⁰ zodat de huurder zijn oorspronkelijke woning tijdelijk kan aanhouden en wordt er professionele begeleiding geboden. De bedoeling is tot een succesvolle vestiging te komen, of tenminste om mislukkingen te voorkomen.

Er is nog geen uitgebreide evaluatie van de logements passerelles beschikbaar. Waar drie brugwoningen aanwezig zijn, verbleven het afgelopen anderhalf jaar zes gezinnen in een brugwoning: twee hebben zich in Limousin gevestigd, een is weer vertrokken en drie wonen er nog steeds (zie figuur 6.1 en 6.2). De woningen zelf zijn gerenoo-

¹⁹ De Région heeft zich laten inspireren door de ervaring van vereniging De Fil en Réseaux. Deze heeft het concept van de brugwoningen ontwikkeld, maar maakt gebruik van tweede woningen of gîtes, welke duurder (toeristisch tarief) en minder beschikbaar dan ‘vaste’ brugwoningen zijn.

²⁰ Om de markt niet te verstoren bevindt de huur zich net iets onder de marktprijs. De huur kan eventueel omhoog gaan naarmate het project zich ontwikkelt.

veerd en daarmee gered van leegstand en verval. De brug-woningen zijn niet alleen gunstig voor de nieuwkomers en de regio als geheel, maar ook voor de gastdorpen: "Verschillende gezinnen hebben elkaar opgevolgd in de brugwoningen van Meyrignac-l'Église. Dit heeft concrete en zichtbare gevolgen gehad, bijvoorbeeld dat de schoolbus weer stopt in het dorp", aldus Brousseau. Hoewel de bewoners steeds wisselen, kan het dorp van ongeveer vijftig inwoners doorgaans op tenminste één extra gezin rekenen, wat al snel tot tien procent van de bevolking oploopt.

6.2 Nieuwkomers en erfgoed op het Plateau de Millevaches

In 2006 zijn de Région Limousin en het geografie instituut van de Universiteit van Limoges een meerjarig samenwerkingsverband aangegaan in het kader van het regionale welkomstbeleid. Het doel van de samenwerking is de demografie en de migratietrends van de regio te onderzoeken, om daarmee het beleid aan te kunnen scherpen. Op termijn zou men een Observatoire de l'Accueil et des Territoires (onderzoeksinstituut) willen oprichten.

Na een kwantitatief onderzoek naar de nieuwkomers die zich tussen in de jaren negentig in

Limousin hebben gevestigd, werd in 2011 een kwalitatief onderzoek naar de relatie tussen de nieuwkomers en de natuurlijke omgeving op het Plateau de Millevaches²² gepubliceerd. In dit kader kwam ook erfgoed vanzelfsprekend aan bod. Een aantal geïnterviewden heeft zelf naar erfgoed verwezen: als onderdeel van hun relatie met hun omgeving, als onderdeel van het landschap en als woning. Hieronder vatten we het onderzoek samen, met de nadruk op de rol van erfgoed.

Het Plateau de Millevaches

Het Plateau de Millevaches is een bergachtig en bosachtig gebied met iets minder dan 40.000 inwoners en een dichtheid van twaalf inwoners/km². De dichtheid is nog lager, namelijk vijf inwoners/km², als de drie grootste steden buiten beschouwing worden gelaten. Op sommige locaties moet je vijftig kilometer rijden om te kunnen tanken, wat de leefsituatie illustreert. Desondanks blijkt Millevaches uit de migratiecijfers een aantrekkelijk gebied te zijn. Het merendeel van de bevolking woont er uit vrije keuze, op zoek naar rust en natuur, een alternatieve levensstijl (het Plateau staat landelijk bekend als een centrum van antiglobaliseringsbewegingen) of soms ook een goedkoper leven. Het landschap, gevarieerd en om zijn natuurwaarden erkend als Parc Naturel Régional (PNR, zie 6.3) is een groot pluspunt van het gebied.

Figuur 6.1 en 6.2
Logements passerelles in Meyrignac-l'Église. Naast de woningen is ook een schuur als kantoorruimte herbestemd als werk- en vergaderruimte.
Bron: Région Limousin.

²¹ De brugwoning van Faux-la-Montagne vormt een uitzondering; het wordt nieuw gebouwd als onderdeel van een breder project, de bouw van een innovatieve duurzame wijk waar veel hout als bouw materiaal wordt gebruikt.

²² Richard, F. & Dellier, J. (2011). Environnements, migrations et recompositions sociales des campagnes Limousines: l'exemple du PNR de Millevaches. Limoges: Geolab UMR CNRS 6042 Université de Limoges & Région Limousin.

Logements passerelles	Meyrignac-l'Église	Chambonchard	Faux-la-Montagne
Eigenaar	Vereniging Résider pour entreprendre	Conseil Général de la Creuse	SCIC (Société Coopérative d'Intérêt Collectif) de l'Arban
Professionele begeleider	PLA du Pays de Tulle	PLA du Pays de Combrailles-en-Marche	Vereniging De Fil en Réseaux
Nieuwbouw/ erfgoed	Gerenuveerd huis (ouder dan 250 jaar)	Gerenuveerd huis (misschien 200 jaar oud)	Nieuwbouw ²¹
Status	Renovatie 2010-2012	Nog in verbouwing	Nog in ontwikkeling

Tabel 6.1
Overzicht van de betrokken partijen bij de drie logements passerelles in Limousin.

Bevolking PNR Millevaches	1982	1990	1999	2006
	44.745	41.574	38.910	38.679

Tabel 6.2

Bevolking van het gebied van het PNR de Millevaches, 1982-2006 (INSEE).

	1982-1990	1990-1999	1999-2006
Nieuwkomers	10682	8922	8585
Vertrokken bevolking	9882	8829	6059
Migratiesaldo	1,9	0,2	6,5
Geboorten	2802	2748	2090
Sterfte	6773	6939	4847
Natuurlijke bevolkingsontwikkeling	-9,6	-10,8	-7,1
Demografisch saldo	-7,1	-6,4	-0,6

Tabel 6.3

Demografische ontwikkeling van het gebied van het PNR de Millevaches, 1982-2006 (INSEE).

Tabellen 6.2 en 6.3 laten zien dat de bevolking van het PNR de Millevaches de afgelopen decennia voortdurend is gedaald als gevolg van een hoge natuurlijke bevolkingskrimp (hogere sterfte- dan geboortecijfers) die door het positieve migratiesaldo niet volledig wordt gecompenseerd. Terwijl de bevolking van Limousin tussen 1990 en 1999 met 1,67 procent is gedaald en vervolgens tot 2006 met 2,83 procent is gestegen (INSEE), is de bevolking van het PNR in dezelfde periodes respectievelijk met 6,41 procent en 0,59 procent gedaald.

De nieuwkomers en hun keuze voor Limousin en Millevaches

Om de vestigingsmotieven te bepalen en verklaren, hebben de onderzoekers 82 nieuwkomers geïnterviewd en gecategoriseerd als 'néo-Limousins' (nieuwe inwoners van buiten de regio) en de 'revenants' (geëmigreerde Limousins die naar hun geboorteregio terugtrekken). De hoofdreden waarom mensen zich op het platteland hebben gevestigd, is de leefomgeving, inclusief natuur, rust en ruimte (75 procent). De specifieke keuze voor Limousin en Millevaches is merendeels bewust gemaakt. De helft van de neo-Limousins nam het besluit na eerder kennis met de regio te hebben gemaakt, door vakantie of toeval, en familiebanden vormden de motivatie voor bijna 85 procent van de revenants. Het erfgoed is in de gebiedskeuze van indirecte invloed, als traditiefactor en als factor in de leefomgeving en het toerisme.

De nieuwkomers en hun huis

Bij de woningkeuze speelt het erfgoed een directe rol. De nieuwkomers weten meestal precies waar ze naar op zoek zijn; een vrijstaand huis (43 procent), een huis in een gehucht (23 procent) of dorpscentrum (22 procent). Een lage bevolkingsdichtheid en ruimte als gevolg van krimp lijken een voordeel te zijn. Voor de neo-Limousins zijn de belangrijkste keuzefactoren het omringende landschap, en een huis met karakter (beide 16 procent). Voor de revenants is de aanwezigheid van een familiehuis de hoofdreden (42 procent), gevolgd door een huis met karakter, goedkoop vastgoed en gelegenheid (16 procent elk).

Om beter te begrijpen wat de woonwensen van de nieuwkomers zijn, hebben de onderzoekers de volgende acht foto's van oude en nieuwe huizen, gelegen in verschillende landschappen, gebruikt tijdens de interviews (zie figuur 6.3). De voorkeur van de nieuwkomers was ondubbelzinnig: drie foto's kregen 93 procent van de stemmen. Het huis op foto C2 is het enige nieuwbouwhuis dat werd gekozen (26 procent), vanwege het hout, de zonnepanelen en de ruime, wilde en schone tuin.

De twee andere huizen, C6 (27 procent) en C5 (41 procent), zijn vanwege hun erfgoed, architectonische en inheemse kwaliteiten gekozen. Het verschil tussen beide huizen is de omgeving: C6 roept intimiteit op, terwijl C5 in een open en ruim landschap ligt, met uitzicht op reliëf en bos. Door de grote overeenkomst in woonwensen, is er een relatieve krapte op de woningmarkt. Het

Figuur 6.3

Foto's van voorbeeldhuizen ten behoeve van de interviews.

Bron: Frédéric Richard en Julien Dellier, 2010.

onderzoek wijst echter uit dat tachtig procent van de nieuwkomers een oud huis heeft aangekocht, waarvan driekwart gebouwd is voor 1939. Ook komt naar voren dat de dorpshuizen, die tegenwoordig minder gewild zijn, de voorkeur van de revenants hebben, waarschijnlijk omdat het familiehuizen betreft of omdat ze op zoek naar het dorpsleven van hun jeugd zijn.

De woningen die door nieuwkomers worden gekocht, zijn vaak verouderd en hebben lang leeggestaan. Daarom is verbouwing veelal nodig om ze bewoonbaar te maken, wat de nieuwe eigenaren meestal doen met aandacht voor het erfgoed en voor duurzaamheid. Deze verbouwingen brengen verandering aan het landschap. In plaats van gesloten luiken worden de huizen weer gebruikt, wat door zowel de burens als de

bezoekers zeer wordt gewaardeerd. Daarnaast worden de huizen van buiten opgeknapt en de tuinen onderhouden. Het gebruik van woningen door nieuwkomers draagt zodoende bij aan het behoud en onderhoud van het erfgoed, maar ook aan de leefbaarheid van de omgeving en aan de lokale economie, omdat de meeste nieuwkomers er bewust voor kiezen om lokale bedrijven in te huren.

De nieuwkomers en erfgoed

De aandacht van nieuwkomers voor het erfgoed blijkt ook uit hun activiteiten en visie. In het algemeen zijn de nieuwkomers zeer actief in het gemeentelijke bestuur of in lokale verenigingen. 12 procent van de nieuwkomers is lid van een erfgoedvereniging, de revenants meer dan de neo-Limousins, die op hun beurt veel meer in milieu

en duurzaamheid zijn geïnteresseerd. In Royère-en-Vassivière, bijvoorbeeld, hebben nieuwkomers bijgedragen aan het redden en renoveren van het kasteel, maar ook op andere plekken zorgen ze voor het (kleine) erfgoed.

Op de vraag waarop het ruimtelijk ordeningsbeleid volgens hen gebaseerd zou moeten worden, zetten de nieuwkomers het behoud van het landschap op de eerste plaats (44 procent), gevolgd door demografie en economie (29 procent) en kort daarna erfgoedrestauratie (26 procent).

Gentrification en 'greentrification'

Het PNR de Millevaches kent nog geen groot-schalige gentrification, maar het fenomeen is, geconcentreerd op sommige plaatsen, aanwezig. De onderzoekers spreken ook graag van 'greentrification' omdat veel nieuwkomers vanwege de natuur, landschap en erfgoed naar Limousin zijn verhuisd. Volgens statistieken over bijvoorbeeld opleiding, werk, inkomen en sociale activiteiten blijken de nieuwkomers een elite te vormen ten opzichte van de lokale bevolking, hoewel ze uit de wil om te integreren dit zelf negeren.²³

Er worden vier typen nieuwkomers geïdentificeerd. De 'senioren', met een relatief hoog pensioen dat op een goed betaalde baan in de stad is gebaseerd. Ze zijn vooral door de natuur en het landschap, maar ook door de lage bevolkingsdichtheid aangetrokken. De tweede groep, de 'beroepsbevolking', is zeer gevarieerd en werkt veelal buiten het gebied van het PNR. De ondernemers starten vaak een (sociaal) project vanuit de karakteristieken van het gebied, zoals het Atelier de Royères-en-Vassivière dat als bar, restaurant, winkel, internetcafé, kunstenaarsverblijf en zo meer geldt. De 'alter-gentrifiers' zijn een wat jongere groep mensen met anti-globaliseringsidealen.

De laatste groep, de 'tijdelijke gentrifiers', hebben hun tweede woning in het gebied. Volgens de onderzoekers zijn ze meestal met toeristen te vergelijken: beide groepen zien het PNR doorgaans als een gebied waar de tijd heeft stilgestaan en wat ontvolkt is, en ook hun eisen wat betreft diensten en winkels zijn vergelijkbaar. Wat hen onderscheidt, is dat ze zichzelf als authen-

tieke inwoners zien, ondanks het feit dat ze maar tijdelijk in Millevaches verblijven. Sommigen vinden dat ze meer spreekrecht hebben dan de vaste nieuwe inwoners, vooral als het conservatieve esthetische en erfgoed eisen voor het dorp betreft. De tijdelijke inwoners dragen ook actief bij aan het behoud van erfgoed: de kerken van Faux-la-Montagne of Royère-en-Vassivière zijn bijvoorbeeld grotendeels door deze 'deeltijd migranten' gefinancierd.

In de meeste dorpen in het PNR de Millevaches is een derde van de huizen als tweede woning in gebruik, soms loopt het aandeel zelfs op tot de helft of driekwart. Door het hoge aandeel 'tweede woningen', kan de lokale bevolking moeilijker aan goede woningen komen. Vaak willen de eigenaren hun tweede woning niet voor de (lage) marktprijs verkopen en is de vraagprijs (veelal na een renovatie) zo hoog dat alleen kopers van buiten het gebied ze kunnen kopen. Dit maakt de tijdelijke inwoners tot gentrifiers, hoewel ze ook aan de lokale economie bijdragen.

Krimp en erfgoed in het Parc Naturel Régional de Millevaches

Het erfgoed blijkt dus een rol te spelen bij het aantrekken van nieuwe inwoners op het Plateau de Millevaches. Daarbij laat het onderzoek zien dat de keuze voor Limousin vooral aan goede vakantieherinneringen te danken is. Daarom hebben de onderzoekers voorgesteld om de communicatie rondom het welkomstbeleid van de Région meer op toeristen te richten en zodoende het erfgoed als uithangbord te gebruiken. Een ander voorstel is om, ter bestrijding van de leegstand, de aandacht van de nieuwkomers op de huizen in de dorpscentra te trachten te vestigen door op de vele voordelen te wijzen: ze zijn beschikbaar, betaalbaar, dichtbij voorzieningen en winkels, vergemakkelijken sociale interactie en zijn makkelijker te verwarmen. Het onderzoek heeft inderdaad laten zien dat nieuwkomers hun oorspronkelijke woonwensen vaak aan de mogelijkheden aanpassen. Erfgoed kan hierbij vooral de rol van ontmoetingsplek en totempaal spelen.

De aantrekkelijkheid van het erfgoed heeft echter twee kanten. Aan de ene kant zorgt het voor eni-

²³ Frédéric Richard legt uit dat nieuwkomers in sommige gemeenten het merendeel van de bevolking vormen. Tussen twee bevolkingsmetingen in (vroeger om de acht à negen jaar, tegenwoordig om de vijf jaar) kan een derde van de bevolking door nieuwkomers zijn vervangen. Mogelijk wordt de bevolking van een gemeente in drie tot vier metingen in haar geheel vervangen. Over het algemeen worden de nieuwkomers verwelkomd door de autochtone bevolking.

ge bevolkingsgroei, minder leegstand, erfgoedzorg en meer levendigheid. Aan de andere kant loopt het krimpgebied het gevaar om een soort museum te worden, juist omdat nieuwe inwoners de neiging hebben om hetgeen waarvoor ze hebben gekozen te behouden.

Hoewel erfgoed enkel bij de logements passerelles een actieve rol is toebedeeld in het welkomstbeleid, wordt de ondersteunende functie van erfgoed door iedereen benadrukt, bijvoorbeeld door Cécile Aussand van de regionale Ontvangstdienst: “We weten dat de nieuwe inwoners door de leefomgeving, het mooie landschap en het erfgoed van Limousin worden aangetrokken. Waar er geen direct ‘krimp-erfgoedbeleid’ bestaat, is het wel duidelijk dat het erfgoed een indirecte rol speelt”. Daarom probeert de Région ervoor te zorgen dat de verschillende diensten consequent beleid voeren om de aantrekkelijkheid van Limousin te versterken. In die geest ondersteunt ze ook de regionale natuurparken Périgord-Limousin en Millevaches en Limousin.

6.3 De Parcs Naturels Régionaux

Doelen, oprichting en organisatie

Het planologisch instrument van het Parc Naturel Régional (PNR - Regionaal Natuurpark) heeft als doel om vanuit het natuurlijk en cultureel erfgoed een zwak ruraal gebied met een sterke eigen identiteit, duurzaam te ontwikkelen. Lokale partijen zoals de gemeenten, het Département, de Région, maar ook diverse verenigingen stellen een tienjarig ontwikkelingsplan (Charte) op een aantal afgesproken thema's op en de Franse Staat verleent het PNR-label. Het PNR wordt door dezelfde partijen in een samenwerkingsverband aangestuurd, met een vast team van gemiddeld dertig medewerkers. Het heeft geen reglementaire macht, maar de gemeenten die lid zijn van het PNR moeten wel hun bestemmingsplannen aan de afspraken aanpassen. Het gaat niet om een strikte en beperkende bescherming van het erfgoed, maar om benutten van het erfgoed voor gebiedsontwikkeling.

De gemeenten die deel uitmaken van een PNR betalen een contributie van €1,80 per inwoner en mogen daarvoor gebruik maken van een aantal diensten. Het budget wordt voornamelijk door de overheid bijeengebracht²⁴, die daarmee de krimpende gebieden steunt op basis van hun natuurlijk en cultureel erfgoed en een goed ontwikkelingsplan. Daarbij wordt ernaar gestreefd om een PNR in zijn bredere omgeving in te bedden, door samenwerking met de villes portes ('poort-steden') aan de randen, waar veel inwoners van het PNR werken. Verder zijn de Parcs Naturels Régionaux in een federatie verenigd om hun gezamenlijke belangen te verdedigen en best practices uit te wisselen.

Het erfgoedbeleid van het PNR de Millevaches en Limousin

Het ontwikkelingsplan van het PNR de Millevaches en Limousin (Rapport de Charte, 2003) beschrijft drie thema's:

1. Millevaches, een voorbeeldgebied: voorbeeld van erfgoedbeheer en duurzame ontwikkeling.
2. Millevaches, een leefbaar gebied: de leefomgeving verbeteren en welkomstbeleid uitvoeren.
3. Millevaches, het gebied bevorderen en ontdekken: de aantrekkelijkheid van het gebied verhogen.

In dit kader worden onder meer natuurtoerisme (zie 6.4) en het beheer van erfgoed bevorderd. De volgende acties zijn voor de bescherming en valorisatie van het gebouwd erfgoed ingezet:

1) 2005-2010: OPAH

Opération d'Amélioration de l'Habitat, een samenwerkingsverband van alle organisaties die bij woningen betrokken zijn om de huizen in het PNR te verbeteren. Het PNR heeft in dit kader subsidies voor de renovatie van karakteristieke huizen met traditionele technieken verleend (zie hieronder voor meer informatie).

2) Sinds 2006: samenwerkingsverband met de Fondation du Patrimoine

Het PNR en het erfgoedfonds Fondation du Patrimoine verlenen samen subsidies aan privé-eigenaren die gebouwd erfgoed renoveren.

²⁴ Gemiddeld wordt een PNR als volgt gefinancierd: dertig procent door de Région, dertig procent door lokale overheden (Départements, gemeenten), twaalf procent door de Staat, dertien procent door Europa en vijftien procent uit eigen inkomsten.

3) 2009-2015: het LEADER programma

LEADER is een Europees programma ter bevordering van de economische ontwikkeling van rurale gebieden. Via een regeling binnen dit programma (323E) zijn subsidies beschikbaar voor de renovatie van het erfgoed, inclusief bijbehorend onderzoek en publicaties. Een LEADER subsidie mag alleen in aanvulling op een andere, reeds toegevoegde subsidie worden verleend, zoals bijvoorbeeld subsidie vanuit de monumentzorg. Hiermee ondersteunt het PNR de renovatie van boerderijen en bijgebouwen, van het watergerelateerd erfgoed (fontein, bruggen, molens, enz.) en van monumentale kruisen.

4) Juni 2012-december 2013: Opération de restauration et de valorisation du patrimoine bâti remarquable (renovatie en valorisatie van karakteristiek gebouwd erfgoed)

Naar aanleiding van het succes van de OPAH, heeft de Région een nieuw programma opgesteld om de renovatie van erfgoed te bevorderen. Het PNR van Millevaches heeft budget om subsidies te verlenen voor woningen die voor 1945 zijn gebouwd, die met traditionele technieken en door lokale ambachtslieden worden gerenoveerd, en die vanuit het publiek domein zichtbaar zijn.

5) Charte de Qualité du Patrimoine Bâti (Richtlijnen voor de Kwaliteit van Gebouwd Erfgoed)

Dit document bevat een presentatie van de traditionele bouwtechnieken van het gebied met advies voor restauratie. De doelen zijn:

- het voorkomen van verlies van de traditionele bouwtechnieken;
- het informeren van de eigenaren van gebouwen die worden gerenoveerd;
- op termijn de samenwerking tussen het PNR en de ambachtsmensen die deze technieken beheersen institutionaliseren door middel van een label.

6) Cahiers du Patrimoine Bâti

In deze gratis publicaties van acht bladzijden wordt telkens een thema met betrekking tot het gebouwd erfgoed van het gebied gepresenteerd en worden de subsidiemogelijkheden die het PNR biedt belicht. Het is ter informatie en leerdoeleinden voor het brede publiek bedoeld.

OPAH

Een van de acties voor het erfgoed was de Opération d'Amélioration de l'Habitat (OPAH - Actie ter Verbetering van Woningen). In 2003 werd de zorgelijke onderhoudstoestand van het woningaanbod op het PNR geconstateerd: gebrek aan privé huurwoningen, verspreide onbewoonbaarheid, grootschalige leegstand en sociale belemmeringen voor privé renovatie. Daarom hebben alle publieke partijen die bij woningen betrokken zijn²⁵ in 2005 een convenant ondertekend om samen aan de verbetering van de woningen van het PNR de Millevaches te werken. Het welkomstbeleid is ook aanleiding tot deze actie geweest. De expliciete doelen van de OPAH waren nieuwe woningen, waaronder lege woningen, op de koop- en huurmarkt brengen, de onbewoonbare woningen herstellen, de leegstand in de dorpscentra aanpakken en hoge renovatiekwaliteit eisen "om de identiteit en de aantrekkelijkheid van het gebied te versterken en de woningen aan de vraag vanuit het gebied, vanuit de omliggende werkgebieden en van de nieuwkomers aan te passen." (2010, interne evaluatie van de OPAH door het PNR de Millevaches) Elke partij heeft subsidie verleend op zijn aandachtsgebied; erfgoed, sociale zaken of duurzaamheid. Het PNR, met de steun van de departementale erfgoeddiensten (SDAP en CAUE), heeft ervoor gekozen om de renovatie van karakteristieke huizen met traditionele technieken te subsidiëren (zie figuur 6.4). In totaal zijn er in vijf jaar meer dan 2.400 aanvragen verwerkt waarvan aan 888 een subsidie is verleend: 183 huurwoningen en 705 koopwoningen zijn gerenoveerd, waarvan er respectievelijk 115 en 62 voordien leeg stonden. Het PNR heeft een bedrag van € 366.972 aan erfgoedsubsidies aan 101 projecten besteed (2005-2008). In de evaluatie is men positief over het hergebruik van meer dan 170 lege woningen, wat vooral aan de renovatie van vervallen gebouwen te danken is. Ook wordt de positieve rol van de OPAH voor het welkomstbeleid benadrukt, met de verhuur van meer dan 27 procent van de gerenoveerde huurwoningen aan nieuwe inwoners van buiten Limousin. Daarbij heeft de OPAH de bouwsector indirect gesteund: 91 procent van de werkzaamheden is door regionale bedrijven uitgevoerd, waarvan 41

²⁵ Deze partijen zijn: PNR de Millevaches en Limousin, de Staat, Agence Nationale de l'Habitat (ANAH oftewel het Nationaal Woningbureau), Conseil Régional du Limousin, Conseil Général de la Corrèze, Conseil Général de la Creuse en Agence de l'Environnement et de Maîtrise de l'Énergie (ADEME oftewel het Bureau voor Milieu en Duurzaamheid).

procent door bedrijven uit het gebied zelf, waardoor er naar schatting 120 banen zijn behouden.

6.4 Retrouvance® Millevaches

Retrouvance® is een merk van het Office National des Forêts (ONF - het Franse Staatsbosbeheer) voor luxe georganiseerde wandelreizen in onbekende natuurgebieden. Gedurende een week ontdekt een groep van 10 wandelaars onder begeleiding van een gids de natuur en cultuur van het gebied. De bagage wordt vervoerd, de maaltijden worden verzorgd en overnachtingen vinden in eigen gîtes plaats. Het ontwikkelen van een Retrouvance® wandelreis heeft ook tot doel om lege boshuizen van het ONF en geïsoleerde gebouwen van rurale gemeenten tot gîtes her te bestemmen, een onbekend gebied onder de aandacht te brengen en de lokale economie te

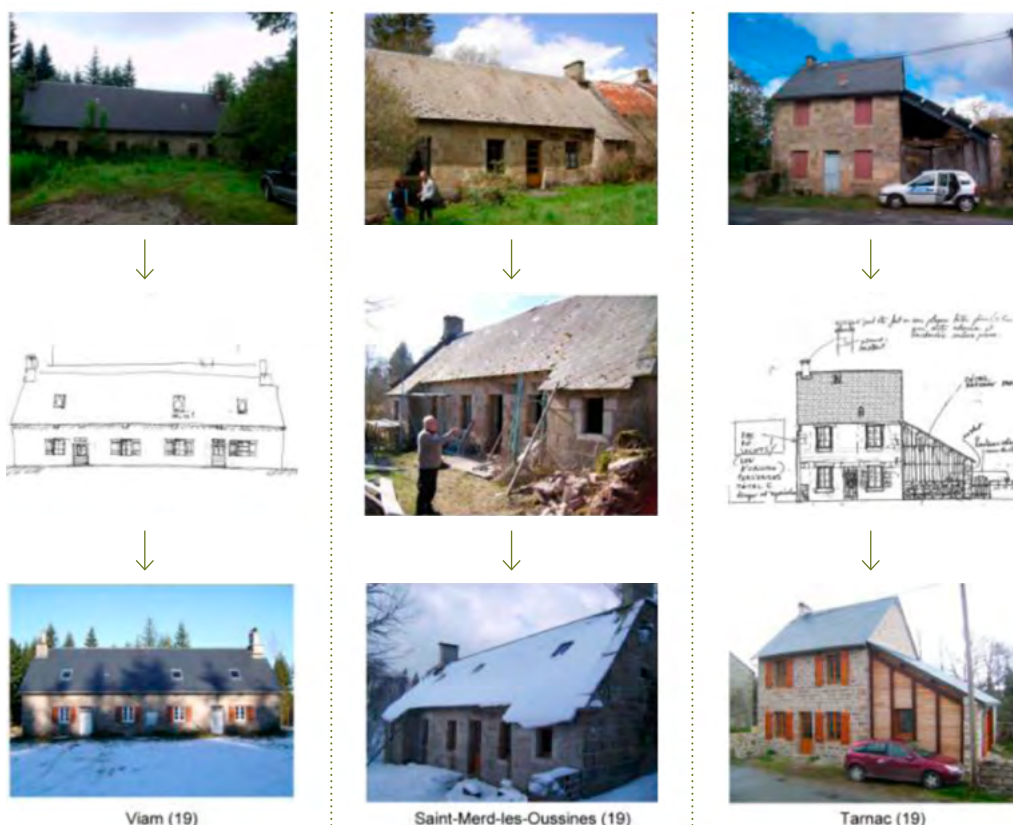
bevorderen, met aandacht voor milieu en duurzaamheid.²⁶

Omdat deze doelen precies bij de filosofie van het Parc Naturel Régional de Millevaches en Limousin (gebiedsontwikkeling vanuit het natuurlijk en cultureel erfgoed) aansluiten, hebben het PNR en het ONF vanaf 2007 samen aan het project Retrouvance® Millevaches gewerkt.

Oprichting en financiering van het project

Een projectbureau en lokale natuurgidsen hebben van het PNR de opdracht gekregen om de mooiste en meest interessante route op het Plateau de Millevaches uit te zetten. Er is daarom geen rekening gehouden met reeds bestaande wandelroutes, noch met het feit dat de route soms over privé-terrein liep. Achteraf zijn convenanten met de eigenaren getekend en paden aangelegd.

²⁶ Bron: www.onf.fr/retrouvance (januari 2013).

Figuur 6.4
Voorbeelden van renovatieprojecten in het kader van de erfgoedsubsidies van de OPAH. Bron: Parc Naturel Régional de Millevaches en Limousin, 2010.

Tegelijkertijd hebben het PNR, het ONF en lokale overheden samengewerkt aan de selectie van gebouwen langs de route die konden worden herbestemd als logies. Het ONF eist dat deze *gîtes* zich in of direct aan de rand van een bos bevinden en vrij in een rustige en mooie natuurlijke omgeving staan. Ook moet het gebied een interessante geschiedenis en een eigen culturele identiteit hebben.

De lokale overheden toonden direct belangstelling voor het project, omdat er op Millevaches een gebrek aan vakantiewoningen voor middelgrote groepen (tien à vijftien mensen) was. Daarbij bood het een goedkope herbestemming voor lege gebouwen die ze in bezit hadden: ze hebben bijgedragen aan de financiering van de herbestemming, maar het ONF betaalt een vaste huurprijs zodat ze hun investeringen op termijn terug zullen verdienen.

Het project heeft ruim €1,5 miljoen gekost en is mede door het Europese Feeder fonds, de Staat, de Région en de Départements gefinancierd. De financiering van de Staat via de Pôles d'Excellence Rurales (PER) regeling, categorie "Erfgoed & Toerisme" is essentieel geweest (€600.000). In 2005 heeft de Franse Staat budget vrijgemaakt om PER onder verschillende categorieën financieel te steunen. Het betreft innovatieve projecten die voor werkgelegenheid en duurzame ontwikkeling in een ruraal gebied zorgen.²⁷

Organisatie en gevolgen van Retrouvance® Millevaches

Tot nu toe zijn 5 gebouwen tot *gîtes* herbestemd voor Retrouvance® Millevaches: in Bonnefond (Larfeuill), Millevaches, Neuvialle, Gioux (Le Bonneix) en Croze (Les Grands Bois). De werkzaamheden zijn vooral door lokale bedrijven uitgevoerd. Afgezien dan van de IKEA-meubels: het ONF heeft een overeenkomst met het Zweedse bedrijf getekend voor alle Retrouvance® *gîtes*, omdat lokale meubelmakers onbetaalbaar zouden zijn.

Een wandelaar betaalt €570 voor een all-in week. Uiteindelijk komt veertig procent hiervan het ONF ten goede, terwijl de overige zestig procent

naar de lokale economie gaat, bijvoorbeeld naar gidsen, onderhoud- en schoonmaakbedrijf en catering. Elke avond wordt er bijvoorbeeld een apéritif met streekproducten geserveerd.

Een aantal vaste weken per jaar worden de *gîtes* gereserveerd voor eigen gebruik door Retrouvance®. Een wandelreis kan via het ONF, maar ook via het Office du Tourisme of via reisbureaus²⁸ worden geboekt. De rest van het jaar zijn ze als gewone vakantiehuizen te huur. Er zijn in 2012 – het eerste jaar van effectief gebruik – zes wandelreizen georganiseerd met in totaal 57 deelnemers en gemiddeld is elk vakantiehuis buiten Retrouvance® 65 dagen verhuurd. Pas over een of twee jaar verwacht het ONF dat de reizen en huizen optimaal bezet zijn.

Retrouvance® en erfgoed

Er is een directe relatie tussen het project en het erfgoed door de bewuste herbestemming van lege gebouwen. Daarbij wordt er tijdens de wandelingen aandacht besteed aan het lokale erfgoed. "Retrouvance® Millevaches is een bijzondere wandelreis omdat er geen bergtoppen zijn. Er zijn wel mooie uitzichten, bijvoorbeeld op de vulkanen van Auvergne. Dit gebrek aan spektakel moet gecompenseerd worden door de eigen kwaliteiten van het gebied. Dat zijn haar natuurlijke erfgoed van vennen en heidevelden, maar ook het cultureel erfgoed dat vooral bestaat uit kleine elementen en streekeigen bebouwing. Daarom besteden de gidsen veel aandacht aan stenen, graniet, rurale geschiedenis en bouwtechnieken", aldus Gilles Despeyroux, die verantwoordelijk is voor het project bij het PNR de Millevaches.

De wandelroute loopt langs interessant erfgoed, zoals het verlaten dorp Clédât. Dit dorp, waarvan de laatste bewoner in de jaren 1960 overleden of vertrokken is, wordt tegenwoordig door een vereniging beschermd. Soms komt de leider van de vereniging de geschiedenis van het dorp aan de Retrouvance® groepen vertellen. Er wordt ook een bijzonder molen op een dijk bezocht, dat speciaal voor de groep in werking wordt gezet. Zo wordt er meer erfgoed tegengekomen en eindigt de wandeling op de laatste dag op tijd zodat

²⁷ Bron: poles-excellence-rurale.datar.gouv.fr/ (januari 2013).

²⁸ In Nederland biedt SNP Natuureisen Retrouvance® reizen aan.

de toeristen het dorp Felletin kunnen bezoeken. In het kader van het project is er ook wat erfgoed langs de route in samenwerking met een school (“chantier-école”) gerenoveerd, zoals het aanvoerkanaal naar het Canarde molen (zie figuur 6.5 en 6.6).

De Retrouvance® Millevaches wandelroute heeft een positieve invloed op het gebied. Volgens Despeyroux is het de enige degelijke wandelroute van Limousin, naast die van Santiago de Compostella. Daarbij loopt hij door minder ontwikkelde gebieden van het Plateau de Millevaches, waarin de toeristische activiteit zich bij het meer van Vassivière concentreert. Dankzij het merk Retrouvance® wordt de nationale bekendheid van het gebied vergroot: niet alleen zijn het PNR en het ONF bij beurzen voor natuursport aanwezig en zorgt de catalogus voor landelijke reclame, de klanten van Retrouvance® blijken ook trouw aan het merk te zijn en meerdere tochten te lopen.

Het erfgoed is een voedingsbodem voor het project, met de mooie gîtes en het vele dat er te ontdekken valt. Het erfgoed profiteert zelf ook, dankzij herbesteding en aandacht. Daarbij wordt de lokale economie bevorderd “wat, zij het nog in beperkte mate, aan het vasthouden van de bevolking bijdraagt”, zoals Despeyroux het

verwoordt. Hij hoopt dat de kwaliteit van het project ertoe leidt dat toeristen hun bezoek aan Millevaches nog eens herhalen en, wie weet, dat enkelen zich er zelfs gaan vestigen. Uit onderzoek blijkt inderdaad dat de meeste nieuwe inwoners van Limousin zich hebben gevestigd na een goede vakantie-ervaring.

6.5 Erfgoedbeheer in krimpend Limousin

6.5.1 De gevestigde erfgoedorganisaties

Waar het welkomstbeleid innovierend is geweest, blijft het erfgoedbeleid ondanks een paar vernieuwende projecten, zoals de OPAH of Retrouvance®, wat “klassieker”. Het zijn vooral de standaard erfgoeddiensten²⁹ die voor het erfgoed zorgen, weliswaar in een krimpende omgeving, maar zonder bijzondere aandacht voor dat laatste. In Limousin nog meer dan elders in Frankrijk, worden hun activiteiten door de privé Fondation du Patrimoine ondersteund.

De gevolgen van krimp op erfgoed

Pas als het ze wordt gevraagd, constateren de erfgoedprofessionals de – soms onverwachte – gevolgen van krimp op het erfgoed. Leegstand

Figuur 6.5 en 6.6
Aanvoerkanaal naar de Canarde molen voor en na renovatie (gemeente Peyrelevade).
Bron: Parc Naturel Régional de Millevaches en Limousin en Retrouvance® Millevaches.

²⁹ Deze diensten zijn in elke Franse regio op dezelfde manier georganiseerd. Op de regionale schaal: Direction Régionale des Affaires Culturelles (gedecentraliseerde culturele dienst), waarvan de Service des Monuments Historiques (Monumentenzorg) een van de diensten is. Bij de Région: Service de l'Inventaire et du Patrimoine (Inventarisatie & Cultureel Erfgoed). Op de departementale schaal: Service Départemental de l'Architecture et du Patrimoine (SDAP - Dienst Architectuur en Erfgoed) en Conseil d'Architecture, d'Urbanisme et de l'Environnement (CAUE - Bureau voor Architectuur, Stedenbouw en Milieu). Creuse kent wel een aangepaste structuur: de Maison Départementale de l'Architecture et du Patrimoine, die door het President van de Conseil Général is opgericht en waarin de SDAP en CAUE zijn samengevoegd.

ligt het meest voor de hand, in het bijzonder voor huizen in de dorpscentra. Volgens Colette Chabrely van de regionale dienst voor het Cultureel Erfgoed, worden de huizen in het algemeen niet goed onderhouden, maar verkeren ze ook niet in verlaten toestand. Een van de gevolgen van bevolkingsdaling is het verdwijnen van wedijver: als het huis naast het jouwe verloedert, ga je minder snel in je eigen huis investeren. Daarentegen worden de kerken tot nu toe goed verzorgd, ondanks het functieverlies door de samenvoeging van soms tientallen parochies. De bevolking is eraan gehecht en af en toe vindt er een begrafenis plaats. Kerken zijn het perfecte voorbeeld van erfgoed als totempaal, en voor sommigen nog als ontmoetingsplek. Daarom vinden hun eigenaren – de gemeenten – het belangrijk om ze goed te onderhouden, te meer omdat ze vaak op monumentensubsidies kunnen rekenen. Maar de objecten in kerkinterieurs zijn wel een punt van zorg, want nog afgezien van het gevaar van diefstal worden ze vaak naar andere kerken verplaatst, waardoor de historische samenhang tussen gebouw en interieur wordt aangetast en objecten soms verdwijnen.³⁰ Industrieel erfgoed lijkt ook veel onder krimp: er is in het verleden veel gesloopt, de industrie hergebruikt de oude terreinen liever niet en deze zijn functioneel en financieel heel moeilijk her te bestemmen. Wat het kleine erfgoed betreft: dit wordt vaak door vrijwilligers in stand gehouden, hoewel er ook de nodige ruïnes voorkomen.

Daarbij valt op te merken dat krimp niet alleen leidt tot achteruitgang van erfgoed. Fanny Couégnas, erfgoedmedewerker bij het Parc Naturel Régional de Millevaches: “Het feit dat mensen vertrokken zijn, heeft er ook toe geleid dat er gebouwen onaangetast bewaard zijn, zoals een huis in Saint-Angel dat sinds de 19e eeuw amper is verbouwd. Nu kunnen we dat erfgoed valoriseren en respectvol ontwikkelen.”

Volgens Chabrely leiden krimp en groei ook tot een “reorganisatie” van het erfgoed. Als voorbeeld noemt ze de oude boerderijen die door nieuwkomers worden herbested; de woningen worden vaak gerenoveerd en gered, maar veel schuren staan leeg of worden ingrijpend getrans-

formeerd. Maar “wat is beter: het erfgoed nieuw leven inblazen en concessies doen aan behoud, of het erfgoed onaangetast bewaren en nieuwbouw ernaast aanleggen?”

Publiek eigendom als oplossing?

Philippe Poncet, Architecte des Bâtiments de France in Corrèze, geeft toe dat de erfgoedwereld zich weleens machteloos voelt wanneer er voor erfgoed geen koper is of wanneer een eigenaar een object niet wil/kan onderhouden. De oplossing hiervoor lijkt publiek eigendom te zijn, waardoor de overheid de situatie onder controle krijgt en actie kan ondernemen. Volgens Richard Ienen de krimpgebieden van Limousin zich hier goed voor, omdat de huizen er zeer goedkoop zijn en de huurmarkt tekortschiet. De gemeenten zouden de leegstaande huizen in de dorpscentra voor een koopje kunnen aanschaffen en voor verhuur renoveren. Dit gebeurt nog amper, maar wel met succes. De overheid heeft in ieder geval invloed op het publiek domein en kan het zo ver mogelijk gebruiken om de kwaliteit van de leefomgeving te verbeteren en als stimulans voor particuliere huiseigenaren om hetzelfde te doen. Zo steunt de CAUE van Creuse gemeenten die vanuit het erfgoed en het landschap hun omgeving beter willen inrichten en moderniseren.

Sloop, ruïnes en herbestemming

Sloop komt in Limousin weinig voor, vooral niet van monumenten. Dit kan verschillende oorzaken hebben, zoals liefde voor het erfgoed, waardoor men een pand liever leeg laat staan dan sloopt. Bovendien is sloop ook een kostenpost en is er geen gebrek aan ruimte in Limousin. Ook zien Fransen ruïnes niet als een groot probleem: ze kunnen hun eigen charme hebben en het komt zelfs regelmatig voor dat over een leeg huis erfenisruïzes ontstaan. Daarbij mag de overheid niet aan een ruïne komen, tenzij die een gevaar voor het publiek vormt. Maar zelfs in zo'n geval zal de erfgoedwereld tegen sloop adviseren, om de stedenbouwkundige structuur te behouden. Liever dan sloop, wordt het erfgoed herbested³¹ of behouden. Martine Fabioux, van de DRAC: “De rol van de erfgoedprofessionals is om deze gebieden, die al door de bevolking worden verlaten, juist niet de rug toe te keren, zodat ze een

³⁰ Om dit te voorkomen, hebben de erfgoeddienst van Creuse, de gemeenten, de kerken en de gendarmerie samengewerkt, met een uitgebreide inventarisatiecampagne en een alarmsysteem in elke kerk waar in geval van nood politieagenten binnen een half uur ter plekke zijn.

³¹ De mate waarin herbestemming plaatsvindt, is niet bekend. Herbestemming van een niet beschermd pand mag vrij gebeuren, tenzij het zich in een schaal van vijfhonderd meter om een monument zich bevindt, waarvoor de Architecte des Bâtiments de France (ABF) toestemming moet geven. In zo'n geval en des te meer voor de herbestemming van een monument zelf, is er vergunning voor verbouw nodig. De ABF probeert dan een balans te vinden tussen het belang van het erfgoed en dat van het nieuwe gebruik, vaak door strengere eisen voor de buitenkant en soepelere eisen voor de binnenkant te hanteren. Wordt er bijvoorbeeld een schuur tot woning herbested, dan zullen er openingen maar geen dakkapellen worden goedgekeurd, om geen verandering aan de algemene structuur te brengen.

kans tot ontwikkeling in de toekomst behouden. Op de lange termijn kan het erfgoed bijdragen aan herontwikkeling, door bezoekers aan te trekken en werk te creëren – hoe beperkt dan ook – wat tot het behoud van de lokale school kan leiden.”

6.5.2 La Fondation du Patrimoine

Organisatie

Naast de overheid speelt de Fondation du Patrimoine (het Erfgoedfonds) een essentiële rol in het behoud van erfgoed (zie figuur 6.7). Deze stichting wordt door particulieren en bedrijven gefinancierd, maar beheert ook een publiek fonds dat jaarlijks samen met de overheid wordt vastgesteld. In deze tijden van crisis wordt het privé mecenaat steeds belangrijker. In aanmerking voor steun van de Fondation du Patrimoine komt vooral ruraal erfgoed dat door de architectuur en de geschiedenis karakteristiek is voor de regio. Daarbij moet het vanuit het publiek domein goed zichtbaar zijn en moet de erfgoedwaarde bij de renovatie behouden blijven.

Wanneer aan al deze voorwaarden wordt voldaan, wordt het aanvraagdossier samengesteld. Hiermee wordt de eigenaar door een vrijwilliger van de stichting en door de Architecte des Bâtiments de France³² geholpen om de kwaliteit van de renovatie te waarborgen. Pas na goedkeuring van het project mogen de werkzaamheden beginnen. Als de renovatie volgens afspraak is afgerond, betaalt de Fondation du Patrimoine de eerder afgesproken subsidie uit (gemiddeld vijf à tien procent van de gemaakte kosten) en verleent ze haar logo dat als kwaliteitsbewijs op het gebouw kan worden aangebracht.

Zowel private als publieke eigenaren worden door de stichting geholpen, hoewel op verschillende wijze. In het geval van privé eigenaarschap wordt meestal het publieke fonds gebruikt, maar is het ook mogelijk dat een lokaal bedrijf via de Fondation geld beschikbaar maakt voor projecten binnen een bepaald gebied of voor een bepaald soort erfgoed. De verlening van een subsidie geeft bovendien recht op een fiscale aftrek van vijftig procent van de gemaakte kosten, of zelfs honderd procent als minimaal twintig procent van het project met (verschillende) subsidies wordt gefinancierd.

Om recht op subsidie te krijgen, moeten publieke eigenaren – meestal gemeenten – eerst bewijzen dat er draagvlak is voor het project door geld in te zamelen bij de bevolking. De Fondation du Patrimoine beheert de inzamelingscampagne namens de eigenaar. De schenking is tevens fiscaal aftrekbaar. Als minimaal twintig procent van de bevolking aan minimaal vijf procent van de geplande kosten hebben bijgedragen, mag er subsidie worden verleend.

Effecten

Hoewel het primaire doel van de Fondation du Patrimoine het behoud van het erfgoed is, is een neveneffect het behoud van bevolking in een krimpgebied. De voorkeur wordt aan projecten gegeven waarvan het gebouw in gebruik is of wordt genomen. Niet alleen is het makkelijker gebleken om geld voor projecten mét bestemming in te zamelen, gebruik vormt ook de beste bescherming en draagt bij aan de lokale levensduur. Daarbij zijn er over de afgelopen elf jaar 2.455 fte's gecreëerd of behouden in de bouw-

Figuur 6.7

Welkomstspandoek van de Fondation du Patrimoine op het station van Limoges. Bron: Mélanie Péro, 2012.

³² De Architecte des Bâtiments de France of ABF is de architect die namens de overheid werkzaamheden op monumenten goedkeurt. De ABF werkt ook met de Fondation du Patrimoine samen aan de renovatie van niet-monumentaal erfgoed.

sector in Limousin dankzij de 751 projecten die ze met de hulp van ruim 13.500 donateurs heeft gesteund.³³

De Fondation du Patrimoine blijkt een onmisbare partner voor de kleine gemeenten die hun erfgoed willen behouden en valoriseren. Zoals Jean-Louis Dupuis, burgemeester van het dorpje Ségur-le-Château, het verwoordt: “Voor een dorp met zeer beperkte middelen is de bijdrage van mecenaat aan zulke grote renovatieprojecten essentieel”.³⁴ Limousin is de regio met de meeste donateurs aan de Fondation, ongetwijfeld vanwege hun interesse in het erfgoed. Misschien realiseren de mensen zich ook dat erfgoed in het geval van krimp een overlevingskans kan bieden en dat krimp meer eigen inbreng van hen eist.

6.6 Gemeentelijke krimp & erfgoed strategieën

Krimpende gemeenten maken op verschillende manieren gebruik van de hierboven beschreven middelen voor erfgoedbeheer afhankelijk van de strategieën die ze volgen. Drie gemeenten zijn ten behoeve van dit verkenningonderzoek bekeken: Ségur-le-Château, Saint-Yrieix-la-Perche en Chambon-sur-Voueize.

6.6.1 Ségur-le-Château

Ségur-le-Château is een dorpje in de Corrèze dat officieel 228 inwoners telt, een halvering sinds 1962 (zie tabel 6.4). Het ligt aan een bocht van de rivier de Auvézère, tegen de rotsen waarop de ruïnes van het kasteel het gebied domineren. Over de erfgoedwaarde van Ségur-le-Château bestaat geen twijfel: naast vele beschermde

monumenten (het twaalfde-eeuwse kasteel, vijftiende- en zestiende-eeuwse gebouwen), zijn ook de andere (vakwerk)huizen bijzonder. Ségur-le-Château heeft dan ook het label Les Plus Beaux Villages de France (de mooiste Franse dorpen).

Een van de mooiste Franse dorpen

In 1982 richtte de burgemeester van Collonges-la-Rouge (Corrèze) de gelijknamige vereniging op om “de krachten te bundelen om het bijzondere erfgoed van deze buitengewone gemeenten te beschermen en te bevorderen en deze hiermee een alternatief voor ontvolking te bieden, zonder er musea of attractieparken van te maken”.³⁵ Om lid van de vereniging te worden, moet een gemeente minder dan tweeduizend inwoners en minimaal twee beschermde monumenten tellen, de steun van het gemeentelijke bestuur hiervoor hebben en slagen bij een veeleisende inspectie.³⁶ Er wordt dan een convenant tussen de gemeente en de vereniging ondertekend, waarbij de gemeente zich verplicht tot financiële en inhoudelijke bijdragen aan de vereniging, tot het behoud van haar erfgoed en tot het bevorderen van toerisme. In ruil daarvoor, mag ze van het logo, de best practices database en de communicatiemiddelen van de vereniging gebruik maken. De vereniging wordt met lidmaatschapsgeld en mecenaat gefinancierd.

Het is nu de vraag hoe zo'n kleine gemeente haar verplichting tot goed erfgoedbehoud kan nakomen en of deze ontwikkelingsstrategie succesvol is.

Traditioneel erfgoedbehoud en het belang van de Fondation du Patrimoine

Ségur-le-Château straalt een middeleeuwse sfeer uit met een centrum van stenen en vakwerkhuisen zonder recente nieuwbouw. De gebouwen verkeren in wisselende toestand, van verloede-

³³ Bron: filmpje over de steun van de Fondation du Patrimoine aan private en publieke renovatieprojecten in Ségur-le-Château, www.fondation-patrimoine-limousin.com (januari 2013).

³⁴ Zie voetnoot 31.

³⁵ Bron: www.les-plus-beaux-villages-de-france.org/fr (januari 2013).

³⁶ De architecturale, stedenbouwkundige en landschappelijke kwaliteiten van een kandidaat-gemeente worden aan de hand van 27 criteria getoetst. Een vijfde van de kandidaat-gemeenten slagen en worden het label toegekend. In januari 2013 waren er 157 mooiste dorpen.

	Bevolking									%60+	Woningen			
	1962	1968	1975	1982	1990	1999	2008	2012	Hoofd		Tweede	Lege	Totaal	
Ségur-le-Château	400	401	323	304	269	245	231	228	50%	115	66	36	217	
398 Collonges-la-Rouge	401	375	360	379	381	413	460	455	30%	205	163	30	398	
Saint-Yrieix-le-Château	7021	6816	7116	7342	7558	7251	6969	6980	33%	3208	245	384	3887	
Chambon-sur-Voueize	1458	1367	1206	1288	1105	1012	1014	1014	66%	468	99	127	694	

Tabel 6.4
Bevolkingscijfers, aantal zestig-plussers en woonstatistieken van vier gemeenten.
Bron: www.mescommunes.com (januari 2013).

ring, zoals het huis van de laarzenmaker tot prachtige gerenoveerde huizen, maar het algemene beeld is dat van een goed verzorgd dorp (zie figuur 6.8).

Het erfgoed wordt op nauwkeurige en traditionele wijze gerestaureerd. Dat is het gevolg van de deelname aan de vereniging Les Plus Beaux Villages de France dat op karakteristiek erfgoed leunt, maar ook van de aanwezigheid van verschillende beschermde monumenten die maken dat het hele dorp onder toezicht van de Architecte des Bâtiments de France staat.³⁷

Twee projecten geven een modern tintje aan het dorp. Het Saint-Laurent torenhuis heeft de ruïneuze muren aan de achterkant met discrete nieuwbouw aangevuld, terwijl er in 2007 een glas-in-lood raam door een hedendaagse kunstenaar, Vincent Corpet, in de kerk is geplaatst. Dat laatste is mede door de bevolking (29 procent) en de Fondation du Patrimoine (32 procent) gefinancierd.

Dankzij de Fondation du Patrimoine hebben ook een paar private renovatieprojecten plaatsgevonden, wat duidelijk wordt uit de logo's van de stichting op verschillende gebouwen. Een voorbeeld is café 'La Part des Angès'. Wanneer huizen verlaten zijn, probeert de gemeente er wat aan

te doen. Zo heeft de Communauté de Communes (samenwerkende gemeenten) laatst het Lou Castel huis gekocht en, opnieuw met behulp van de Fondation du Patrimoine, de buitenzijde laten renoveren.

Volgens Philippe Vignals, eigenaar van het lokale bouwbedrijf dat aan de renovatie van La Part des Angès heeft gewerkt, zorgt de traditionele renovatie van het erfgoed ook voor gemeenschapsgevoel en werkgelegenheid. Voor dit project moest hij op zoek naar traditionele bouwmaterialen zoals kalk- en tufsteen gaan en oude technieken opnieuw leren. Sinds 2008, toen hij het familiebedrijf overnam, is het van twee naar negen medewerkers gegroeid.³⁸

Dankzij de betrokkenheid van de bevolking en diverse subsidies – van de Conseil Général, de Fondation du Patrimoine, de monumentenzorg, enz. – lukt het Ségur-le-Château om in het algemeen haar erfgoed goed te onderhouden. Natuurlijk staan een paar lege huizen te verloederen, maar de gemeente probeert in zulke gevallen de huizen te kopen om ze van verval te redden en hun uitstraling te herstellen ten behoeve van haar toeristische aantrekkelijkheid.

Een geringe (toeristische) infrastructuur

Wat het toerisme betreft, is het beeld divers. Het

Figuur 6.8

Ségur-le-Château, het verlaten huis van de laarzenmaker tegenover de gerenoveerde Saint-Laurent torenhuis. Bron: Mélanie Péro, 2012.

³⁷ In Frankrijk mogen werkzaamheden in de omgeving van vijfhonderd meter van een monument niet zonder vergunning plaatsvinden.

³⁸ Bron: filmpje over de steun van de Fondation du Patrimoine aan privé en publieke renovatieprojecten in Ségur-le-Château, www.fondation-patrimoine-limousin.com (januari 2013).

wordt ongetwijfeld bevorderd: het feit alleen al dat een dusdanig klein dorp over een Office du Tourisme (OT, VVV kantoor) beschikt, wijst erop. Het OT hanteert variërende openingstijden: een dag per week in januari, november en december, twee in februari, maart en oktober, drie van april tot en met juni en dagelijks van juli tot en met september. Vooral in de zomer worden rondleidingen door het dorp en evenementen georganiseerd. Een brochure met een beschrijving van het dorp is bij het OT verkrijgbaar, wat het gebrek aan informatie op straat compenseert.

Daarbij is Ségur bij toeristische organisaties aangesloten zoals de Richard Leeuwenhart toeristische route. De route gebruikt deze historische figuur, die tijdens een gevecht tegen de Franse koning in Limousin sneuvelde, om het middeleeuwse erfgoed van Limousin te propageren. Langs deze route worden er jaarlijks concerten en culturele evenementen georganiseerd.

Ségur beschikt echter over een zeer beperkte (toeristische) infrastructuur. Het is een lintdorp langs een hoofdstraat die de rivier twee maal overbrugt. In het centrum, in de oostelijke bocht van de rivier, ligt een open terrein dat deels dient voor evenementen (grasveld) en deels als parkeerplaats (grond met steentjes gedekt). Op dit plein staat het enige informatiebord, met een getekende kaart waarop de bijzondere gebouwen staan aangegeven.

Ségur-le-Château telt een winkeltje, dat zelfs in het laagseizoen wekelijks drie keer twee uur is geopend. Verder zijn er het gemeentehuis en het postkantoor, die door de week 's ochtends geopend zijn, een bar-restaurant en souvenir winkel en een hotel-restaurant. Er is geen huisarts en ook geen school meer. De diensten lijken beperkt, maar voor zo'n kleine bevolking nog niet eens zo slecht.

Hoewel Ségur-le-Château jaarlijks twintig duizend toeristen trekt³⁹, houdt ze haar toeristen amper vast. Deze gaan na een korte dorpswandeling verder en geven hun geld elders uit, wat het succes van de toerisme-strategie kantelt.

Levendig in de zomer, spookachtig in de winter

Op een regenachtige dag in november lijkt het of we in een spookdorp zijn. Natuurlijk is het buiten het toeristische seizoen, maar dit is wel gedurende de helft van het jaar de realiteit. In de twee uren dat ik er was, heb ik maar een paar vervoermiddelen zien langsrijden, waaronder een gendarmeriebusje en een boer op zijn tractor, en ben ik niemand op straat tegengekomen.

Het is geen toeval: slechts de helft van de woningen wordt vast bewoond, de rest is vakantiehuis of staat leeg en staat in het laagseizoen met gesloten luiken. Volgens het Office du Tourisme wonen er in de winter minder dan zestig mensen in Ségur. Hoe klein en traditioneel het dorp ook is, de bevolking is zeer internationaal, met Engelse, Ierse, Zweedse, Duitse, Noorse, Nederlandse en zelfs Amerikaanse (tijdelijke) inwoners, naast uiteraard Fransen, waaronder veel Parijzenaars.⁴⁰ In de lente en de zomer gaat het dorp met de terugkeer van de tijdelijke bevolking en van de toeristen meer leven. Ook worden er evenementen georganiseerd zoals een jazz festival, een rommelmarkt of een schilderwedstrijd op straat.

Ségur kent daarom twee levens en het is de vraag of de aandacht voor toerisme niet met een gebrek aan aandacht voor de eigen bevolking gepaard gaat.⁴¹

De doelen van Les Plus Beaux Villages de France zijn in Ségur-le-Château daarom in verschillende mate bereikt: als het erfgoed goed wordt beschermd en vooral als uithangbord wordt gebruikt, kan het toerisme zich misschien nog verder ontwikkelen, met het risico dat het een museumdorp wordt. Dat de bevolking blijft dalen, zegt niet alles over de gekozen strategie (Collonges-la-Rouge, waar die strategie geïnitieerd is, groeit alweer dertig jaar). Daarbij lijkt ons een 'half' leven beter dan geen leven.

6.6.2 Saint-Yrieix-la-Perche

Saint-Yrieix-la-Perche is een stadje in Haute-Vienne dat op de traditionele metaalhandelsroute (goud) ligt, op ongeveer veertig kilometer afstand van Limoges, Brives-la-Gaillarde en Péri-

³⁹ Bron: Office du Tourisme de Saint-Yrieix (november 2012).

⁴⁰ Bron: Wikipedia (januari 2013).

⁴¹ We beschikken over geen materiaal om dat eerlijk te kunnen beoordelen.

gueux. Haar bevolking varieerde over de laatste vijftig jaar tussen 6.800 en 7.600 inwoners, maar is de afgelopen 22 jaar met acht procent gedaald naar het huidige inwonertal van 6.980 (zie tabel 6.4). Als één van de tien steden van meer dan vijf duizend inwoners in het département is de stad een streekcentrum met winkels en werkgelegenheid. Hier staan onder meer de tweede grootste drukkerij van Frankrijk en een beroemde fabriek van madeleine-koekjes.

De stad heeft zich ontwikkeld rond een twaalfde-eeuwse kapittelkerk, die nog altijd de stad domineert. Saint-Yrieix is een van de honderd Plus Beaux Détours de France, een variant van de Plus Beaux Villages de France die gericht is op steden van twee- tot twintigduizend inwoners die buiten de grote toeristische centra en routes liggen en zich met toerisme willen profileren.

Profilering als toeristische stad

Zoals kan worden verwacht, bood Saint-Yrieix op dezelfde regenachtige dag van november een levendiger indruk dan Ségur-le-Château. Er reed veel verkeer door de stad, bestelwagens stopten om goederen uit te laden en er waren mensen aan het winkelen. Het was echter zeker niet druk en toeristen waren er zelfs niet bij het Office du Tourisme.

Toch blijkt de stad in de mooie dagen jaarlijks twintigduizend toeristen te trekken, dankzij haar erfgoed, maar ook met zomerse evenementen zoals een Muziek Festival in de kerk, een Internationale Aquarelbeurs, tentoonstellingen en zelfs een nationale rally. Voor die evenementen wordt in een cirkel van driehonderd kilometer geadverteerd, bijvoorbeeld op vakantiebeurzen, en werkt de gemeente samen met de koekjesfabriek Bijou, die madeleines in het hele land verkoopt en een brochure over de stad in elke doos koekjes stopt.

De gemeente heeft er alles aan gedaan om toeristen aan te trekken en te ondersteunen. Het begint al bij aankomst in Saint-Yrieix met duidelijke verkeersborden die meteen naar de Cité Médiévale (het middeleeuwse stadje) wijzen. Auto's worden geleid naar een grote parkeerplaats net buiten de poort, want het stadscen-

trum is een semivoetgangersgebied. De toegang tot de cité médiévale loopt vanuit de parkeerplaats onder het middeleeuwse dikke poort en vanuit de stad voor voetgangers onder symbolische poorten plaats. Zo wordt het hart van de stad, al op een heuveltje verhoogd, ook nog benadrukt. Twee publieke toiletten geven aan dat er vele toeristen worden verwacht.

Het Office du Tourisme is het hele jaar door bijna altijd dagelijks geopend. Helaas bevindt het zich niet bij de belangrijkste bezienswaardigheden, maar op een van de hoofdstraten (boulevard de l'Hôtel de Ville). Jammer is ook dat er geen historische informatieborden op straat staan. Aan horeca- en winkels is, zowel in de oude stad als net daarbuiten, geen gebrek.

Het is echter voor Saint-Yrieix, net als Ségur-le-Château, moeilijk om de toeristen een paar dagen vast te houden, ondanks de samenwerking met de gemeenten in de omgeving. Aandacht voor het erfgoed als uithangbord Wat esthetiek betreft heeft Saint-Yrieix gekozen voor een middeleeuwse uitstraling. Sinds 2003 wordt de cité médiévale met duidelijk respect voor het erfgoed gerenoveerd en opnieuw ingericht: de renovaties worden zorgvuldig en traditioneel uitgevoerd, het plein is met lokale stenen aangelegd, alle kabels zijn begraven, enz. (zie figuur 6.9). In 2005 heeft Saint-Yrieix een ZPPAUP in haar bestemmingsplan verwerkt, dat is een Beschermde Gebied voor Architectuur, Stedenbouw en Landschap met een beschrijving van de te beschermen kwaliteiten en de daarbij behorende voorschriften. Het komt in plaats van de beschermde vijfhonderd meter zone om een monument en is een veel fijner en relevanter beschermingsinstrument. Alle werkzaamheden in een ZPPAUP moeten door de Architecte des Bâtiments de France worden goedgekeurd. Het bevorderen van het erfgoed lijkt niet ten koste van de levendigheid te gaan. Zo blijft het plein voor lokaal vervoer toegankelijk en hebben een aantal van de religieuze gebouwen een nieuwe functie gekregen, als museum voor kunstboeken of als medisch centrum. Daarbij wordt het pand direct naast het poort tegenwoordig tot Maison du Patrimoine verbouwd. Dit 'erfgoedhuis' zal de

Figuur 6.9

De gerenoveerde Place Attane in Saint-Yrieix-la-Perche, met van links naar rechts: de abdij (net niet op de foto), privé huizen, kunstcafé, museum, het toekomstige Maison du Patrimoine, de middeleeuwse poort en het medisch centrum. Bron: Mélanie Péro, 2012.

geschiedenis van goud en kaolien⁴² in Saint-Yrieix voorstellen en artiesten huisvesten die zich door de stad zullen laten inspireren. Deze grootschalige werkzaamheden worden door de gemeente, de Staat, de Conseil Régional, de Conseil Général en Europa (Leader Programma) gefinancierd.

Forse leegstand in het centrum

In het centrum van Saint-Yrieix contrasteert de kwaliteit van het erfgoed en van het publiek domein met de grootschalige leegstand van winkels en, vooral, woningen. De leegstand lijkt van het Attane plein naar het zuiden steeds omvangrijker te worden. Volgens de statistieken telt Saint-Yrieix bijna 3.900 woningen, waarvan een tiende leeg staat (zie tabel 6.4). De leegstand concentreert zich in het centrum, zoals overal in Limousin. Daar trekt de bevolking weg door het drukke verkeer en het ontbreken van vrijstaande huizen met tuinen, wat echter een negatief effect heeft op de gezelligheid van het centrum.

De gemeente is zo goed als machteloos tegen de leegstand van privé gebouwen. Door investeringen in het publieke erfgoed hoopt ze de aantrekkelijkheid van het centrum te verhogen en eigenaren tot renovatie en/of verkoop te stimuleren. In de zomer bemiddelt de gemeente bij de tijdelijke verhuur van lege winkels aan ambachtslieden, die zo van het toerisme kunnen profiteren. Deze actie heeft in enkele gevallen tot vaste verhuur geleid. Daarbij proberen makelaars zich ook op buitenlandse kopers te richten, die mogelijk een centraal gelegen huis wel kunnen waarderen.

Hoewel de toeristische infrastructuur wat overdreven kan lijken, kan men ervan uitgaan dat het in de zomer wel nodig is en toont het de ambitie van Saint-Yrieix. De gemeente gebruikt duidelijk het erfgoed als uithangbord om een groeiend aantal toeristen te trekken en om de uitstraling van de omgeving te verbeteren. Dankzij financiële steun van de overheid wordt het erfgoed in het kader van deze strategie goed beschermd. Een win-win situatie? Misschien nog niet helemaal, gezien de steeds dalende bevolkingscijfers en de forse leegstand in het centrum.

6.6.3 Chambon-sur-Voueize

Chambon-sur-Voueize is een stadje in Creuse op 46 kilometer afstand van Guéret, 133 kilometer van Limoges en 26 kilometer van Montluçon. Haar bevolking is tussen 1968 en 1999 met 30 procent gedaald en lijkt zich sindsdien rond de duizend inwoners te hebben gestabiliseerd. Desondanks blijven de sporen van krimp zichtbaar, met achttien procent leegstand en veertien procent tweede woningen (zie tabel 6.4).

Het is een stad met karakter die drie beschermde monumenten telt: een Romeinse brug, de Sainte-Valérie abdijkerk en de abdij zelf (die gedeeltelijk tot gemeentehuis is herbestemd). De abdijkerk, een van de meest bijzondere romaanse gebouwen van de regio, trekt jaarlijks duizenden bezoekers.

In het begin van de 21e eeuw is de gemeente begonnen om het oude centrum te renoveren. In het volgende interview (zie 6.7) legt Cécile Creuzon, sinds 2008 de enthousiaste en actieve burgemeester, haar visie op krimp en erfgoed uit. Met het moderniseren van het uiterlijk van de stad, wordt gestreefd naar een grotere dynamiek, valorisatie van het erfgoed en een groei van lokale trots. Met een aangename leefomgeving, nuttig herbestemde panden en het aanbod van verschillende diensten vormt de eigen bevolking de eerste doelgroep van deze investeringen in het erfgoed als ontmoetingsplek en totempaal. Daarnaast wordt er op innoverende en authentieke manier geprobeerd om het aanwezige toerisme te versterken om de sombere economische toekomst van de stad te verlichten.

Krimp bemoeilijkt de spelregels en de wettelijke verplichtingen leiden soms tot een versterking van krimp. Door de onbalans tussen een beperkt budget en de benodigde investeringen, moeten de projecten financieel en kwalitatief scherp worden aangestuurd. Daarbij zorgen de monumentenwet en het bouwverbod vanwege mogelijke overstroming ervoor dat de leegstand in het stadscentrum amper kan worden aangepakt: tegenwoordig zijn noch sloop, noch verbouwing een optie.

⁴² Goud is lange tijd in Saint-Yrieix geëxploiteerd en kaolien, waarvan porselein wordt gemaakt, is er in 1768 als eerste in Frankrijk ontdekt.

6.7 INTERVIEW met Cécile Creuzon, burgemeester van Chambon-sur-Voueize

Cécile Creuzon: Ondanks het geringe aantal inwoners, telt Chambon-sur-Voueize verscheidene overheids- en semi-overheidsdiensten (een rijkspolitiebureau, een bejaardentehuis, een middelbare school) omdat het de hoofdplaats is van het gelijknamige kanton. Ten oosten van de gemeente ligt Evaux-les-Bains, een zeer toeristisch kuuroord, en ten westen Gouzon, een gemeente die langs een autoweg ligt en volop in economische ontwikkeling is. Gelukkig heeft Chambon een interessant erfgoed, waarvan de abdijkerk het kroonjuweel is. Naar mijn idee moeten we daar onze pijlen op richten voor de ontwikkeling van onze gemeente. Mensen zouden graag in Chambon willen komen wonen, maar het dorp ligt in een gebied dat gemakkelijk onder water kan komen te staan. Hierdoor kan er in het centrum niet meer worden gebouwd en is er nauwelijks huisvesting te vinden. Het enige wat we te bieden hebben, is een hooggelegen verkaveld terrein. Momenteel zijn we ons beleid inzake de ruimtelijke ordening aan het herzien in een poging om een ander bebouwbaar gebied te vinden, maar het is juist het dorpscentrum dat het meest aantrekkelijk is voor eventuele nieuwe inwoners.

Is het niet tegenstrijdig om nieuwe woningen te willen bouwen terwijl er waarschijnlijk een groot aantal bestaande woningen leeg staat vanwege de bevolkingsafname in de afgelopen decennia?

Aan de rand van Chambon staan twee flatgebouwen met goedkope huurwoningen die zijn gebouwd om de werknemers van een teletransmissiebedrijf te huisvesten. Dat bedrijf ontstond in de jaren zestig en groeide in de kleine tien jaar van haar bestaan uit tot een onderneming met driehonderd werknemers. Tot ongeveer tien jaar terug waren die flats altijd bewoond. Tegenwoordig willen mensen echter niet meer in flats wonen en de woningcorporatie verhindert de huur in het kader van de beoogde sloop van één flatgebouw. Van de ongeveer zestig woningen, is misschien nog maar twintig procent bezet. De afname van de bevolking heeft dus voornamelijk daar plaatsgevonden, waardoor er vele gezinnen zijn vertrokken. Chambon heeft te maken met een vergrijzing van de bevolking die bij sterfte slechts gedeeltelijk wordt vervangen. Als burgemeester probeer ik een beleid te voeren dat gericht is op de toekomst van Chambon door een bepaalde levenskwaliteit te bieden. We zorgen ervoor dat mensen zich er goed voelen en dat het een mooie gemeente is die geliefd is bij de inwoners. Aangezien Chambon over een mooi erfgoed beschikt, proberen we daar gebruik van te maken.

U richt zich dus vooralsnog op de huidige inwoners?

Inderdaad. Mensen die in Chambon zijn geboren en getogen en die er weg waren getrokken, keren sinds kort weer terug naar hun geboorteplaats zodra ze met pensioen gaan. Dit geeft mij weer hoop voor Chambon. Door ervoor te zorgen dat alle openbare diensten aanwezig zijn, maar vooral door levenskwaliteit en een mooie gemeente met een groot cultuuraanbod te bieden, worden zij

gestimuleerd om terug te keren. De herinrichting van het centrum, die een aantal jaren geleden is uitgevoerd, draagt daar ook aan bij. De tweede fase van de werkzaamheden bestond uit het herinrichten van het plein voor de abdijkerk door middel van een eigentijdse toepassing van beton. Het plein was reeds sinds honderd jaar onveranderd gebleven en was troosteloos geworden. Ik vond de moderne aanpak met beton zeer geschikt om het enigszins stoffige imago van de gemeente op te poetsen.

De pijlen moeten worden gericht op het erfgoed, maar het is wel de bedoeling om met de tijd mee te gaan en het erfgoed niet onder een glazen stolp te plaatsen...

... en niet alleen te luisteren naar de oudere inwoners die het liefst willen dat er niets verandert. Dit betreft met name de oude families die stammen uit de tijd dat er nog een rechtbank was in Chambon. De huizen zijn binnen deze families van generatie op generatie overgedragen en de huidige eigenaren komen er nu alleen een deel van hun vakantie doorbrengen. Daarom bestaat twintig tot dertig procent van alle huisvesting nu uit tweede huizen die zijn afgesloten en niet verkocht kunnen worden. Dat maakt een gemeente er niet bepaald levendiger op. Toen het gebied achter de kerk werd heringericht, waren het de eigenaren van de tweede huizen die het meest kritisch en behoudend waren.

Toen het plein 'place de la poste' moest worden vernieuwd, hebben we de inwoners daarbij betrokken om te voorkomen dat er opnieuw kritiek zou komen. Dat plein is een soort no man's land, dat wordt gebruikt voor feesten van beschermheiligen, voor de grote jaarlijkse rommelmarkt en voor landbouwbeurzen. Het plein doet echter ook dienst als parkeergelegenheid,

met name tijdens begrafenissen. We hebben vijf keer een bijeenkomst georganiseerd voor alle inwoners waar zij met gemeenteraadsleden en de bouwdirectie verschillende onderwerpen konden bespreken (het gebruik, de verlichting, e.d.). Het was zeer nuttig voor de architecten en landschapontwerpers om een goed beeld te krijgen van de functie van het plein en om hun project te kunnen ontwikkelen op basis van de input van de inwoners.

Deze bijeenkomsten waren voor de bevolking eveneens een succes. In tegenstelling tot wat de pessimisten hadden verwacht, kwamen naar iedere bijeenkomst wel twintig tot dertig personen, dus in totaal zijn er een kleine honderd mensen geweest, wat een zeer goede opkomst is in vergelijking met andere gelegenheden. De mensen toonden zich zeer betrokken en waren graag bereid om actief mee te denken aan de uitwerking van het project.

Deze participatieve benadering heeft ook gezorgd voor een betere communicatie en wederzijds begrip tussen de gemeente en de inwoners. Het planten van bloemen is bijvoorbeeld altijd een probleem voor een kleine gemeente als de onze. Over het algemeen eisen de inwoners om esthetische redenen dat er bloemen worden geplant binnen de gemeente. Deze bloemen kunnen echter niet goed worden onderhouden wegens het gebrek aan gemeentewerkers. Opmerkelijk genoeg bleken de inwoners zeer pragmatisch te zijn en waren zij tegen het planten van bloemen op het nieuwe plein omdat zij zelf vonden dat de gemeentewerkers niet over de middelen beschikten om de bloemen op adequate wijze te verzorgen.

De architecten van het bureau Oekoumene vertellen mij dat de inwoners leefbaarheid belangrijker vinden dan schoonheid, en dat zij altijd hebben geprobeerd om daar een balans in te vinden, wat hen zonder de bijeenkomsten niet gelukt zou zijn. Precies. Indien er alleen aandacht was geweest voor de esthetische aspecten, zou het eindresultaat twijfelachtig zijn geweest waardoor er vervolgens problemen zouden zijn ontstaan. Dankzij de bijeenkomsten gingen de mensen ermee

akkoord dat de parkeerplaatsen behouden zouden worden omdat 'dat nou eenmaal bij een levendig stadje hoort', terwijl deze mensen normaal gesproken tegen deze parkeerplaatsen zouden zijn als ze er zelf toch geen gebruik van maken.

Gaat u door met het principe van de bijeenkomsten?

Ja, als daar aanleiding toe is. De inwoners waardeerden de besprekingen met betrekking tot het project, en de bijeenkomsten hebben ervoor gezorgd dat er een sociale band is ontstaan. De herinrichting van het kerkplein heeft gezorgd voor onrust. Integendeel, de mensen gingen juist anders tegen dit project aan kijken en hebben meegeholpen met de uitwerking ervan door bijvoorbeeld foto's aan te dragen. We hebben hen ook duidelijk kunnen maken wat de problemen zijn van een kleine gemeente als de onze. Als mensen niet willen dat de belastingen omhoog gaan, dan moeten we het doen met wat we hebben.

Hoe beheert u precies de investeringen in het erfgoed om het leefklimaat te verbeteren? Brengt het feit dat Chambon een kleine gemeente is met een dalend aantal inwoners, nog bepaalde moeilijkheden met zich mee?

Het dorp beschikt over een aanzienlijk budget dankzij de voormalige zakelijke belasting die verscheidene bedrijven hebben betaald. Onze uitgaven liggen daarentegen iets boven het gemiddelde. Na de herinrichting van het plein 'place de la poste', die een groot deel van het budget heeft gekost, zullen we een gematigder investeringsbeleid moeten doorvoeren. Ondanks dat we verschillende subsidies hebben ontvangen, blijven de kosten zonder twijfel erg hoog voor de gemeente. Ik besef dat we niet op korte termijn nog een dergelijk project kunnen doen.

Eén van onze andere projecten omvat de problematiek met betrekking tot demografie, erfgoed en publieke dienstverlening. Zoals vele plattelandsgebieden in Frankrijk, heeft de Creuse te maken met een leegloop van artsen, en wij denken na over manieren hoe we die situatie het hoofd kunnen bieden. Toen onlangs het bejaardentehuis van Chambon werd geherstructureerd,

is het oude gasthuis opgeheven omdat de regels moesten worden nageleefd en de kosten te hoog werden. Wat zal er gebeuren met dit prachtige gebouw, een historisch monument dat gelegen is tegenover de Romeinse brug? Het ligt in de planning om in de regio nieuwe verpleeghuizen te openen en wij vechten er nu voor om één van die verpleeghuizen, die beschikken over medische capaciteit, naar Chambon te halen. Ik zou dat verpleeghuis in het voormalige gasthuis willen huisvesten zodat daar artsen of een telegeneeskundig centrum gevestigd kunnen worden. Op die manier wordt ons erfgoed dan ook weer mooi hergebruikt. Architecten en financiële experts zeggen dat het goedkoper is om een nieuw gebouw neer te zetten, maar wat doen we dan met onze oude gebouwen? Ik wil het erfgoed behouden want de schoonheid van onze gemeente, toch één van de mooiste gemeenten van de Creuse, is erg belangrijk. Daarom moeten we door de regio gekozen worden als vestigingsplek en zo nodig met behulp van een gemeentelijk steunfonds het financiële gat vullen van het kostenverschil tussen nieuwbouw en renovatie.

Werkt u samen met de 'Stichting Erfgoed' (Fondation du Patrimoine)?

We zijn aangesloten bij de stichting, maar hebben er tot op heden nog geen beroep op gedaan. Alles houdt verband met elkaar: sinds zes jaar praat de woningcorporatie over het afbreken van de flatgebouwen, maar om daar het recht toe te hebben, zijn ze verplicht om de gesloopte woningen te compenseren met een gemeentelijk beleid op het gebied van sociale huisvesting. Ze zullen echter nooit opnieuw dertig sociale woningen financieren. Dat is te veel en er is geen behoefte aan. Hoeveel kleine woningen zullen ze daarentegen bouwen? We zullen het zien....

De hoofdstraten van dorpscentra worden als eerste getroffen door leegstand in de regio Limousin. Geldt dit ook voor Chambon-sur-Voueize en zou het denkbaar zijn om deze leegstaande huizen te veranderen in sociale huurwoningen?

Toen we het plan overwogen om de flatgebouwen te slopen, heeft de woningcorporatie ons het voorstel gedaan om weer drie of vier oude huizen in Chambon te kopen en daar sociale

huurwoningen van te maken. Deze woningen zouden het voordeel hebben dat ze niet buiten het dorp komen te staan. Mensen willen dat niet meer, vooral niet de oudere inwoners die de mogelijkheid willen hebben om lopend naar de dokter of de supermarkt te gaan. Om onduidelijke redenen is het project niet van de grond gekomen: de eigendomskwesties, de woningcorporatie, de kosten... Als volksvertegenwoordiger was ik geen voorstander van de sloop van een flatgebouw dat eerst toch beter bezet was dan tegenwoordig. Indien het gebouw slechts door vier woningen in het dorpscentrum zou worden vervangen, zou het aantal inwoners verder zijn teruggelopen. Inmiddels is echter de vraag naar niet individuele woningen aanzienlijk afgenomen.

Behoort het bieden van sociale huisvesting tot de taken van de gemeente?

In Frankrijk hebben de gemeenten de verplichting om te beschikken over een bepaald aantal sociale woningen en Chambon heeft er meer dan noodzakelijk. De gemeente is eigenaar van vele gebouwen waarin verschillende woningen zijn gerenoveerd in de afgelopen jaren. Al die woningen zijn nu verhuurd. In het voormalige gerechtsgebouw is tegenwoordig op de benedenverdieping een bank en het bureau voor toerisme gehuisvest, en twee woningen op de eerste verdieping. Het voormalige politiebureau herbergt de apotheek op de benedenverdieping en vier woningen op de bovenverdieping. De oude school is eveneens aangepast. Daar zijn nu een mediatheek en twee appartementen te vinden.

Is er veel toerisme in het dorp en stimuleert u dit?

Ja, we hebben een zeer actief bureau voor toerisme en de abdijkerk trekt jaarlijks 15.000 bezoekers, vooral gedurende de zomermaanden. Het probleem is dat we moeite hebben om de toeristen vast te houden. We moeten ons toeristische aanbod verbeteren door bijvoorbeeld een toer van twee of drie dagen te bieden waarin de abdijkerken van Chambon en van Evaux-les-Bains, en de beschermde plassen van Les Landes worden bezocht... Het duurt enigszins lang om dat te implementeren. We hebben onlangs een wandelroute door het dorp uitgezet, die is aangevuld met het boekje 'Les Mains Heureuses' ('de geluk-

kige handen'). Het bestaat uit drie thema's: schilders, water en ambachtslieden. Een foto-graaf die zich heeft laten inspireren door de bezienswaardigheden, koos ervoor om te werken met de thema's 'glans' (zoals de schatkamer van de abdijkerk en de weerkaatsing van het water) en 'handen' (verwijzend naar het ambachtelijke verleden en heden, en naar de reliekhouder). Zijn foto's zijn in zwart/wit gereproduceerd op een geglazuurde lavasteen die in Chambon is geplaatst. Aangezien er ook erkende schilders uit Chambon komen, is er een tweede wandeling uitgezet, 'Hors les murs' ("buiten de muren"), die de schilderijen van Chambon laat zien. De derde wandeling volgt het thema 'water'. De bewegwijzering heeft de vorm van soeplepels in glimmend roestvrij staal. Het doel van dit project is om de toeristen te stimuleren de oude straatjes van het centrum te ontdekken en te voorkomen dat ze alleen maar een bezoek brengen aan de abdijkerk.

Welke rol kan het erfgoed spelen met betrekking tot het managen van de bevolkingsafname, naast de projecten die u zojuist heeft beschreven?

Chambon heeft nog vier familiebedrijven waar bijna zeshonderd mensen werken, maar waarschijnlijk zullen deze bedrijven sluiten wanneer hun directeuren met pensioen gaan. Naast deze bedrijfsactiviteit zullen we ons denk ik moeten richten op ons erfgoed omdat Chambon zich daarmee onderscheidt. Ik ben ervan overtuigd dat dat onze troef is. Chambon moet een mooi dorp zijn, waarvan de inwoners wellicht elders gaan werken maar er met veel plezier wonen. Het is daarom ook belangrijk dat er voorzieningen aanwezig zijn, zoals onze peuterspeelzaal en intergemeentelijke mediatheek.

Een aantal jaren geleden hebben we een klein braakliggend terrein in het centrum gekocht waar vervallen huizen op stonden. Dat hebben omgetoverd tot een soort openlucht-loungeplek met een paarse muur en een enorme metalen bank en een lantaarnpaal. De reacties waren zeer uiteenlopend. Of mensen vonden het prachtig, of ze vonden het afschuwelijk. Tegenwoordig komen de mensen er picknicken of een drankje drinken. Het zijn dit soort kleine projecten, eenvoudig

maar krachtig, die met een kleine investering de gemeente levendiger maken en weer op de kaart zetten.

Welke adviezen zou u Nederland willen geven met betrekking tot de problematiek rondom het beheer van erfgoed en bevolkingskrimp?

Ik denk dat er keuzes moeten worden gemaakt en dat niet alle pijlen moeten worden gericht op alleen maar erfgoed. Een mooie stad zonder inhoud heeft geen toekomst. Alles houdt verband met elkaar, zoals het voorbeeld van het gasthuis aantoont. Daar zijn echter wel kosten aan verbonden en het is daarom belangrijk om zoveel mogelijk mensen erbij te betrekken en te overtuigen.

Eén van de problemen in Chambon is dat er veel onbewoonbare huizen in het centrum zijn, die niet worden verkocht of verhuurd omdat ze geen aangrenzende tuinen hebben. Je zou kunnen denken aan een wilskrachtig, wellicht enigszins autoritair, gemeentebestuur, dat zou bestaan uit het slopen van één op de twee huizen zodat er ruimte en tuinen worden gecreëerd. Het zou echter erg lastig zijn om een dergelijk beleid door te voeren, met name vanwege het particuliere eigendom en de regelgeving omtrent de historische monumenten. Het zou ook een mogelijkheid kunnen zijn om de buitenmuren te behouden en huizen samen te voegen, maar dat is geen oplossing voor het probleem omtrent de tuinen en de kosten. Op een dag zullen we er echter toch toe worden gedwongen omdat niemand deze huizen zal renoveren waardoor uiteindelijk het gevaar zal ontstaan dat ze instorten.

Het is een enigszins onoplosbaar probleem... we moeten er maar niet te veel over nadenken en wel alert blijven, en het blijft belangrijk om op de middellange termijn een beleid te ontwikkelen. De financiën is een ander probleem, vooral omdat de staat haar steun aan lokale overheden gaat verminderen. Ik doe niet aan politiek, maar ik ben enorm geholpen door de voormalige gedeputeerde die niet is herkozen. Dankzij deze gedeputeerde heeft de gemeente kunnen profiteren van vele subsidies. Dat stond bepaalde politici helemaal niet aan, maar zoals men wel

zegt, geld stinkt niet en je moet er gebruik van maken zolang het er is.

Vindt u dat in de context van platteland en bevolkingskrimp, er sprake is van een strijd tegen de klok?

Ja. Je moet op het juiste moment omschakelen en je moet vechten. De mediatheek is bijvoorbeeld tot stand gekomen tijdens mijn ambtstermijn, maar er werd al twintig jaar over gesproken. Het heeft lang geduurd, maar we hebben het niet opgegeven, de vorige burgemeester, onze teams en ikzelf, en dat is een vooruitgang voor onze gemeente. Maar we zijn zo arm en klein dat als we de boot missen, het snel is afgelopen. Voor een plattelandsgemeente is een ambtstermijn van zes jaar kort en lang tegelijk. <<

6.8 Conclusie

Ségur-le-Château, Saint-Yrieix-la-Perche en Chambon-sur-Voueize verschillen in bevolkingsomvang en mogelijkheden, maar ze beschikken alle drie over bijzonder erfgoed en doen er alles aan om het te beschermen én te valoriseren om de effecten van krimp te verzachten. Hiervoor wenden ze zich vooral tot overheidssubsidies en in mindere mate tot mecenaat. Samenwerking is het sleutelwoord in krimpend Limousin: alle administratieve niveaus dragen financieel bij, gemeenten verenigen zich in *communautés de communes*, er wordt van erfgoed en toeristische netwerken gebruik gemaakt, burgerparticipatie komt steeds vaker aan bod, erfgoedbeheerders en nieuwe gebruikers zoeken samen naar oplossingen, enz. Alle drie de gemeenten hebben ervoor gekozen om toerisme te bevorderen. Saint-Yrieix profileert zich duidelijk als een toeristenstad en herbestemt haar erfgoed graag tot musea. Ségur-le-Château overleeft dankzij toerisme, maar haar kracht is ook haar zwakte: druk bezocht in de zomer, valt het stil in de winter. Chambon-sur-Voueize probeert ook op haar eigen manier toeristen langer vast te houden om er economisch baat bij te hebben; haar eerste zorg is echter een prettige leefomgeving voor haar eigen bevolking, wat is te zien in de herbe-

stemmingsprojecten tot apotheek of medisch centrum. Hoewel de eerste twee gemeenten blijven krimpen terwijl de laatste een evenwicht lijkt te hebben bereikt, valt daar geen harde conclusie uit te trekken. Wel bewijst het, zo dat nog nodig was, dat erfgoed alleen geen oplossing voor krimp is.

Lang niet alle gemeenten beschikken over zulk bijzonder erfgoed dat ze tegen krimp kunnen inzetten en ook goed kunnen onderhouden. In dat geval vormt hergebruik de enige duurzame overlevingskans voor erfgoed als boerderijen en woningen, waarbij vooral het welkomstbeleid interessante mogelijkheden biedt. Dit beleid is, afgezien van de *logements passerelles*, niet direct gericht op erfgoed. In de toekomst zou dat echter kunnen veranderen, volgens de voorstellen van de onderzoekers van de Université de Limoges en gezien de algemene overeenstemming over de positieve rol van erfgoed bij de verbetering van de leefomgeving, als bindingfactor van de bevolking met een gebied en als aantrekkingskracht. Maar groei brengt ook risico's met zich mee, waarop moet worden gepast, zoals *gentrification* ten koste van de autochtone bevolking of het 'bevrozen' van het erfgoed ten koste van de levendigheid.

7 Conclusies en advies

HANS RENES, EVA STEGMEIJER & PETER PAUL WITSEN

Het voorgaande maakt duidelijk dat krimp, erfgoed en de relatie daartussen zich moeilijk laten generaliseren. In Nederland bestaan bijvoorbeeld grote verschillen tussen het leeglopende platteland van Oost-Groningen en de krimpende steden in de voormalige Limburgse Mijnstreek. Het verschil zit niet alleen in de oorzaak van de krimp (bijvoorbeeld het verlies aan specifieke functies), maar ook in de aard en potentie van het erfgoed dat resteert en de strategieën die vervolgens worden aangewend door uiteenlopende betrokkenen. De buitenlandse voorbeelden verschillen onderling al evenzeer als de Nederlandse. Die uniciteit verhindert ons echter niet om conclusies en nuttige lessen te trekken. Immers, door de onderbouwde selectie van buitenlandse inspiratiegebieden zijn er parallellen tussen de internationale en Nederlandse cases. Het rurale Emsland met zijn perifere ligging in Duitsland, heeft overeenkomsten met plattelands-gebieden in Noord-Nederland en Zeeuws Vlaanderen. De Franse regio Limousin, met zijn toeristisch aantrekkelijke landschap en krimpende dorpen, vertoont parallellen met de Achterhoek. De voormalige mijngebieden van Nord-Pas-de-Calais hebben een geschiedenis die overeenkomsten vertoont met die van de Mijnstreek in Nederlands-Limburg. Voor Dessau, een oude industriestad in een fraaie omgeving, bestaan enige overeenkomsten met de Twentse textielsteden. Die beschikken echter niet over het unieke erfgoed van de Duitse stad.

Een gemene deler is, dat het in al deze gebieden gaat om het wegvallen van vroegere economische dragers en het beperkte vermogen om voldoende nieuwe economische activiteiten aan te boren. Dit heeft, uiteraard, consequenties voor het (financiële) draagvlak onder het erfgoed in de regio, terwijl dit erfgoed gelijktijdig in meer of mindere mate van invloed is op het sociale en economische fundament van de krimpende regio.

7.1 De rol van erfgoed

Uit het onderzoek kwamen vier functies naar voren die erfgoed in krimpgebieden kan hebben.

1. Als UITHANGBORD kan erfgoed toeristische bezoekers en soms zelfs nieuwe bewoners werven.

Het beleid in de Franse regio Limousin is daar een goed voorbeeld van. Bestuurders leggen zich niet neer bij de krimp. Abdijen, historische dorpen, interessante landschappen en ander erfgoed brengen toeristen het gebied in. Naast een actieve promotie, horen hier creatieve manieren bij om de regio in de markt te zetten, zoals de Retrouvance-wandeltochten voor toeristen in Limousin. Een ander voorbeeld komt uit Dessau,

een stad die zijn Bauhausverleden inzet om potentiële bezoekers te interesseren. Met de inzet van erfgoed als uithangbord probeert men de krimp te bestrijden, maar die aanpak leidt niet vanzelf tot een nieuw beheer voor vrijgekomen erfgoed.

2. Als VOEDINGSBODEM kan erfgoed pioniers werven en zo nieuwe activiteiten naar het krimpgebied toe brengen.

In het bijzonder industrieel erfgoed leent zich daar goed voor. Voorbeelden uit Sachsen-Anhalt (Ferropolis) en Manchester (Salford Quays en het stadscentrum) laten dat zien. De achtergelaten mijnbouwinstallaties in Ferropolis en de oude fabrieksgebouwen en pakhuizen in Manchester bleken een uitstekende sfeer op te roepen voor nieuwe stedelijke activiteiten, vooral in de creatieve sector. Daarnaast staat de Franse regio Limousin, waar erfgoedwoningen tijdelijk beschikbaar worden gesteld aan mensen van buiten die in Limousin een bedrijf willen starten. De functie van voedingsbodem koppelt de aanpak van krimp aan nieuwe vormen van erfgoedbeheer. Die beheerder moet zich wel aandienen. Er zijn enthousiaste en ondernemende mensen voor nodig, die zich door het erfgoed laten inspireren en het willen inzetten als bron van nieuwe energie en ondernemerschap.

	<i>Erfgoed werft</i> (externe oriëntatie)	<i>Erfgoed bindt</i> (interne oriëntatie)
<i>Nadruk op sociaal-economische functie</i>	VOEDINGSBODEM	ONTMOETINGSPLAATS
<i>Nadruk op symboolfunctie</i>	UITHANGBORD	TOTEMPAAL

Tabel 7.1
Functies van erfgoed.

3. Als TOTEMPAAL kan erfgoed bewoners aan hun omgeving binden.

Bewoners ontlenen houvast en identiteit aan erfgoed. De herontwikkeling van Zollverein in het Ruhrgebied en de mijnterreinen met de steenberggen in Nord-Pas de Calais zijn bijvoorbeeld zo begonnen. Direct na sluiting van de mijnen en industrieën stond het voortbestaan van dit erfgoed op de tocht. Maar na verloop van tijd overheerste de gedachte dat het verleden zich niet zomaar laat uitwissen. Er werden nieuwe gebruiksvormen gevonden, hoewel dat niet inherent is aan de functie van 'totempaal'. In het Gartenreich Dessau-Wörlitz blijkt dat ook meer rustiek en landschappelijk erfgoed kan dienen als totempaal. Het parklandschap vergroot de leefkwaliteit in de krimpregio rond Dessau. De trots van de bewoners op hun erfgoed, hun omgeving, (ver)bindt hen met de plek en het gebied.

4. Als ONTMOETINGSPLAATS kan erfgoed bewoners onderling verbinden.

De lokale betekenis van het erfgoed wordt dan kracht bijgezet door het letterlijk te benutten als plek waar bewoners elkaar kunnen ontmoeten. Deze functie komt nog beter uit de verf, als bewoners ook zelf bijdragen aan het herstel en beheer. Voorbeelden zijn een oud huis aan een kruispunt in het Duitse Oranienbaum waar Nederlandse kunstenaars samen met dorpsbewoners exposities organiseren, en een pub in het Engelse Heskett Newmarket die is gered door een coöperatie van dorpsbewoners en toeristen. In het Emsland blijkt dat immaterieel erfgoed een vergelijkbare functie kan hebben. Seizoensfeesten en andere regionale tradities zijn nieuw leven ingeblazen, met het doel de sociale verbanden te herstellen die door de vergrijzing op de proef worden gesteld.

7.2 Erfgoed in het hart van krimpstrategieën

Succesvolle erfgoedprojecten in krimpgebieden combineren na verloop van tijd verschillende functies. Erfgoed werft én bindt. Ontwikkelings-

kansen brengen bovendien nieuwe beheervormen in beeld die op hun beurt weer leiden tot nieuwe ontwikkelingskansen.

Dat brengt erfgoed in het hart van krimpstrategieën. Als uithangbord of voedingsbodem draagt erfgoed bij aan een strategie die de krimp bestrijdt. Meestal blijkt zo'n strategie de krimp weliswaar af te vlakken, maar niet te keren. Daarom bevat een integrale krimpstrategie ook maatregelen om de kwaliteit van leven op niveau te houden. Zo'n strategie gaat verval tegen en houdt de waarde van het onroerend goed op peil. Maar een goede strategie heeft ook sociaal en cultureel een helende werking, want krimp kan de collectiviteit en eigenwaarde bij bewoners behoorlijk aantasten. In zo'n strategie kan erfgoed dienen als ontmoetingsplaats en totempaal.

De behoefte aan huisvesting voor mensen, bedrijven en organisaties is in krimpgebieden per definitie schaars. Het is daarom verstandig om initiatieven die zich voordoen zo veel mogelijk te centreren in en rondom het beschikbare erfgoed. Daarmee wordt nieuw erfgoedbeheer gemobiliseerd en stijgen de kansen voor een duurzaam behoud van het voor de streek waardevolle erfgoed.

In de matrix hierboven verdeelden we de vier erfgoedfuncties naar hun gerichtheid op de bewoners van het gebied of juist op (potentiële) bezoekers/vestigings van elders en naar de verhouding tot het beheer. We stelden vast dat een krimpstrategie meerdere functies van erfgoed kan combineren, vaak zelfs alle vier.

Maar er is een verschil tussen wat een regionale of nationale overheid zelf met erfgoed kan doen, en waar zij afhankelijk is van bottom-up initiatieven, zeker wanneer het erfgoed zijn oude gebruiksfunctie is kwijtgeraakt.

Een top-down werkwijze benut de symboolfunctie van het erfgoed en zet het in als uithangbord of totempaal. Als het erfgoed een stabiel en duurzaam beheer kent, is daar verder weinig voor nodig. Als erfgoed vrijkomt, is het in veel gevallen

	Externe oriëntatie (erfgoed werft)	Interne oriëntatie (erfgoed bindt)
Nadruk op sociaal-economische functie	VOEDINGSBODEM Verkoop steenberggen aan bedrijven die exploitatiekansen zien, Réhafatur (referentiecentrum voor duurzame ontwikkeling)	ONTMOETINGSPLEK Culture Commune, met o.a. de Veilléés (avondvoorstellingen bij de mensen thuis)
Nadruk op symbolofunctie	UITHANGBORD Werelderfgoednominatie, vestiging van een grote publiekstrekker (Louvre Lens)	TOTEMPAAL Behoud van de mijnwoonwijken als karakteristiek woonmilieu.

Tabel 7.2

De functies van erfgoed uitgewerkt voor het voormalige mijngebied van Nord-Pas-de-Calais

aangewezen op de functie van ontmoetingsplaats of voedingsbodem om in goede staat behouden te blijven – er ontstaat dan een nieuwe sociaal-economische functie, die ook een nieuwe basis biedt voor het beheer. Normaliter zal die uit de samenleving, bottom-up, voortkomen. Het is aan de overheid om deze nieuwe initiatieven mogelijk te maken of te faciliteren. Onderstaand schema geeft modelmatig weer hoe de rolverdeling rond een groot erfgoedcomplex kan ontstaan, geïllustreerd door voorbeelden uit het Noord-Franse mijnbouwgebied.

De behandelde voorbeelden maken ook duidelijk hoezeer het Werelderfgoedlabel de laatste jaren steeds meer als een keurmerk voor belangrijk erfgoed is gaan fungeren en als bouwsteen voor een krimpstrategie. Alleen al het nominatieproces is steeds meer een methode voor streekontwikkeling en binding, waarbij uiteenlopende partijen een gedeelde urgentie voelen en een gezamenlijk doel nastreven. Hoewel de aanwijzing tot werelderfgoed aantoonbaar tot meer bezoekers leidt, ligt er dus ook grote waarde in het voorgaande traject, waarbij lokale partijen betrokken raken, een gezamenlijke toekomstvisie ontwikkelen en bewust worden van de begerenswaardige lokale kwaliteiten. Daarmee is het nominatie-traject vaak belangrijker dan de aanwijzing zelf.

Bij de behandelde regio's vallen de verschillen op tussen stedelijk-industriële en ruraal-agrarische gebieden. De grote transformaties van oude mijnbouw- en industriegebieden zijn in hoge mate top-down gestuurd, nadat bottom-up initiatieven de maatschappelijke behoefte en de kansrijkheid aantoonde. Ze richten zich vooral op grote 'vlaggenschip'-projecten die zich eerder op de buitenwereld dan op de eigen bevolking richten. Het beeld in landelijke gebieden wordt eerder bepaald door grote aantallen lokale initiatieven die vaak van onderaf worden ontwikkeld

en waarbij overheden eerder faciliterend dan initiërend optreden. Een meer integrale strategie voor de omgang met krimp bestaat hier eerder uit veel kleine projecten, die samen één grote duw in de goede richting moeten opleveren.

7.2.1 Oude mijn- en industriegebieden: de strategie van grote publiekstrekkers

De stedelijke gebieden die tussen de achttiende en de vroege twintigste eeuw ontstonden op de kolen- en ijzerertselden hebben grote onderlinge overeenkomsten. Ze kenmerken zich door een decentrale bebouwing rond mijnen en andere zware industrie. Typisch voor oude mijngebieden is dat de mijnen elk werden gebouwd op een centrale plek binnen hun concessiegebied en, omdat dat meestal dunbevolkte rurale gebieden betrof, elk hun eigen woongebieden tot stand brachten. Het resultaat is een zeer gespreid verstedelijkingspatroon, met stedelijke zones die lange tijd bestonden uit een aantal kernen zonder enige samenhang. Ook als later de open ruimten tussen de afzonderlijke kernen dichtslibden, werd de samenhang nauwelijks groter. In deze gebieden met hun extreem eenzijdige economische structuur leidde het sluiten van de mijnen meestal tot een massale werkloosheid en een dalende bevolkingsomvang. In de pogingen om de economie te reanimeren speelt erfgoed niet zelden een grote rol. Een van de pioniers was het Ruhrgebied, waar vooral door een aantal grote projecten gestreefd werd naar een beter imago. De organisatie van de Internationale Bauausstellung (IBA) Emscher Park bood een financieel en organisatorisch kader om de landschappelijke kwaliteit te verbeteren. Een aantal restanten van het mijn- en industrieverleden werden bewaard als iconen van het nieuwe Ruhrgebied: de gasometer in Oberhausen, de langzaam tot ruïne vervallende staalfabriek (Hüttenwerk) in Duisburg-Meiderich en, nog wel het sterkst, de indrukwekkende

gebouwen van de Zeche Zollverein, die een culturele bestemming kreeg. De laatste kreeg in 2001 de status van werelderfgoed. Dat betekent overigens niet dat alles hier lukte: de planning is sterk van bovenaf aangestuurd en de directe omgeving van de beschermde objecten lijkt vaak weinig te hebben geprofiteerd. Een nieuwe ontwikkeling als het enorme winkelgebied naast de gasometer gaf een economische impuls maar trok tegelijk de binnenstad van Oberhausen leeg.

De andere voorbeelden van oude mijn- en industriegebieden die in dit rapport worden besproken, tonen soms verrassende overeenkomsten met het Ruhrgebied. De mijnstreek van Nord-Pas-de-Calais zoekt een nieuw elan in een grote publiekstrekker, het museum Louvre Lens. Tegelijk wordt hier ook sterk ingezet op erfgoed, waarbij een aantal kenmerkende sporen van de mijnbouw in 2012 op de Werelderfgoedlijst werd geplaatst. En ook Ferropolis bij Dessau zet het industriële erfgoed, nu dit geval van de bruinkoolwinning, in als inspirerende omgeving voor nieuwe activiteiten.

De meeste van deze projecten tonen een sterke top-down benadering, nadat de eerste aanzet vaak bij de bevolking lag en dan vooral werd aangewengeld door actieve 'trekkers'; gedreven personen zoals burgemeesters en kunstenaars. De lokale bevolking had, zeker in de eerste periode na de mijnsluitingen, vooral negatieve associaties met de restanten van de mijnbouw. Gaandeweg veranderde dat, en ontstond een opvatting dat de mijnbouwrestanten ook de ankerpunten waren voor de lokale identiteit: misschien negatief, maar wel hun eigen geschiedenis. In Nord-Pas-de-Calais valt op dat de meeste erfgoedprojecten begonnen als burgeracties (bij mijnschacht 9/9bis Oignies en Wallers-Arenberg redden voormalige mijnarbeiders het terrein; in 11/19 Loos-en-Gohelle zijn het de burgemeester en vrijwilligers). Deze signalen worden vervolgens vaak opgepakt in een meer institutioneel verband en uitgebouwd tot een stedelijke of regionale strategie voor de omgang met krimp. Zo is via de Conférence Permanente du Bassin Minier een ontwikkelingsplan gemaakt waarbij op innovatieve wijze burgerparticipatie werd ingezet. Wat blijkt in Noord Frankrijk is dat het initiatief bij de

burgers ontstond, vervolgens via subsidies werd gesteund door de overheid, die bovendien toen ook zelf grote projecten initieerde.

7.2.2 Kleinschalige projecten in rurale gebieden

De functie van erfgoed als ontmoetingsplaats is kenmerkend en is ook het meest passend voor dunbevolkte gebieden, waar de interactie tussen mensen bij verdergaande bevolkingsverdunding kan verminderen. Het Ampelhaus vormt hiervan een sprekend voorbeeld, waarbij (weliswaar buitenlandse) creatieven een markant gebouw weten om te vormen tot publieke plek, waar de lokale bevolking samenkomt en bovendien (kunst)projecten rond duurzaamheid worden ontplooid. Duurzaamheid lijkt sowieso een vruchtbaar thema in combinatie met erfgoed; hergebruik van erfgoed is er immers een ultieme vorm van.

Uit de voorbeelden werd duidelijk dat er niet één heldere oplossing is. Iedere streek zoekt eigen antwoorden en ontwikkelt eigen strategieën om bevolkingskrimp te beperken of te begeleiden. Bij de kleinschalige initiatieven die daar in rurale gebieden bij horen, blijkt erfgoed een grote rol te kunnen hebben. Alleen gaat het hier niet, zoals in de oude industriegebieden, om spectaculaire vlaggenschip-projecten, maar om maatwerk op het niveau van individuele huizen, boerderijen, dorpskerken en landschapselementen. In veel gevallen is er wel een duidelijke rol weggelegd voor overheden en voor particuliere erfgoedorganisaties, door het stimuleren van gebiedsprocessen, lokale subsidies en een voortdurend aandringen op kwaliteit.

Daarbij bleek ook, dat bevolkingskrimp en economische teruggang niet alleen ongunstig hoeven uit te pakken. Er kan ook een zekere mate van positieve rust ontstaan: hergebruik in plaats van nieuwbouw, enige verwaarlozing in plaats van voortdurende investeringen. Kleine injecties kunnen daarbij grotere effecten sorteren. Denk aan de logements passarelles in Limousin, waarbij het mes aan twee kanten snijdt; enkele monumentale panden worden opgeknapt en tijdelijk bewoond door nieuwkomers die zodoende het gebied en de kansen verkennen, om er vervolgens te vesti-

gen en een onderneming te starten, waarna het erfgoed weer vrijkomt en andere ambitieuze vestigers kan herbergen.

7.3 Aanbevelingen

De ervaringen in de Franse, Duitse en Engelse regio's leiden tot de volgende aanbevelingen, gericht aan overheden die te maken hebben met bevolkingskrimp binnen hun grondgebied:

1. Laat erfgoed deel uitmaken van een krimpstrategie

Overheden staan voor de keuze om krimp te begeleiden, te beperken of beide, waarbij moet worden opgemerkt dat het beperken van krimp niet altijd een reële optie is. Erfgoed staat voor de identiteit van dorpen, steden en streken en kan zo bijdragen aan zowel het begeleiden als het beperken van krimp. 'Begeleiden' doordat erfgoed bindt: de bevolking van een krimpgebied ontleent er trots en houvast aan in de soms onzekere toekomst, zeker als het erfgoed ook fysiek een rol heeft in het plaatselijke sociale leven. 'Beperken' doordat erfgoed werft: er komen toeristen en recreanten op af en mogelijk ook vestigers, aangetrokken door de bijzondere eigenschappen van het erfgoed, de lokale kwaliteiten, de (groeierende) ruimte, of door de kansen voor nieuw ondernemerschap. Daarbij moet erfgoed niet te nauw worden opgevat. Het gaat niet alleen om de cultuurhistorische waarde zoals deskundigen die bepalen, maar ook om de waarde die de lokale samenleving hecht aan historische gebouwen of gebiedskenmerken - in deze context is die misschien nog wel relevanter.

2. Geef ruimte aan lokale initiatieven in vrijkomend erfgoed, bouw erop door en reageer erop

Hergebruik is de sleutel tot het behoud van erfgoed dat zijn bestemming verliest. Dat hergebruik kan een bijdrage leveren aan de omgang met krimp, als het de vorm krijgt van een voedingsbodemp voor nieuwe activiteiten of een ontmoetingsplaats voor de lokale gemeenschap. Maar in een context van krimp is hergebruik rela-

tief lastig te realiseren. Op zijn minst is er een persoon, groep of organisatie nodig die belangstelling heeft voor het erfgoed en het, met een nieuwe bestemming, wil gaan exploiteren. Maar ook in krimpgebieden blijken dat soort initiatieven op te borrelen – soms uit de lokale gemeenschap, soms bij mensen van buitenaf die zich tot het erfgoed aangetrokken voelen. Een overheid doet er enerzijds goed aan om aan te haken bij succesvolle initiatieven en erop door te bouwen, en anderzijds zich uitnodigend op te stellen tegenover deze initiatiefnemers. Het kan bijvoorbeeld een rol spelen bij de verdeling van erfgoedsubsidies maar ook via flexibele (planologische) regimes het nieuwe gebruik accommoderen.

3. Sloop geen waardevol erfgoed en laat het niet vervallen, ook niet als het leeg staat

Eigen aan krimpgebieden is dat de bevolking terugloopt, en daarmee ook de woningbehoefte, het voorzieningenniveau en doorgaans ook de werkgelegenheid. De kans dat erfgoed vrijkomt, is daardoor groter dan elders in het land, en herbestemming is niet altijd op korte termijn realistisch. Maar sloop is onomkeerbaar. Daarom is het raadzaam niet te rigoreus met de sloophamer aan de slag te gaan en het erfgoed beschikbaar te houden voor programma's en initiatieven die zich mogelijk in de toekomst nog aandienen. Dat geldt ook voor erfgoed dat niet de status van monument heeft, maar waar de plaatselijke gemeenschap wel waarde aan hecht. Een instrument zoals de EPF (Etablissement Public Foncier) kan hierbij helpen: een fonds waarmee de overheid zich tijdelijk over het beheer vrijgekomen vastgoed ontfermt. Uiteraard is het zaak om bij tijdelijke leegstand te zorgen dat het erfgoed niet te snel degradeert (bijvoorbeeld door het dak waterdicht te houden) en er geen onprettige, vandalismegevoelige leefomgeving ontstaat. Hiervoor zijn wellicht zeer gerichte subsidies mogelijk. Maar soms kan het calvinistische Nederland met haar opruimtraditie ook een voorbeeld nemen aan de meer 'laissez faire'-aanpak van zuidelijke landen.

4. Bundel de krachten

Veel van de in deze studie behandelde voorbeelden beginnen ermee dat een klein gezelschap of

zelfs één persoon geen genoeg neemt met de dreigende teloorgang van erfgoed of kansen ziet om iets nieuws te beginnen. De vonk slaat over en na verloop van tijd staat er een complete regionale organisatie, die voor nieuw elan zorgt en een nieuw geloof in de toekomst brengt. Die organisatie kan uit samenwerkende overheden bestaan, zoals de Landskreis Emsland of de Mission Bassin Minier in het Noord-Franse mijngebied, maar ook breder zijn, zoals de Internationale Bouwtentoonstellingen (IBA's). In een aantal gevallen bleek het doel van plaatsing op de Werelderfgoedlijst van Unesco een duidelijke samenbindende werking te hebben. Om het erfgoed in al zijn vier functies van uithangbord, totempaal, voedingsbodem en ontmoetingsplaats in te zetten in een integrale krimpstrategie, en uit te stijgen boven de (op zichzelf al

waardevolle) kleinschalige initiatieven en projecten, is een dergelijke regionale, samenbindende programma-organisatie een uitstekend voertuig.

Krimp mag dan voor het Nederlandse ruimtelijk en erfgoedbeleid een nieuw thema zijn, in verschillende omliggende landen is het al lange tijd een belangrijk onderwerp. De vele ideeën en strategieën die daar intussen ontwikkeld zijn, kunnen ook voor beleidsmakers in ons land inspiratie bieden.

Algemeen (hoofdstuk 1, 2 en 7)

Interviews

- Floris Alkemade, Architect FAA, 4 december 2012.
- Machteld Linssen, Peter Nijhof, Bas Noorlander, Lammert Prins, Jon van Rooijen, Frank Strolenberg, Peter Timmer, Judith Toebastmen Truus Veldhuis (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed), Frank van Dam en Femke Verwest (Planbureau voor de Leefomgeving), Hans Renes (Universiteit Utrecht), Christine Hahn, René Roelofsen en Fred Vonderhoff (Gemeente Heerlen), Léon Kaagman (Provincie Zeeland), Theo Hoek (Libau), Coen Weusthuis (Weusthuis en Partners), allen voorjaar 2011

Literatuur

Bomas, B. (2011)
Pauzelandenschappen: over tijdelijk landschap en stedelijke ontwikkeling. BVR Adviseurs, Rotterdam

Calvino, I. (2007)
De onzichtbare steden. Atlas, Amsterdam

Coeterier, F. (2000)
Hoe beleven wij onze omgeving?
Alterra, Wageningen.

Berenschot (2009)
Krimpscan Groningen, Limburg en Zeeland.

Berlin Institute for Population and Development (2008)
Europe's Demographic Future – Growing imbalances. Hannover, Germany

BNA (2009)
Ruimte maken voor krimp – Ontwerpen voor minder mensen. BNA, Amsterdam

Dam, F. van, C. de Groot & F. Verwest (2006)
Krimp en ruimte; bevolkingsafname, ruimtelijke gevolgen en beleid. NAI, Rotterdam / Ruimtelijk Planbureau, Den Haag.

Derks, W., P. Hovens & L. Klinkers (2006)
Structurele bevolkingsdaling – Een urgente nieuwe invalshoek voor beleidsmakers. In opdracht van de secretarissen van de Raad voor Verkeer en Waterstaat en van de VROMRaad, Den Haag.

Europese Commissie (2006).
De demografische toekomst van Europa: probleem of uitdaging?
Brussel: www.eerstekamer.nl/eu

Feddes, Y. (2009)
Windmolens hebben landschappelijk verhaal nodig.
Atelier Rijksbouwmeester, Den Haag

Gehl, J. (2010)
Cities for People. Island Press, Washington.

Haase, A., G.J. Hospers, S. Pekelsma & D. Rink (2012)
Shrinking Areas: Front-Runners in Innovative Citizen Participation. European Urban Knowledge Network, Den Haag.

Henkel, G. (2012)
Das Dorf: Landleben in Deutschland, gestern und heute. Theiss, Stuttgart.

Hospers, G.J. (2010)
Krimp! SUN, Amsterdam.

Hospers, G.J. & N. Reverda (2012)
Krimp, het nieuwe denken: bevolkingsdaling in theorie en praktijk. Boom Lemma, Den Haag.

Hospers, G.J. (2013)
Bouwen aan de stad op ooghoogte. Bestuurskunde, 22 (1), pp. 91-98.

Hospers, G.J. en P. Timmerman (2010)
Het Ruhrgebied voor romantici.
Uitgeverij Smit van 1876, Hengelo/Venlo.

Institute for European Environmental Policy (2010)
Farmland Abandonment in the EU: an Assessment of Trends and Prospects. Brussel: [Farmland Abandonment in the EU - An Assessment.pdf](#)

- Jacobs, J. (1961)
The Death and Life of Great American Cities.
Random House, New York.
- Ministerie van OCW en ministerie van IenM (2011)
Kiezen voor karakter; visie erfgoed en ruimte.
Den Haag. Te downloaden van:
www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties
- Knox, P. & H. Mayer (2009)
Small Town Sustainability: Economic, Social,
and Environmental Innovation. Birkhäuser, Basel.
- Landry, Ch. (2006).
The Art of City-Making. Earthscan, Londen.
- Lazrak, F., P. Nijkamp, P. Rietveld &
J. Rouwendal (2011)
Cultural heritage and Creative Cities: An Economic
Evaluation Perspective. In: L.F. Girard, T. Baycan
and P. Nijkamp (eds.). Sustainable City and
Creativity: Promoting Creative Urban Initiatives.
Ashgate, Aldershot, pp. 225-243.
- Lynch, K. (1960)
The Image of the City.
The MIT Press, Cambridge MA.
- Mulder, A. (2010)
Krimpene steden in Engeland groeien weer.
Tijdschrift voor de Volkshuisvesting 5, pp. 17-20.
- Niessen, M. & P. Elshout (2011)
Bezinningstoerisme in Limburg:
een groeiende nichemarkt.
MM Nieuws 2, pp. 32-23.
- Oswalt, P. & Rienits (2006)
Atlas of Shrinking Cities/Atlas der schrumpfenden
Städte. Hatje Cantz Verlag, Ostfildern.
- Out, N. (2011)
Bewoners maken zelf de leefbaarheid.
Agora 27, pp. 18-21.
- Peck, J. & K. Ward (2002)
City of Revolution: Restructuring Manchester.
Manchester University Press, Manchester.
- Planbureau voor de Leefomgeving (2010)
Van bestrijden naar begeleiden: demografische
krimp in Nederland – Beleidsstrategieën voor
huidige en toekomstige krimpregio's.
Den Haag: [krimp_web.pdf](#)
- Prins, L. & P. Timmer (2009)
Aanvalsplan Krimp Holwerd; Visie Rijksdienst
voor het Cultureel Erfgoed. Rijksdienst voor het
Cultureel Erfgoed, Amersfoort (Interne notitie).
- Prins, L. & P. Timmer,
m.m.v. A. Vos en J. Stöver (2012)
Cultuurhistorische verkenning; Krimp in de
beschermden dorpsgezichten van Dongeradeel;
Holwerd, Metslawier, Ee, Paesens-Moddergat.
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed,
Amersfoort.
- Provincie Zeeland (2009a)
Zeeland DNA Boek. Te downloaden van:
www.laatzeelandzien.nl
(geraadpleegd 18 maart 2013).
- Provincie Zeeland (2009b)
Op pad! – Reflexen doorbreken om te kunnen
anticiperen op de demografische veranderingen
in Zeeland.
Provincie Zeeland, Middelburg.
- Provincie Zeeland (2010)
Het Routepad! – Plan van aanpak voor de
gevolgen van de demografische veranderingen
in Zeeland 2010-2012.
Provincie Zeeland, Middelburg.
- Rautenberg, M. (2012)
Industrial heritage, regeneration of cities
and public policies in the 1990s: elements of
a French/British comparison. International
Journal of Heritage Studies 18, pp. 513-525.
- Renes, J. (2011)
Erfgoed in interessante tijden.
Vrije Universiteit, Amsterdam (Oratie).
- Regioplan Beleidsonderzoek (2009).
Verkenning Rijksagenda Krimp en Ruimte.
Den Haag: ministerie van VROM.

Rijk, IPO & VNG (2009).
Krimpen met kwaliteit – Interbestuurlijk
actieplan bevolking. Den Haag, ministerie van
BZK; www.rijksoverheid.nl

Roo, G. de & E. Hermans (2006).
LILA en de planologie van de contramal –
De ruimtelijk-economische ontwikkeling van
Noord-Nederland krijgt een eigen kleur.
In Boekvorm, Assen.

SER (2011)
Ontwerpadvies bevolkingskrimp – benoemen en
benutten. www.ser.nl

Steets, S. (2008)
Wir sind die Stadt! Kulturelle Netzwerke und
die Konstitution städtischer Räume in Leipzig.
Campus, Frankfurt am Main.

Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting (2010)
Aanvalsplan krimp Holwerd. Rotterdam: SEV.

Sulzer, J. in N. Pötzl (2006)
Der Reiz der Leere. Spiegel Spezial 8, pp. 110-118.

Sykes, J. (2012)
Nord- und Mittelengland. DuMont Reiseverlag,
Ostfildern.

Topteam Krimp (2009a)
Krimp als structureel probleem – Rapportage
Topteam Krimp voor Parkstad Limburg. Den
Haag: ministerie van BZK: www.rijksoverheid.nl

Topteam Krimp (2009b)
Consequenties van demografische ontwikke-
lingen in Zeeland – Rapportage Topteam Krimp
voor Zeeland. Den Haag: Ministerie van BZK:
www.rijksoverheid.nl

Topteam Krimp (2009c)
Krimp als structureel probleem – Rapportage
Topteam Krimp voor Groningen. Den Haag:
ministerie van BZK: www.rijksoverheid.nl

Sluis, B. van (2010)
Groei en krimp liggen dicht bij elkaar.
Dagblad van het Noorden, 9 januari, p. 11.

Tuan, Y.F. (1974)
Topophilia: a study of environmental perception,
attitudes and values. Prentice Hall, Englewood
Cliffs.

Verwest, F. & F. van Dam (red.) (2010)
Van bestrijden naar begeleiden: demografische
krimp in Nederland; beleidsstrategieën voor
huidige en toekomstige krimpregio's.
Planbureau voor de Leefomgeving (PBL),
Den Haag/Bilthoven.

Urry, J. (1990)
The tourist gaze: leisure and travel in
contemporary societies.
Sage, Londen.

Wainwright, M. (2011)
The English village: history and traditions.
Michael O'Mara Books, Londen.

Wouters, H. & M. Boisen (2010)
Wanneer is bijzonder nog uniek?
De wildgroei van gemeenteslogans.
Geografie 19, pp. 46-47.

Zonderop, Y. & T. Gualthérie van Weezel (red.)
(2008)
29 plannen voor een mooier Nederland;
de ruimtelijke agenda. Volkskrant / Meulenhoff,
Amsterdam, pp. 19-21.

Websites

ARK Nature, Rewilding Europe
www.rewildingeurope.com (november 2012)
Wild wonders of Europe,
http://www.wild-wonders.com/the_project.asp
(december 2012)

Het mijngebied van Nord-Pas-de-Calais (hoofdstuk 3)

Interviews

- *Raphaël Alessandri*, Mission Bassin Minier, medewerker Cultureel erfgoed/Duurzame ruimtelijke ontwikkeling, 4 december 2012 (telefonisch).
 - *Vincent Froger*, Mission Bassin Minier, Directeur d'études - Observation/Prospective, 21 november 2012 (Oignies).
 - *Chantal Lamarre*, Culture Commune, Directrice, 22 november 2012 (Loos-en-Gohelle).
 - *Patrick Offe*, La Chaîne des Terrils, Gids, 23 november 2012 (Loos-en-Gohelle).
- Met dank aan Florence Mini, Bassin Minier Uni.

Literatuur

Agence de Développement et d'Urbanisme de Lille Métropole et Mission Bassin Minier Nord-Pas-de-Calais (2011)

Les migrations domicile-travail - Dynamiques métropolitaines, nr. 1.

Aire Métropolitaine Lille (2011)

Atlas 2011. L'Agence Lille Métropole, Mission Bassin Minier Nord-Pas de Calais, INSEE Nord-Pas de Calais, Lille.

Alessandri, R. (2011)

Un terrain d'application privilégié pour mettre en cohérence protection du patrimoine et développement durable. ICOMOS 17th General Assembly, Paris.

Desriviere, D. (2011)

Une croissance modérée de la population dans le versant français de l'Aire métropolitaine de Lille. Pages de Profils. INSEE Nord-Pas-de-Calais, Lille.

Garcette, D. (1999)

Conférence Permanente du Bassin Minier - Synthèse du Livre blanc. Conseil Régional du Nord-Pas-de-Calais, Lille.

INSEE Nord-Pas-de-Calais (2012)

Le Louvre à Lens: un défi culturel, sociétal, économique et urbain. INSEE Nord-Pas-de-Calais, Lille (Pages de Profils 110).

INSEE Nord-Pas-de-Calais (2010).

Les migrations résidentielles dans le versant français de l'aire métropolitaine de Lille. INSEE Nord-Pas-de-Calais, Lille (Les dossiers de Profils 100).

Lamarre, C. (2008)

Analyses des politiques culturelles et des pratiques intercommunales des communes minières pour l'élaboration d'un projet de développement culturel du bassin minier du Pas-de-Calais. Mémoire de DESS Direction de Projets Culturels - Politiques culturelles.

Mission Bassin Minier en Bassin Minier Uni (2012)

Proposition d'inscription du Bassin minier du Nord-Pas-de-Calais au Patrimoine mondial de l'UNESCO. Te downloaden van: whc.unesco.org

Mission Bassin Minier (2011)

Bilan et perspectives des 10 ans de la Mission Bassin Minier Nord-Pas de Calais - Dix ans d'action et de nouveaux défis.

Mission Bassin Minier (2009)

Regards sur les ayants droit du parc minier de la Soginorpa.

Mission Bassin Minier (2008).

L'habitat minier en région Nord-Pas de Calais - Histoire et évolution 1825-1970 - Tome 1.

Mission Bassin Minier en SPIRE (2008)

Recensement et qualification des éléments non protégés de l'héritage minier.

Mission Bassin Minier (2006)

L'habitat minier en région Nord-Pas-de-Calais - Histoire et évolution 1825-1970.

Communauté d'Agglomération Hénin-Carvin (2010)

Reconversion 9-9 bis à Oignies. Dossier de presse.

Websites

Bassin Minier Uni

www.bmu.fr (september - december 2012).

Culture Commune

www.culturecommune.fr

(september - december 2012).

Euralens

www.euralens.org (september - december 2012).

La Chaîne des Terrils

www.chainedesterrils.eu

(september 2012 - januari 2013).

Louvre-Lens

www.louvre-lens.fr (september-december 2012).

Mission Bassin Minier

www.missionbassinminier.org (september-december 2012).

Dessau en omgeving (hoofdstuk 4)

Interviews

- *Heike Brückner*, Research Associate Bauhaus Dessau Foundation, Department Workshop, 26 november 2012.
- *Janine Scharf*, Öffentlichkeitsarbeit Presse Ferropolis, 28 november 2012.
- *Thies Schröder*, Geschäftsführung Ferropolis, 28 november 2012.
- *Niek Wagemans*, Architect, 20 november 2012.
- *Uwe Holz*, Leiter des Industrie- und Filmmuseums Wolfen Bitterfeld, 29 november 2012.
- *Wolfgang Savelsberg*, Leiter der Abteilung Museen/Sammlungen Schloss Grosskühnau, 27 november 2012.

Literatuur

Beerda, E. (1998)

Een waardige rustplaats voor Mad Max. Volkskrant 27-06-1998.

Berlin Institut (2011a)

Die Zukunft der Dörfer: zwischen Stabilität und demografischem Niedergang. Berlin Institut für Bevölkerung und Entwicklung, Berlin.

Berlin Institut (2011b)

Klamme Kommunen und engagierte Bürger: was freiwilliges Engagement für die Regionen leistet. Berlin Institut für Bevölkerung und Entwicklung, Berlin.

Bontje, M. (2010)

Europese variaties op krimp, Rooilijn, 43, Nr.7 pp. 469-475.

Brückner, H. (1999)

Garten als strategie, In: Kegler H., Bauhaus Dessau Industrielles Gartenreich 2, Karriere eines Begriffes, pp. 143 Berlin: Stiftung Bauhaus Dessau.

Ganser, K.

(IBA Emscher Park) geïnterviewd door Thies Schröder (1995), Ein überholtes Verständnis der Moderne In: Kegler H., Bauhaus Dessau Industrielles Gartenreich 2, Karriere eines Begriffes, pp. 80-87 Berlin: Stiftung Bauhaus Dessau.

Hendriks, A. (2006)

Landschap tussen 'Traum' en trauma, Dessau en omgeving, Duitsland instituut Amsterdam, www.duitslandweb.nl (geraadpleegd september, 2012)

IBA Dessau-Rosslau. (2010)

Urban Redevelopment Saxony Anhalt, Dessau Rosslau, Ministry for Regional Development and Transport Saxony - Anhalt, Dessau Rosslau.

Kühn, R. (1989)

Die Aufgaben des Bauhauses Dessau bei der Gesschaftlichen Erneuerung in de DDR, unveröfentlich In: Kegler H., Bauhaus Dessau Industrielles Gartenreich 2, Karriere eines Begriffes, pp. 19 Berlin: Stiftung Bauhaus Dessau.

Kulturstiftung Dessau Wörlitz, (2012)

Geschichte, Idee und Entstehung des Gartenreiches, www.gartenreich.com (geraadpleegd, september 2012 - januari, 2013).

Maier-Soljk, F. & A. Greuter (1997)

Landschaftsgärten in Deutschland. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.

Mittman, E. (2007)
 Neue Perspektiven für Städte im demografische Umbruch, Internationale Bauausstellung Stadtumbau Sachse-Anhalt In: Hamm O.G., Metropole: Reflexionen, pp. 252-259 Hamburg: Jovis Verlag.

Pater, B. de & L. Paul (2011)
 Görlitz: Duits-Poolse dubbelstad vecht tegen de krimp. *Geografie*, 20, pp. 14-18.

Paul L.
 'Verenigd maar failliet, de economische gevolgen van de Duitse vereniging', Duitsland Instituut Amsterdam, 01-07-2003.

Schoonenboom, M.
 'Waar zijn ze dan die Rijke Duitsers, die voor Europa moeten betalen?' *Volkskrant* 05-04-2012.

Stiftung Bauhaus Dessau (1999)
 Industrielles Gartenreich Projekte 1989 -1999 In; Bauhaus Dessau Industrielles Gartenreich 2, Karriere eines Begriffes, pp. 184-221 Berlin: Stiftung Bauhaus Dessau.

Stiftung Bauhaus Dessau (1999)
 Forum Dessau – Wörlitzer Gartenreich, In; Bauhaus Dessau Industrielles Gartenreich 2, Karriere eines Begriffes, pp. 202 Berlin: Stiftung Bauhaus Dessau.

Schuurmans, M. (2008)
 Van Gropius naar Emmer en terug? Reconstructie-dilemma's rondom Haus Emmer en de Meisterhäuser van het Bauhaus in Dessau, In: Erfgoedstudies Oostwaarts een reis langs (wereld)erfgoed in Oost-Duitsland en Polen, Amsterdam: Masteropleiding Erfgoedstudies, UvA.

Ubink, M. (2008)
 Planningsstrategieën in krimpende steden. *Rooilijn*, 41, pp. 90-97.

Verwest, F. & F. van Dam (2010).
 Van bestrijden naar begeleiden: demografische krimp in Nederland. Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag.

Wetzel, H. (2013),
 AG Industrietourismus in Sachsen-Anhalt, www.industrietourismus.de (geraadpleegd januari 2013).

Websites

Stadt Dessau-Roßlau
www.dessau-rosslau.de
 (december 2012 - januari 2013).

Stiftung Bauhaus Dessau
www.bauhaus-dessau.de
 (november 2012 - januari 2013).

Konferenz Nationale Kultureinrichtungen
www.konferenz-kultur.de (januari 2013).

Emsland (hoofdstuk 5)

Interview

- Walter Pengemann, Demografiebeauftragter bij de Landkreis Emsland, 6 december 2012.
- Dr. Dirk Lüerßen, Geschäftsführer Wachstumsregion Ems-Achse, 14 januari 2013.

Literatuur

Bremer, S. (2012)
 Osnabrücker Land, Emsland.
 DuMont Reiseverlag, Ostfildern.

Bröring, H. (2012)
 Freund und Förderer des Emslandes: Johann Alexander Wisniewsky, in: Emsländischer Heimatbund (red.). *Jahrbuch des Emsländischen Heimatbundes* Band 2013. Verlag des Emsländischen Heimatbundes, Sögel, pp. 253-255.

Eiyink, A. (2012)
 Das Töddenhaus Urschen in Beesten: 500 Jahre Geschichte eines alten Kaufmannshauses, in: Emsländischer Heimatbund (red.). *Jahrbuch des Emsländischen Heimatbundes* Band 2013. Verlag des Emsländischen Heimatbundes, Sögel, pp. 131-174.

Fok, O. (2010)

Demografischer Wandel: das Beispiel Emsland-museum Schloss Clemenswerth, in: Landkreis Emsland. Kultur und demografischer Wandel. Landkreis Emsland, Meppen, pp. 24-33.

Haverkamp, Ch. (2008)

Das Emsland: ein illustriertes Reisehandbuch. Edition Temmen, Bremen.

Heskamp, R. & A. Eiyink (2009)

Emsland: ein Stück näher zur Natur. Edition Rasch & Röhrling, Steinfurt.

Landkreis Emsland (2012a)

Kurzinformation über den Landkreis: Daten, Fakten, Entwicklungen. Landkreis Emsland, Meppen.

Landkreis Emsland (2012b)

Demografie in Landkreis Emsland: Handlungsfelder, Ziele, Massnahmen. Landkreis Emsland, Meppen.

Molema, M. (2011)

Regionale kracht: economisch beleid in Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland, 1945-2000. Van Gorcum, Assen.

Mönch-Tedeger, Th. (2012)

Von der Emslandisierung der Bilder. in: Emsländischer Heimatbund (red.). Jahrbuch des Emsländischen Heimatbundes Band 2013. Verlag des Emsländischen Heimatbundes, Sögel, pp. 332-338.

Nurmann, J. (2012)

Regionalentwicklung und Zukunftsperspektiven im Landkreis Emsland. HafenCity Universität, Hamburg.

Pengemann, W. (2009)

Was macht der Demografiebeauftragte im Emsland? Presentatie bij de bijeenkomst van Seniorenservicebüros Niedersachsen, Meppen, 27 augustus 2009.

Terlouw, K. (2012)

From thick to thin regional identities?, GeoJournal, 77, pp. 707-721.

Verstegen, M. (2007)

Fondsenwerving: een handleiding voor lokale organisaties, stichtingen en verenigingen. Publimix, Bergen.

Websites

Bertelsmann Stiftung

www.demographiekonkret.de (december 2012)

Landkreis Emsland

www.emsland.de (december 2012)

Wachstumsregio Ems-Achse

www.emsachse.de (januari 2013)

Limousin (hoofdstuk 6)

Interviews

- *Alexandra Bavière*, architect bij Oekoumène, 26 november 2012 (Limoges)
- *Olivier Brousseau*, Région Limousin, Chargé de Mission Parcs Naturels Régionaux, 29 november 2012 (Limoges).
- *Fanny Couegnag*, PNR de Millevaches en Limousin, chargée du Patrimoine Bâti, 28 november 2012 (Meymac).
- *Cécile Creuzon*, burgemeester van Chambon-sur-Voueize, 29 november 2012 (Chambon-sur-Voueize).
- *Gilles Despeyroux*, PNR de Millevaches en Limousin Chargé de Mission Sports de Nature, 28 november 2012 (Meymac).
- *Hugues Giraudy*, architect bij Oekoumène, 26 november 2012 (Limoges).
- *Stéphanie Pouplier*, PNR Périgord-Limousin, Chargée de l'Action Culturelle, 27 november 2012 (La Coquille).
- *Frédéric Richard*, Université de Limoges, Géolab UMR 6042 CNRS, geograaf, 26 november 2012 (Limoges).

Achtergrondinformatie

- *Cécile Aussand*, Région Limousin, Service Accueil et Territoires, november 2012 (telefonisch).
- *Colette Chabrely*, Région Limousin, Service de l'Inventaire et du Patrimoine Culturel, november 2012 (telefonisch).

- *Marie d'Epénoux*, La Fondation du Patrimoine Limousin, chargée de mission pour la Corrèze, november 2012 (telefonisch).
- *Martine Fabioux*, Direction Régionale des Affaires Culturelles du Limousin, Chef du Département Architecture et Patrimoine, november 2012 (telefonisch).
- *Michel Montville*, Maison Départementale de l'Architecture et du Patrimoine de la Creuse, Directeur, november 2012 (telefonisch).
- *Philippe Poncet*, Service Départemental de l'Architecture et du Patrimoine de Corrèze, Architecte des Bâtiments de France, november 2012 (telefonisch).
- *Christine de Reynal*, Conseil Général de la Creuse, november 2012 (telefonisch).
- *Nicolas Simonnet*, Direction Régionale des Affaires Culturelles du Limousin, Conservateur Régional des Monuments Historiques, november 2012 (telefonisch).

Websites

- **Commune de Chambon-sur-Voueize**
www.ville-chambonsurveize.fr
(oktober 2012 - januari 2013)
- **Commune de Saint-Yrieix-la-Perche**
www.saint-yrieix.fr
(november 2012 - januari 2013)
- **DRAC Limousin**
www.limousin.culture.gouv.fr (oktober 2012)
- **La Fondation du Patrimoine Limousin**
www.fondation-patrimoine-limousin.com
(oktober 2012 - januari 2013)
- **Les Plus Beaux Détours de France**
www.plusbeauxdetours.com (januari 2013)
- **Les Plus Beaux Villages de France**
www.les-plus-beaux-villages-de-france.org
(januari 2013)
- **Office du Tourisme de Ségur-le-Château**
www.offitourisme-segur.com
(oktober 2012 - januari 2013)
- **Parc Naturel Régional de Millevaches en Limousin**
www.pnr-millevaches.fr
(oktober 2012 - januari 2013)
- **Parc Naturel Régional Périgord-Limousin**
www.parc-naturel-perigord-limousin.fr
(oktober 2012 - januari 2013)
- **Région Limousin:**
www.region-limousin.fr
(november 2012 - januari 2013)
- **Retrouvance**
www.onf.fr/retrouvance
(oktober 2012 - januari 2013)
- **Route Richard Coeur de Lion**
www.routerichardcoeurdelion.com
(januari 2013)
- **Rur@ct**
www.ruract.eu (september 2012)

Literatuur

ADULM, INSEE & MBM (2012)

Extrait de l'Atlas de l'Aire métropolitaine de Lille (2011), coproduit par l'Agence de développement et d'urbanisme de Lille Métropole, l'INSEE Nord Pas de Calais, la Mission bassin minier et l'Association Aire métropolitaine de Lille.

Audoux, L. (2013)

Recensement 2010 : le regain démographique se poursuit. INSEE Limousin: Publications électroniques.

Compain, Monique (2009)

La politique d'accueil de la Région Limousin. Limoges: Séminaire thématique Rur@ct.

Région Limousin (2009)

La Région Limousin et l'accueil de nouveaux habitants. Interne évaluatie.

Richard, F. en J. Dellier (2011)

Environnements, migrations et recompositions sociales des campagnes Limousines : l'exemple du PNR de Millevaches. Limoges: Geolab UMR CNRS 6042 Université de Limoges & Région Limousin.

Syndicat mixte de Millevaches en Limousin (2003). Rapport - Projet de charte du Parc Naturel Régional de Millevaches en Limousin.

